

ОЦИФРУВАННЯ
КНИГ

hurtom.com

О

ЛЕКСАНДР

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЛОВЖЕНКО

Т В О Р И

В П'ЯТИ

Т О М А Х

Т О М

ПЕРШИЙ

„ДНІПРО“, КИЇВ — 1964

У2
Д58

Вступна стаття
М. Т. РИЛЬСЬКОГО

Редакційна колегія:
*О. Т. Гончар, М. Т. Рильський, О. М. Підсуха,
Ю. І. Солнцева, М. П. Стельмах*

Редактор тома *О. М. ПІДСУХА*

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА „ЖОВТЕНЬ“

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

Я тільки недавно точно пригадав, коли вперше зустрівся з Олександром Довженком. Це було в 1920 році. Олександр Петрович був тоді секретарем Київського губернського відділу народосвіти, завідував також (про це пише він у своїй автобіографії) відділом мистецтва, був комісаром драматичного театру ім. Шевченка. Як саме відбулося наше знайомство — не можу пригадати. Скажу тільки зразу: не був він тоді ще ні художником, ні кіномитцем, ні письменником, не мав ніякого голосного імені, а проте на всіх, буквально на всіх людей справляв враження надзвичайно талановитої, гарячої, закоханої в життя людини, *особливої* людини. Про що б не заходила мова — про нові вистави у театрі, про шкільні справи (я тоді вчителював на селі), про вчинену комусь несправедливість, про мистецтво й літературу, про вузькість поглядів у деякого з громадських діячів того часу чи про перспективи народного господарства, — Довженко займався як вогонь, хоча не раз до палких речей домішував добру пайку суто українського гумору, скрашуваного, як сонячним промінням, чарівливою його усмішкою. У мене залишилось таке враження, що й тоді я вже *знав напевне*: ця надзвичайна людина відзначиться в житті надзвичайними якимись ділами, — хоч невідомо ще було не тільки мені, а й самому Довженкові, в якій саме сфері. Довженко — це слово, яке з притиском вимовляли всі, хто тільки з ним стрічався.

Звичайна схема, яку дає й сам Олександр Петрович у згаданій вже автобіографії, така: переживши різні життєві перипетії, вперше «знайшов себе» Довженко 1923 року в Харкові, виступаючи як художник-ілюстратор і карикатурист у тогочасній пресі, а також працюючи над удосконаленням художньої своєї вмілості. Справді, й тепер, переглядаючи старі газети та журнали і натрапляючи в них

на рисунки, підписані псевдонімом (власне, іменем) Сашко, відчуваєш, який гострий олівець мав отой Сашко, яку тонку кмітливість і спостережливість, і думаєш: а таки ж дійсно міг із Довженка вирости справжній, високої міри майстер образотворчого мистецтва. Думав це і говорив він не раз і сам. Проте (продовжуючи схему) раптом, саме раптом, Довженко круто повернув в іншу сторону. (Мотиви цього повороту він викладає в автобіографії, але йдеться не про них). «В червні 1926 року я провів ніч у своїй майстерні, підбив підсумки свого невлаштованого тридцятирічного життя, вранці пішов з дому і більше не повертався. Я виїхав в Одесу і влаштувався на роботу на кінофабрику як кінорежисер». Влаштувався, до речі, не маючи ніякісенької підготовки до праці в кіно. Очевидно, і тут діяла та яскрава талановитість, яка відразу привертала до себе людей і вселяла в них віру в Олександра Довженка...

Отже, схема така: працював на радянській роботі, потім був журнальним художником, потім став кінорежисером — і на цьому ніби крапка. Ніби крапка, бо й справді всі дальші роки Довженкового життя позначені роботою в кіно...

Але це була не рядова робота рядового кінорежисера. Відомо, що більшу частину сценаріїв до своїх фільмів, властиво — майже всі, — написав Довженко сам. І хвалителі його, і хулители (а й таких не бракувало на прекрасному й гіркому довженківському шляху) не могли не визнати глибокої своєрідності його сценаріїв. Однак про хист Довженка як письменника, як майстра слова заговорили на повен голос тільки в роки другої світової війни, коли він потрясав радянських людей своїми пристрасними, полум'яними, громовими оповіданнями, нарисами, статтями, прилюдними виступами...

І недавно довелось мені чути від одної спостережливої й тонкої людини гадку, ніби Довженко по-справжньому знайшов себе як письменник. Це вже неначе втретє — і остаточно — «знайшов себе»!

Справа стоїть, очевидно, не зовсім так. У кіномистецтві зробив Довженко найбільше, кіномитцем він був, так би мовити, природженим... А правда полягає в тому, що все життя поєднував він у собі і художника-образотворця, і письменника, і кінорежисера, і мислителя та громадського діяча. Правда полягає в тому, що творчу спадщину Довженка треба брати у всій її чудовій сукупності. І при цьому слід пам'ятати, що весь вік ця людина шукала і ніколи не заспокоювалась на знайденому, що був Довженко органічним новатором, відкривачем нових обривів у мистецтві і в житті. А мистецтво й життя були для нього нероздільними.

Створені Довженком кінофільми здобули собі світову славу. За життя автора про них багато сперечалися. Довелося Олександрові Петровичу вислухати з приводу їх чимало несправедливого та при-

крого, що гіркою отрутою напувало йому серце. Нині можна вважати загально визнаним, що Довженко — один з найбільших майстрів радянського і світового кіномистецтва. Вклад його в художню прозу, драматургію, публіцистику ввійшов у золоту скарбницю нашої культури. Для всієї діяльності автора «Землі», «Щорса», «Поєми про море», «Зачарованої Десни», «Повісті полум'яних літ» характерне те, що кожний його новий твір був і новим етапом у мистецтві, що в кожній новій своїй речі ставив перед собою майстер нові завдання і по-новому розв'язував їх, що він ніби не знав слова — зупинка.

Проте весь творчий шлях цього неспокоїного митця був позначений єдністю його основних естетичних принципів, етичних і філософських поглядів, єдністю ставлення до дійсності, до життя, до минулого, сучасного і майбутнього рідної країни, всього Радянського Союзу і всього людства. Визначити цю єдність, накреслити основні риси творчого світогляду і творчої практики Довженка допомагає нам не тільки безпосереднє знайомство з його фільмами, кіносценаріями, кіноповідями, драмами, оповіданнями і т. ін., а й пильне читання не так давно зібраних і опублікованих лекцій, промов, «заготовок» до сценаріїв, щоденникових записів і т. ін. І перед нами постає творчість Довженка у всьому своєму багатстві, як складна й могутня симфонія.

Першим, що визначає митця, є його ставлення до дійсності, до того, що звуть широким словом *правда*. І тут маємо ряд дуже показових теоретичних висловлювань Довженка, potwierджених його творчою практикою. Скажемо прямо: Довженко був свідомим і послідовним ворогом дріб'язкової *правдоподібності*, він завжди дбав про високу *правдивість*. А це — зовсім різні, часто цілком протилежні речі. У своїй статті 1954 року «Слово у сценарії художнього фільму» Довженко палко закликав товаришів по мистецтву: «Приберіть геть усі п'ятаки мідних правд. Залишіть тільки чисте золото правди».

Це визначення — *чисте золото правди* — остільки влучне, що один із наших дослідників узяв його як заголовок для своєї монографії про Довженка.

Любителів того, щоб у мистецтві все було «точнісінько як у житті», раз у раз дивували і вражали, а то й дратували в сценаріях Довженка і поставлених за ними сценаріями фільмах епізоди, що справді не відповідали вимозі «точнісінько як у житті»...

Справді-бо, вже в ранньому фільмі «Арсенал» чимало розмов викликала та кінцівка, де український робітник Тиміш зустрічається в бою з гайдамаками.

«А на останньому бастіоні «Арсеналу» посипає ворогів з кулемета Тиміш.

Підбігають до нього гайдамаки... Вогонь! Вогонь! Нема. Заїло кулемет у Тимоша.

Лютиться Тиміш, топче кулемет, випростовується і починає кидати каміння в наступаючого ворога.

— Сій! — кричать гайдамаки, сторопівши.

— Хто з кулеметом?

— Український робітник. Стріляй! — Тиміш випростався, роздер на грудях сорочку й став як залізний. Страшною ненавистю й гнівом палають очі.

Три залпи дали по ньому гайдамаки і, бачачи марність нікчемних пострілів своїх, закричали, приголомшені:

— Падай! Падай!

І самі зникли.

Стоїть Тиміш — український робітник».

Певна річ, це — символічна сцена, символічний образ. Але наряд чи є підстави говорити про символізм як провідний метод великого реаліста і великого романтика Довженка. Краще говорити тут про велику силу узагальнення, яка справді становила одну з найприкметніших рис Довженка.

У тому ж таки «Арсеналі», даючи трагічну картину зголоднілого і змученого в кінці першої світової війни села, Довженко малює, як одорукий солдат, охоплений розпачем, тяжким передчуттям лиха, що насувається на країну, б'є свого коня — і кинь до нього раптом, як у казці, промовляє людськими словами: «Не туди б'єш, Іване».

«У всякому разі щось подібне здалось однорукому», — додає Довженко-сценарист, і ми розуміємо, що справа тут не в правдоподібності цієї сцени, а в глибокій психологічній правді. З цього штриха починаючи, Довженко малює переконливу картину зростання революційного гніву, а далі й революційної свідомості у селянина-бідняка. «Не туди б'єш, Іване», — це звучить як відголос цілого перевороту в людській душі.

Всі, мабуть, пам'ятають потрясаючі кадри в фільмі «Щорс», коли бійці Таращанського полку несуть на носилках смертельно пораненого Боженка, співаючи «Заповіт». З приводу цих кадрів автор пише у кіноповіді «Щорс» (тобто в так званому літературному сценарії):

«Чи було воно так? Чи палали отак хутори? Чи такі були носилки, чи така бурка на чорному коні? І золота шабля біля спущеного сідла? Чи так низько були схилені голови тих, що несли? Чи вмер київський столяр Боженко де-небудь в глухому волинському шпиталі під ножем безсилового хірурга? Загинув, не приходячи до свідомості і не проронивши, отже, ні одного високого слова і навіть не подумавши нічого особливого в останню хвилину свого незвичайного життя?

Хай буде так, як написано!»

«Хай буде так, як написано» — тобто: ідеться про те, щоб дати на найвищій ноті останні хвилини прекрасного життя робітника-революціонера, окреслити найвиразнішими рисами суть його героїчного подвигу, а не про фотографічну чи фактографічну точність...

Про Івана Володимировича Мічуріна — великого перетворювача природи, постать якого особливо вабила Довженка, — написав Олександр Петрович і кіносценарій, і п'єсу з промовистою назвою «Життя в цвіту». Між цими творами є багато спільного, є й розбіжності, але образ головного героя змальовано загалом тими самими тонами. І ось дуже інтересний щоденниковий запис 1944 року про Мічуріна:

...Може, він був і не такий, напевне не такий. Я відкинув всю суму невеликих приватних побутових правд, прямуючи до єдиної головної правди цієї Людини».

Людина тут написано з великої літери. Саме такою Людиною і мислив собі Довженко Мічуріна, і саме во ім'я слави цієї Людини відкинув він геть «невеликі приватні (тобто часткові, дрібні.— М. Р.) побутові правди»... Довженко був митцем і мислителем великих категорій і незмірних масштабів. Щоб окреслити вузькість і обмеженість чийого-небудь світогляду, Олександр Петрович говорив, бувало, з презирством: «Він мислить районними масштабами...»

Він любив сміливі мазки, широкий лет, яскраві тони, те, що ми називаємо гіперболізацією і чим нас так чарують великі художники — від Шекспіра до Гоголя і від Гоголя до Маяковського. Він був безоглядно сміливий. Досить пригадати фільм і кіноповість «Земля», ту сцену, де вперше в селі з'являється трактор, і спосіб, яким «добувають воду» для радіатора завзяті комсомольці (декому цей епізод здавався натуралістичним). Чудесний своєю високою правдою танець Василя перед його смертю — від нього віє гоголівським розмахом, гоголівською епічністю і гоголівським ліризмом.

До речі, «Земля» — це ще один із німих фільмів Довженка, і тому в одноіменній кіноповісті виривається у автора вигук: «Як жаль, що в кіно не можна говорити!». Появу на кіноекрані людського голосу і кольору вітав Довженко від усього серця, і це ж було так природно у незрівнянного майстра слова і художника!

Справді, тільки майстрові слова міг належати такий, приміром, уступ в оповіданні «Тризна»:

«Над кіньми вився дим, як над огнями. (...) Лунали прокльони, хрип, і жаль, і рев аеропланів, і височенний тонкий зойк пораненої кінської душі».

Таких соковитих, колоритних, до краю напружених описів багато можна знайти і в кіноповідях та сценаріях, і в оповіданнях Довженка.

Я кілька разів уже згадав ім'я Гоголя. Гоголь справді був улюбленцем Довженка, як був він улюбленцем і Юрія Яновського, і Остапа Вишні. Різні це люди, різні художні індивідуальності, але всі троє — Довженко, Яновський, Вишня — могли себе назвати та й називали учнями Гоголя.

Воно ніби не зовсім сходиться: новатор — і учень. Але я не знаю в світі ні одного геніального, найсміливішого митця, на чолі якого не лежав би відблиск того чи іншого геніального і сміливого вчителя.

Саме Гоголя несподівано згадує Довженко в кіноповіді «Щорс»:

«На вокзалі, за кілометр від старовинного бойовища, звідки *грандіозна душа Гоголя* піднесла колись окривавлену душу запорожця Кукубенка до самого божого престолу, на дубенському напівзруйнованому вокзалі в салон-вагоні біля вікна сидів Боженко...»

Тільки великий митець міг *так* використати образ іншого великого митця. Кукубенко — і Боженко!

Гоголівським повієм дише на нас і таке місце в оповіданні «Тризна»:

«Неначе не на сільському майдані у бою, а десь у казці чи у пісні, дванадцять куль впилось Лук'яну Бесарабу в груди, тринадцята коню. Так і шарахнулись вони на молоду траву обоє і товаришів десятків добрих з два. Лук'ян ще перевернувся якось разів чотири, випустив шаблю і зразу захропів, мов після доброго вина з музикою, гучними бубнами і молодецьким танком.»

Читаючи такі місця, згадуєш не тільки Гоголя, а й те безсмертне джерело, що напувало і Гоголя, і Довженка: українські народні думи.

Олександр Петрович, як відомо, написав і сценарій за «Тарасом Бульбою», який мріяв екранізувати. Це одна з високих мрій, які не довелося здійснити майстрові.

У сценарії «Бульби» Довженко йде, загалом кажучи, досить покірно за Гоголем. Він же був просто закоханий у цю повість! Але вчитаймося в таке місце:

«На небі сидить старий бог-отець. За ним — ангели і святі, серед яких було чимало запорожців. Старий Бовдюг був теж серед святих. Знизу лине до бога Кукубенкова душа і зупиняється перед господом.

- Це ти, Кукубенко? — запитав бог.
- Я, господи, — відповів Кукубенко.
- Ти не зрадив товариства?

- Ні, господи...
- Не кидав у біді чоловіка?
- Ні, господи...
- Беріг свою совість, бачу.
- Воістину...
- Ну, сідай, Кукубенко, одесную мене. *Кахи!*

І бог легенько кашлянув, як добрий старий пасічник, що не любить порохового диму, яким була просякнута вся Кукубенкова душа».

Тут усе близьке до Гоголя, просто із Гоголя взято славетне «Сідай, Кукубенко, одесную мене», з Гоголем перегукується і ота чистота етичного ідеалу, за вірність якій потрапив у святі найстаріший у Запорозькому війську козак Бовдюг,— чистота, що становила одну з заповідей самого Довженка. Але в підкреслених рядках про бога, схожого на доброго пасічника, який не любить порохового диму і кашляє від нього, лунає вже нота не тільки гоголівського, але й суто довженківського гумору.

Ця нота озветься потім в одній із найпоетичніших кіноповістей Довженка, у «Зачарованій Десні», такими рядками:

«Не вдаючись глибоко в історичний аналіз деяких культурних пережитків, слід сказати, що у нас на Україні прості люди в бога не дуже вірили. Персонально вірили більш у матір божу і святих — Миколая-угодника, Петра, Іллю, Пантелеймона. Вірили також в нечисту силу. Самого ж бога не те щоб не визнавали, а просто з делікатності не наважувались утруждати безпосередньо...»

Всю «Зачаровану Десну», овіяну пахощами берегового сіна та городнього зілля, заткану ясними зорями українського неба, сповнену шумом дерев, сплесками риби в річці, голосами перепелів і деркачів, пирханням коней, дівочими співами та дідовими оповідями, пронизану ніжною любов'ю автора до його дитячих літ і до рідних людей,— всю цю кіноповість густо помережав її творець отакими лагідними усмішками, за якими раз у раз криється глибока й добра думка.

А ось маєте гумор іншої тональності — гумор, що криє в собі вже й відляски сатиричного бича. Мова мовиться (в оповіданні «Тризна») про корову Маньку, що побувала в столиці на виставці:

«Повернулась Манька з Москви зовсім іншою. Вона була вже не проста, а заслужена вроді корова республіки. Уже ні один пастих не міг на неї щось там крикнути, вроді: «А куди ти, щоб бодай ти була здохла нехай! Куди ти, нечиста сила?!»

Правда, у Маньки зразу ж завелися недоброжелательки. Це були здебільшого поганенькі корови, що давали мало молока, та й то рідкого, од нікчемності своєї породи. І чомусь так от сталося,

Манька помітила, що чим менша й ледачіша була корівчина, тим більше мукала вона проти Маньки казна-що, так що голова колгоспу і заввідділом тваринницьких ферм навіть почали було вірити коров'ячим наклепам і коситися на Маньку за гордість і одрив од мас».

Видима річ, що тут зовсім легко перекинути місток від Маньки та її рогатих «недоброжелательок» на людські відносини й діла.

Ноти сатири, дедалі грізнішої, що переходила в громовий гнів, наймогутніше залунали в Довженкових оповіданнях воєнних літ і в його сценаріях.

Як у багатьох великих творців, з гумором і сатирою сусидив у Довженка глибокий трагізм, що набував з роками, як здається мені, все більшої сили. Раз у раз, однак, сумне й страшне опромінювалося в творах Довженка світлим і повним любові поглядом на життя, на світ, і тоді сама смерть ставала чимось подібним до тихого і неодмінного в природі заходу сонця. Така смерть діда Семена в «Землі»:

«— Може б, з'їсти чогось? — вголос подумав дід, оглядаючи свій рід, і, коли Оріся піднесла йому полумисок з грушами, взяв одну, обер об рукав білої сорочки й почав їсти. Це була його улюблена червонобока дуля, та, мабуть, з'їв уже він всі свої грушки до одної, бо тільки пожував він її трохи, за звичкою, аж тут серце почало спинятись, і він це зрозумів: відклав грушку набік, опорядив бороду й сорочку, глянув ще раз на всіх, склав руки на грудях і, проказавши з усмішкою:

— Ну, прощайте, вмираю,— тихенько ліг і вмер».

Читаючи ці рядки, мимоволі згадуєш сторінки Тургенева і Льва Толстого, де так само спокійними і величними рисами малюється смерть людей праці, що відробили на світі своє... У наведеному уривку хочеться, проте, відзначити той естетичний елемент, елемент краси, яким вірний собі Довженко оповиває цю сцену: дід обер останню свою грушку рукавом білої сорочки; відчувши наближення смерті, дід *опорядив бороду й сорочку...*

Всі, хто пам'ятає фільм «Земля», пригадують, що дідова Семєнова смерть відбувається на тлі розкішної, ніби аж надмірно розкішної природи, серед невичерпної плодючості рідної землі... І всім запали в серце прості, промовлені «з сумовитою посмішкою» слова Семєнового внука, носія в фільмі нового життя, сількора Василя: «Грушки любив...»

Трагізм і складність людської душі, поєднання почуття виконаного обов'язку з почуттям особистого болю показав Довженко в «Аерограді»,— там, де Глушак убиває свого колишнього друга Худякова, який виявився зрадником народу:

«Глушак зводить гвинтівку і звертається до глядачів (до апарата):

— Убиваю зрадника і ворога трудящих, *мого друга* Василя Петровича Худякова, шестидесяти літ... *Будьте свідками моєї печалі...*»

«Перед тим як вистрілити в зрадника, Глушак промовляє одне слово таким тоном, наче в останню фатальну мить він скинув з себе півстоліття:

— *Вася...*

І вистрілив».

Оце й є те, що ми називаємо безоглядною сміливістю Довженка як митця. Це й є приклад високої психологічної правдивості, властивої йому.

Безмежним жалем і смутком віє від того місця в кіноповісті «Повість полум'яних літ», де Демид і Тетяна Орлюки лежать у холодну зимову ніч на печі спаленої ворогами хати, лежать, дожидаючи неминучого кінця. Але й ця жахлива сцена осяяна немеркнучим сяйвом краси народної душі, народної пісні.

Демид просить Тетяну заспівати йому колядки.

— Колядки? — перепитує Тетяна.

І Демид, мішаючи дійсність із маячнею, каже:

«— Еге ж. Може, я помираю. Так хочеться спати. А воно ж різдво. Гості поприходять. Іван з дівчатами. Га? Іван!.. Заспівай про нашого Івана...»

І полинула в темін хуртовини стародавня колядка Орлюкової матері:

«Молодець Іваночко та вибив ворота!
Святий вечір...»

А «молодця Іваночка» в цю ж саму хвилину посилає командуючий армією Глазунов на великий ратний подвиг.

Довженко тільки почав працювати над фільмом «Повість полум'яних літ», смерть перетяла його творчу путь. Здійснила на екрані цей фільм, як і фільм «Поема про море», у творчому співробітництві з першорядними артистами, дружина й друг Олександра Петровича Ю. І. Солнцева.

Я належу до тих глядачів, які вважають, що в цих фільмах прекрасно й шанобливо виконано творчу волю й мистецькі та ідейні заповіді Довженка. І кадри з Тетяною та Демидом Орлюками належать до таких явищ мистецтва, які гострим плугом вриваються в душу глядача. Довженківським гострим плугом.

Одна з найвищих точок трагічного в «Повісті полум'яних літ» — це розмова Марії з бронзовим пам'ятником її чоловіка, Павла. Вона принесла до підніжжя пам'ятника «свій сором і муку, дитину незна-

ного батька» — і між нею, живою й страждущою людиною, і бронзовим пам'ятником справді відбувається обопільна розмова. Це одна з тих довженківських «неправдоподібностей», які дратують людей не дуже широкого смаку і які, власне, дають одну з підстав говорити про геніальність автора «Повісті полум'яних літ».

Я назвав як одного з духовних батьків Довженкових Миколу Гоголя. На цьому місці хочеться назвати і ім'я найбільшого в світі співця жінки-страдниці, жінки-матері — Тараса Шевченка...

Високій героїці Вітчизняної війни присвятив Довженко багато гарячих сторінок. Забути не можна те місце в «Повісті полум'яних літ», де вчителька Уляна при німецькому комісарові і при зрадникові «мінус людині» Грабовському розповідає учням про Святослава, про вікопомні діла предків. Тою самою героїкою — в душі «убий, не здамся» Лесі Українки — опромінена й смерть директора школи, Уляниного батька Василя Марковича. Вся постать, уся історія Івана Орлюка, переможця не тільки ворогів, а й власної смерті, — це живе втілення героїзму радянських людей у дні Великої Вітчизняної війни.

Але в оповіданні «Слава» читаємо такі слова:

«Поезія й героїка війни затулила драму війни, прикрила од людського ока бруд, піт, кров, розор і надлюдську працю». А в оповіданні «Тризна» — ще ясніше:

«Багато благородної праці, багато ласки, добра і доброї згоди треба збагнути, знайти і принести в життя, щоб загоїти якість душевні каліцтва, ушкодження і рани людські».

Ці слова великого гуманіста ми повинні завжди пам'ятати, думаючи про його твори, присвячені війні, безсмертному воєнному подвигу радянського народу.

«...що є на світі радіснішого й приємнішого, ніж добра робота? — запитує Довженко в кіноповісті «Земля». — Що може бути миліше, як по довгому дню косовиці повертати на заході сонця з веселого луку додому? Тіло в тебе так приємно мліє, тиша в душі, і тобі ще неповних дев'ятнадцять років, і ти почуваєш, що й «вона» з грабельками десь поруч з тобою, а під босими ногами і в тебе, і в неї тепла земля, укачана колесами, втоптана копитами, вкрита м'яким, як пух, теплим пилом чи ніжною грязюкою, що так приємно лоскоче між пальцями».

Поезія природи, поезія кохання, поезія праці — все це злите тут в єдину гармонію, все це повите чарами тієї краси, тієї життєрадісності, при яких навіть грязюка здобуває собі епітет *ніжна*.

І це — один із лейтмотивів автора «Життя в цвіту», людини, що з великим інтересом читала про Бербанка і з великим натхненням двічі оспівала Мічуріна, людини, що просто-таки кохалася

в садівництві,— про що свідчить посаджений Довженком біля Київської кіностудії сад, — мислителя, що над усе любив розвивати в своїх імпрровізаціях перед друзями перспективи перетворення природи, оновлення землі, прекрасного й гармонійного будівництва.

Цей самий лейтмотив, що у ранній «Землі», звучить і в пізній «Зачарованій Десні»:

«До чого ж гарно й весело було в нашому городі! Ото як вийти з сіней та подивитись навколо — геть-чисто все зелене та буйне. А сад було як зацвіте весною! А що робилось на початку літа — огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, кропу, моркви! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати!»

Це — світ, побачений очима дитини, маленького Сашка. Але таким бачив його і дозрілий Олександр Довженко, чия невгамовна мати любила проказувати:

«Нічого в світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізрастало...»

І ніби перегукується з цією невгамовною матір'ю солдат Іван Орлюк в одну з найстрашніших хвилин свого життя, стоячи як підсудний перед військовим трибуналом і пояснюючи, чому він носить із собою вузличок з рідною землею:

«...Все своє дитинство я ходив по насінню. Воно в нас було скрізь, де не повернись: в горщиках, у вузликах, на жердках, у сінях, в повітці попід стріхою, в сипанках, в мішках та мішечках.»

І далі:

«Я так люблю сіяти! Люблю орати, косити, молотити. Але понад усе люблю сіяти, садовити, плекати, щоб росло...»

І з цієї любові до рідної землі, із цього «люблю сіяти» виросла могутня сила Івана Орлюка, який і справді вчинив річ, що мовою закону зветься злочином, а продиктована була велінням гарячого і правдолюбного серця,— і вкрив своє ім'я богатирськими подвигами, для вславлення яких не вистачає людських слів...

«Люблю... саджати що-небудь у землю, щоб проізрастало...» «Люблю сіяти, садовити, плекати, щоб росло...» — у цьому весь Довженко.

Мало є на світі митців, зокрема кіномитців, творчість яких була б так природно, так нерозривно пов'язана з творчістю народу, з піснею, як це бачимо у Довженка.

Уже в перших кадрах «Арсеналу» звучить як провідна мелодія зворушлива й глибокодумна пісня: «Ой було в матері три сини...» Вона вводить читача, глядача, слухача в грозову атмосферу цього раннього твору Довженка, вона настроює людину на високий патетичний і поетичний лад...

У тому ж «Арсеналі» читаємо таку авторську ремарку: «Похиливши голови, дві жінки ждуть не дідуться, як у пісні чи в старо давній думі». На думку Довженка, це — найвиразніші слова для окреслення душевного стану отих двох жінок. І воно справді таке.

У «Землі» вся сцена похорону сількора Василя, що впав в куркульської кулі, побудована на перегуку пісень. «Пісні вливалися в процесію з усіх вулиць і вуличок безупинно, неначе потоки в велику ріку. Старі козацькі й чумацькі мотиви, і пісні праці, й кохання, і боротьби за волю, й нові комсомольські пісні, й «Ітернаціонал», і «Заповіт», і «Побратався сокіл з сизокрилим орлом — гей, гей, брате мій, товаришу мій!..», і знову «Все мы в бой пойдем за власть Советов», — все поєдналось у єдиному громоголосому звучанні».

Цей розлив, це море пісень під час похорону знову може здатись, а мабуть, таки й здавалось чимось надмірним прибічникам «п'ятаків мідних правд», але це й є те *чисте золото правди*, яке осявало всю путь Довженка.

Про потрясаючу колядку, яку співає Демидові Орлюку старенька його дружина холодної зимової ночі на печі спаленої хати, вже була мова.

І «Поема про море», і «Повість полум'яних літ» наскрізь пронизані звуками пісень. Важко дібрати, — як це бувало у Шевченка, — де проходить межа між індивідуальним Довженковим і народною піснею чи, вірніше, думою в таких гірких, урочистих і прекрасних рядках:

«Шукай мене, моя мати, в степах край дороги. Там я буду, моя мати, тричі зимувати, своїм чубом кучерявим степи устилати, своїм тілом комсомольським орлів годувати, своєю кров'ю гарячою річки виповняти, людство визволяти».

Олександр Довженко був не тільки глибоко національним художником, але й палким патріотом. Любов до рідної землі він вважав не лише правом, а й одним із найвищих обов'язків, одною з найістотніших прикмет справжньої людини. Ця любов з особливою пристрасстю оспівана письменником у «Повісті полум'яних літ», у «Зачарованій Десні». Але треба зовсім не знати Довженка, щоб приписувати йому національну обмеженість, тим паче національний егоїзм. Досить згадати такі твори його, як «Аероград», «Антарктида», «Мічурін», «Життя в цвіту», оповідання «Тризна», щоб переконатись, як животворила Довженкову душу ідея «сім'ї великої, сім'ї вольної, нової», ідея дружби народів, ідея інтернаціоналізму.

Мені доводилось — в зв'язку з поїздкою Олександра Петровича на Далекий Схід, з мандрівками його по тайзі, з його роботою над «Аероградом» — розмовляти з ним про «Останнього з Удеге» Фад

, про арсенєвського Дерсу Узала, про особисті його зустрічі зльдами та іншими, як колись говорено «інородцями»,— і я завжди був на те багатство любові до людини не тільки незалежно її національності, але й з великою увагою та повагою до національних особливостей людини, яким обдарований був Довженко. Те, для втілення такого дорогого йому образу перетворювача при взяв він росіянина Мічуріна, промовляє само за себе.

У щоденникових записах його ми раз у раз бачимо живе, творче, діяльне зацікавлення Китаєм, Індією, Африкою, Америкою, країнами Західної Європи. Ясно, що постаті представників капіталістичного світу, носіїв капіталістичної ідеології малював він у своїх сценаріях гострими і різкими негативними барвами, що твори його часів Вітчизняної війни сповнені ненавистю до загарбників і насильників *фашистів*,— але все своє бездонне серце віддавав він трудящим усієї землі в їх боротьбі за мир і справедливість.

Довженко ніжно любив свою хату, свою матір, свою 'зачаровану Десну. Але з невиданою гостротою зору бачив він на землі нових людей, нові міста, нові пейзажі.

Недавно опубліковано його нарис «Хата», і там стоять такі слова:

«Я не славословлю тебе, моя хатино стара. Не хвастаюсь твоєю драною правобережною і лівобережною стріхою...

Хай не дорікаєть мені вороги холоднудухі і лживі, що я превозношу, чи прославляю тебе, чи ставлю над всіма оселями світу. Я прощаюсь з тобою. Я кажу тобі — згинь з моєї землі. Хай тебе не буде. Обернись в хорони, покрійся залізом, красуйся великими вікнами, вирости, піднімись над травами, над житами і над садами».

І далі:

«Хай се вже будеш не ти. Хай прийдуть до тебе добробут і гідність і сядуть на покуті, щоб зникли сум і скорботи з твоїх темних кутків, і пічурок, і холодних твоїх сіней. Я не захоплююсь тобою, не підношу тебе до неба перед світом.

Ні, я кажу тобі, сивий: ой хатонько, моя голубонько, спасибі тобі — прощай».

Це ніби перегукується з такими рядками в «Зачарованій Десні»:

«Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм. Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої привітної хатини, і посилаю їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту лише «помилку», яку роблять і робитимуть, скільки й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства.

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажати все минуле? Невже для того, щоб навчити онуків ненавидіти колись дороге й святе моє сучасне, що стане теж для них колись минулим у велику добу комунізму!»

Син свого часу, автор «Аерограда» і «Мічуріна» найповніше, найвиразніше, наймогутніше виявив своє ставлення до майбутнього, найгучніше проспівав славу комуністичному будівництву в своїй «Поемі про море».

Про що ця поема? Про Каховку, про створення Каховського моря, про дива нової техніки, про чудесних нових людей? Так, звичайно. І, розуміється, не тільки про Каховку, а й про Ангару, і про Єнісей, і про майбутні міжпланетні польоти, і про перетворення всієї землі в нову землю. Але цим сказано ще надто мало. Це поема про людяність, про людську душу в усіх її суперечностях, про благородство і працю, яка оновлює світ.

Список людей, людських характерів, які переходять перед нами в поемі,— неосяжний. Тут і генерал, повний ще споминів про Вітчизняну війну, якому колишні товариші його, колгоспники, пропонують стати головою їхнього колгоспу — і це не дивує читача поеми (і глядача зробленого за нею фільму), як не дивує генералова відмова. Тут і інженери, керівники будівництва, і драматург, що в самому вирі життя марно шукає «матеріалу» для майбутньої п'єси і ніяк не може знайти потрібного йому «конфлікту», і архітектор, що створив «пишний проект» Будинку культури, а проте ніяк не може зрозуміти, чому проект отой не задовольняє колгоспників, і голови колгоспів, і колгоспники та колгоспниці, і рядові робітники будівництва — теслі, муляри, бульдозеристи...

Бачимо в поемі і дівчат, і молодичь, і змучених своїм удівством удів, і сільського хлопчика, що серйозно, як про щось зовсім уже реальне, розпитує про польоти на Марс... Тут люди, що з великою тугою руйнують — на дні майбутнього моря, яке самі ж вони утворюють,— свої хати... З тугою — і з радісним поглядом у прийдешнє... Тут кохання — соромливе, пристрасне, іноді затруєне зрадою. Тут пісні, що весь час, від першого кадру, супроводять фільм,— пісні Шевченка, давні народні пісні, пісні новочасні, російські та українські, тут і вірші Лермонтова... Тут батьки і діти, тут нові спогади про грізні дні Великої Вітчизняної війни, коли героїчні струни в людських грудях напружені були з такою ж силою, як напружені тепер, у дні велетенського мирного будівництва. Тут б'ється й пульсує живе, конкретне почуття прийдешніх днів комунізму, про які так зворушливо говорять двоє персонажів поеми: одне питає, чи будуть люди страждати при комунізмі, а друге відповідає: будуть, бо будуть же любити...

Олександр Довженко не тільки в розмовах з друзями, не тільки в прилюдних виступах, але всією своєю творчістю завжди сміливо вторгався в саме життя, він усією пристрастю свого могутнього серця любив, усім вогнем свого глибокого розуму бачив те прекрасне, до чого йде людство, і ненавидів усе, що стоїть на дорозі до того прекрасного. Про всю його творчість можна сказати власними його словами (з оповідання «Сон»):

«Се була симфонія патетична про становлення мого радянського ладу на землі. Мій гімн Радянського всесвіту. Я створив його любовно і палко, викував срібним молотом в найгарячішій кузні, вилив в небачену донині форму мого нового часу з цілої безлічі щонайскладніших звукових сполучень, найрізноманітніших, протирічливих, як сама боротьба».

Максим РИЛЬСЬКИЙ

24 лютого 1964 року

АВТОБІОГРАФІЯ

Народився я 30 серпня 1894 року на околиці невеликого повітового містечка Сосниці на Чернігівщині, що звалося В'юнище, в родині хлібороба Петра Семеновича Довженка, який належав до козацького, як на ті часи, стану.

Землі у нас було сім чи сім з половиною десятин. Земля була не дуже родюча, і тому, щоб підтримати своє натуральне господарство, батько ще наймався в підводчики та смолярував.

Батьки були неписьменні. Неписьменні були батько, мати, баба і прабаба. Дід був письменний, і йому батько не міг простити своєї темноти. Дітей мали багато — чотирнадцять — перемінний склад, з якого залишилося двоє: я й сестра (нині лікар). Решта померли в різний час, майже всі не досягнувши працездатного віку. І коли я зараз пригадую своє дитинство і свою хату, і завжди, коли б я їх не згадав, в моїй уяві — плач і похорон. І перша телеграма, одержана в нашій хаті, повідомляла про смерть мого брата — вантажника в Ростові. А я й досі не можу дивитися на похорони. А тим часом вони проходять по всіх моїх сценаріях, по всіх картинах.

У всіх моїх фільмах є розлука. Герої прощаються, поспішаючи кудись далеко, вперед, в інше життя — невідоме, але принадне, краще. Вони прощаються поквалливо і недбало і, відірвавшись, не оглядаються, щоб не розірвалося серце, а плачуть оті, що залишаються. Це — моя мати. Народжена для пісень, вона проплакала все життя, проводжаючи назавжди. Так питання життя

і смерті вражали, очевидно, мою дитячу уяву, що й залишилося в мені на все життя, пронизуючи в найрізноманітніших виявах мою творчість.

Так у нечисленному ряді жіночих образів образ матері заступив собою всі інші. Дід у фільмі «Земля» — це мій покійний найдобріший дід Семен Тарасович, колишній чумак, чесний і незлобивий. Від нього у мене в картинах завжди з любов'ю написані образи дідів. Це теплота дитинства. Діди мої — це щось подібне до призми часу. І саме тому мені образ Боженка було легше створювати, ніж образ Щорса.

Друге, що в моєму дитинстві було вирішальним для характеру моєї творчості, це любов до природи, правильне відчуття краси природи. У нас була казкова сіножатя на Десні. До самого кінця життя вона залишиться в моїй пам'яті як найкрасивіше місце на всій землі. З нею в мене зв'язані і перше рибальство, і ягоди, і гриби, і перші мозолі на дитячих руках, бо ми не були дачниками. Я не бачив її вже двадцять п'ять років. Я знаю, що вона стала іншою, бо став іншим і я, і дивитись мені на неї не треба. Вона живе вже в творчості.

Я завжди думав і думаю, що без гарячої любові до природи людина не може бути митцем. Та й не тільки митцем, особливо зараз, коли треба перебудувати майже все — всі міста, коли науці взагалі і зокрема інженерії й архітектурі вперше надана можливість бути в чудовому гармонійному поєднанні з природою на радість людям.

Учився я в Сосницькій початковій, а потім у вищій початковій школі. Навчання давалося мені легко. Я був те, що зветься тепер відмінником; це мене часто-густо бентежило. Мені здавалося, що вчителі самі щось не зовсім розуміють і тому їм здається, що я відмінник. Це почуття подиву, а іноді й гіркоти при оцінці тих або тих деталей моїх робіт я переживаю й тепер. Проте якась частка пізнань мудрості промовляє свідомості — як же мало все-таки зроблено, як багато чого треба вчитися і як багато думати і знати, а не тільки відчувати, щоб досягти цілковитої виразності зображення.

Я говорив неодноразово на зборах і зараз не можу не сказати, пишучи про своє життя, — я не зовсім люблю свої картини. Часом я їх не люблю зовсім. Я їх жалю, як дітей незграбних і не досить вродливих, але моїх

рідних. І мені здається до цього часу, що хороша, посправжньому зроблена картина моя ще десь попереду.

В дитинстві у мене був певний нахил до споглядальності. Я був дуже мрійливим хлопчиком. Мрійливість і уява були такими сильними, що іноді життя, здавалось, існувало в двох аспектах, які змагалися між собою,— реальному і уявному, що, проте, здавався нібито здійсненням. У мене не було пристрасті до чогось одного певного. Мені здавалось, що я все можу, що все легко, і мені хотілося бути різним, хотілося начебто розділитися на кілька частин і жити в багатьох життях, професіях, країнах і навіть видах. Та загалом мої мрії у виборі майбутньої професії літали у сфері архітектури, живопису, мореплавства далекого плавання, розведення риб і учителювання. Можливо, що учителювання я тільки примислюю зараз до моїх тодішніх прагнень, бо воно було єдиним, чого я тоді досяг. Я вступив до Глухівського учительського інституту в 1911 році, не маючи повних шістнадцяти років. Цю школу я вибрав тому, що мав право «складати туди іспити», а по-друге, там були стипендії по 120 карбованців на рік. Погоня за стипендією, тобто за можливістю вчитися, і привела мене до цього інституту. Тут я був наймолодшим. Найстарші, люди з п'ятирічним і навіть з десятирічним учительським стажем (народних шкіл), мали вже по тридцять чи й по тридцять два роки.

Мені важко було зближуватися з цими учителями-учнями і вчитися було важко. Моя підготовка до інституту була недостатньою, і склав я іспити, мабуть, випадково. Тому вчився я поганенько. Нерівно. Через те мені не дали стипендії, і перші два роки я перебивався уроками, а батько мій навіть продав десятину землі. Відкраяв од серця. Йому, неписьменному, жилося і тяжко, і гірко, і так хотілося «вивчити свого сина на пана».

Духовна атмосфера в інституті була дуже тяжкою. Місто маленьке, «обивательське». Інститут виховував добронравних, політично неписьменних, наївних учителів для вищих початкових шкіл. Учителі всі були чиновниками, а особливо директори. Інститут мав свою церкву. Ходити до неї слід було строго обов'язково. Тут я й перестав вірити в бога, в чому й признався на сповіді законвчителю отцю Олександрові, єдиній ліберальній людині з усіх наших учителів.

Тут же в інституті я вперше познайомився з українськими книжками на квартирі у своїх товаришів. Це був «Літературно-науковий вісник» і газета «Нова Рада», що видавалися, здається, у Львові і читалися у нас по-тай від педагогів як щось рідне, але заборонене. Заборонено було в нашому середовищі розмовляти українською мовою. З нас готували учителів — обрусителів краю. В Київській, Подільській і Волинській губерніях до нашої платні згодом додавалась якась надбавка, здається, вісімнадцять карбованців на місяць,— за обрусіння краю.

Я вийшов з інституту в 1914 році з умінням учити школярів, політично неписьменним і темним юнаком дев'ятнадцяти з половиною років; війну імперіалістичну сприйняв як обиватель, не критично, і перших поранених, які завалили місто Житомир, приголомшував вигуками «ура» і разом із своїми учнями і колегами закидав їх квітами. Я був учителем вищої початкової школи.

Тепер я іноді зустрічаю колишніх своїх учнів. Це вже немолоді люди різних професій. Я питаю їх — чи був я хорошим учителем? Кажуть — був не стільки хорошим учителем, як хорошим вихователем. Ці відповіді сповнюють мене радістю. Навряд чи я був хорошим вихователем у звичайному розумінні цього слова. Я просто був молодим, не набагато старшим за них, був товариським, веселим, і вони були мені з усякого погляду ближчими й милішими, ніж мої колеги-учителі. Був я з ними до кінця відвертим. Викладав фізику, природознавство, географію, історію, гімнастику. Від запропонованої мені на другий рік посади інспектора я відмовився, мотивуючи відмовлення своєю молодістю і по-тай мріючи вчитися. Я не мав права на вступ до університету. В той час я мріяв стати художником, я малював дома і брав приватні уроки малювання, мріючи коли-небудь потрапити в Академію художеств хоч вільним слухачем.

Минали роки. Ні я і ніхто вже не кидав квітів у поранених і не кричав їм «ура». Я дивився на них давно вже з тугою і соромом. Іноді я одвертався, не витримуючи їх поглядів. Поранені наповняли все місто. Вони вихилилися пачками з відчинених вікон всіх великих будинків, перетворених на госпіталі, вони шкутильгали в палісадниках, вони носили свої забинтовані величезними

бинтами руки на грудях, як няньки дітей, вони проходили по вулицях групами в незграбних шинелях, кидаючи на нас, чиновників, будь ми прокляті, погляди, сповнені ненависті і туги. Настав сімнадцятий рік.

Скинення царя і самодержавства ми, вчителі, селянські сини, чиновники дев'ятого класу, зустріли з величезною стихійною радістю. Революційна хвиля владно тягла нас на вулицю, на майдани. Переді мною розсунулися стіни школи. Вулиця стала школою. І тут більшість із нас виявились поганими вчителями. Поганим учителем виявився і я. Цілковита відсутність нормальної, здорової політичної освіти, відсутність найменшого уявлення про боротьбу класів і партій взагалі, не кажучи вже про марксизм, про який я нічого не знав, і дрібно-буржуазна особиста природа, і радість революції, радість звільнення від царизму, і Україна, про яку забороняли читати, і рівність, і братерство, і свобода, і самовизначення, і незакінчена війна, і земля, і воля та інша велика кількість зовсім нових недуманих і негаданих ідей і питань, і невміння відрізнити велику довгождану правду від довго підготовлюваного обману — засліпило нас, як людей, що вийшли з погребя.

Я вигукував на мітингах загальні фрази і радів, мов собака, який зірвався з цепу, щиро вірячи, що вже всі люди брати, що вже все цілком ясно, що земля у селян, фабрики у робітників, школи в учителів, лікарні у лікарів, Україна в українців, Росія в росіян, що завтра про це довідається увесь світ і, вражений розумом, що осяяв нас, зробить у себе те ж саме.

Особливо тішило мене те, що цар Микола II був не українець, а росіянин і що весь його рід був теж не українським. У цьому моя уява вбачала немовби цілковиту непричетність українців до поваленого нікчемного ладу. Це вже й був націоналізм. Всі українці того часу здавались мені якимись особливо приємними людьми. Легко сказати, скільки років страждали разом від проклятих русаків («триста літ»), розмовляти навіть розучилися по-українському, розмовляли каліченим українсько-російським жаргоном. Ця мова робила в моїй уяві всіх українців мужиками або з мужиків, тільки не панями, адже пани розмовляли по-російському. Навряд чи стали б вони розмовляти українською мовою. Отже, панів серед нас нема. А раз нема — все гаразд.

Український сепаратистський буржуазний рух здався мені тоді найреволюційнішим рухом, найлівішим, отже, найкращим: що правіше — то гірше, що лівіше — то краще. Про комунізм я нічого не знав, і якби мене спитали тоді, хто такий Маркс, я відповів би, що це, мабуть, видавець різних книжок.

Таким чином, я ввійшов у революцію не тими дверима. Мені не повезло. Мені не пощастило в перші великі дні почути ні одного великого трибуна Жовтневої соціалістичної революції, не довелося прочитати жодної марксистської книги, які б просвітили мій розум і правильно зорієнтували б мою активність, і за ранні помилки мого сирого розуму і гарячого серця мені довелося розплачуватись місяцями страждань і важких роздумів.

Я став більшовиком лише в середині 1920 року. Світ виявився значно складнішим. Складнішою виявилась і тодішня Україна. Була вона повна своїх і чужих панів, які добре розмовляли по-українському, та й підпанки, серед яких я обертався, шукаючи правди, виявилися жалюгідною купкою неуків, шарлатанів і зрадників. Я покинув їх і втік з почуттям глибокої огиди і гіркоти, і спогад про це є найтяжчим спогадом мого життя. Мені ніщо не дісталось даром.

У 1917 році я перевівся вчителювати в Київ і тут же вступив до Київського комерційного інституту на економічний факультет. Цей інститут теж не був моєю школою. Я вступив до нього лише тому, що мій атестат не давав мені права для вступу до інших вищих учбових закладів. Це був засіб здобути вищу освіту взагалі. Учився я в цьому інституті теж погано. В мене не вистачало часу, бо я сам учив. І, крім того, не було достатньої старанності. Деякі дисципліни я зовсім не вчив; навпаки, інші, що подобалися мені, наприклад, фізика, викладались на іншому факультеті. Через те я в цьому інституті начебто роздвоївся між двома факультетами.

За гетьмана, коли в Києві організувалась була Академія художеств — мрія мого життя, я вступив і до Академії. Так мені всього хотілося, і так з мене тоді нічого не вийшло. Я пам'ятаю, відкривався тоді ще географічний інститут. Я й туди хотів був вступити, га перешкодили якісь події.

У 1918 році я був головою громади комерційного інституту. Організував загальностудентський мітинг

протесту проти призову в гетьманську армію і влаштував велику демонстрацію на вулиці Короленка. Гетьманські офіцери резігнали нас, убивши щось близько двадцяти чоловік і багатьох поранивши.

Академію художеств я покинув. А інститут відвідував до тисяча дев'ясот двадцятого чи двадцять першого року, так і не закінчивши його за браком часу, а вірніше, через свою непосидючість, а ще точніше, не знаходячи в ньому для себе покликання, чи що. Зараз, згадуючи про все своє навчання, я дивуюсь, яким неправильним, покрученим і неощадливим був мій життєвий шлях і яке нормальне і легке, ясне і щасливе сьгоднішнє життя нашої молоді.

На початку 1920 року я вступив до партії боротьбистів. Цей вступ, невірний і непотрібний, стався таким чином. Я дуже хотів вступити до Комуністичної партії більшовиків України, але вважав себе недостойним переступити її поріг, тому я пішов у боротьбисти немов у підготовчий клас гімназії, яким партія боротьбистів, звичайно, не була ніколи. Та й сама думка про це порівняння, пам'ятаю, точно тоді, здається мені зараз виключно абсурдною. Але це було. Через кілька тижнів партія боротьбистів влилася в КП(б)У, і таким чином я став членом КП(б)У.

Мене призначили завідувати Житомирською партійною школою, але польський прорив припинив цю роботу. Наші відступили до Києва, а мене відрядили у підпілля польське, в Коровинецький район, де я був взятий у полон польським кінним роз'їздом.

Роз'їзд повівся зі мною виключно грубо. Щоб примусити розповісти про розташування наших частин, мене піддали умовному розстрілові. Після того роз'їзд був сам обстріляний нашим загonom і, вступивши у перестрілку, примусив мене стояти живою мішенню. Проте мені пощастило благополучно втекти до червоноармійського загону. Другого дня ми були в Києві, і я пересидів поляків у київському підпіллі, а після визволення Києва був призначений секретарем губернського відділу міської освіти. У Києві я працював приблизно рік. Це був період дуже напруженої моєї роботи. Я був молодий, здоровий і міг працювати не втомлюючись. Крім секретарства, я завідував відділом мистецтва, був комісаром театру Шевченка, брав участь в роботі організаційного

комітету працівників освіти. Крім того, в порядку особливого партійного навантаження роз'їжджав по селах Київщини для організації влади на місцях.

Комерційний інститут, перейменований в Інститут народного господарства, я покинув. Багато малював, особливо карикатур, і твердо вирішив перейти вчитися до архітектурного інституту в Києві, але скоро був відряджений до Харкова в розпорядження Наркомзаксправ УРСР.

Про закордон я мріяв тільки в дитинстві. Тому відрядження за кордон, хоч і не на зовсім постійну роботу, у Варшаву, мене дуже схвилювало і налякало. У Варшаві я проробив майже рік,— спочатку при російсько-українсько-польській репатріаційній комісії по обміну військовополоненими, а потім керуючим справами посольства. Ця канцелярська робота в умовах 1921 року була такою неприємною і нудною, що я не виходив з будинку посольства тижнями. Перебрався навесні 1922 року в Берлін, на меншу посаду секретаря генерального консульства УРСР в Німеччині. Після трьох чи чотирьох місяців роботи в Берліні звільнився зовсім і, одержавши з Наркомосу стипендію в розмірі сорока доларів на місяць, вступив до художнього приватного училища з метою перейти восени до Академії художеств в Берліні або в Парижі.

Влітку 1923 року я повернувся на Україну, в Харків, і вже до Берліна не виїжджав. Перешкодили події в Гамбурзі. Наркомзаксправ, в розпорядженні якого я ще перебував, запропонував мені виїхати дипломатичним кур'єром в Кабул (Афганістан). Я вже зібрався був, та не поїхав через родинні обставини і влаштувався на роботу в редакцію харківської газети «Вісті ВУЦВК» як художник-ілюстратор. У партії я вже не був. Мене виключили з її лав ще тоді, коли я був за кордоном, за неподання документів на чистку. Тим часом документи я надіслав. Вони були загублені і знайдені випадково через кілька років, про що мене і повідомив редактор газети, член ЦК В. Блакитний за день до своєї смерті. Виключення з партії я переживав дуже тяжко. Я розшукував документи в істпарті, клопотався, обурювався «несправедливістю і бездушністю». Пропозицію одного з членів чи, здається, голови ЦКК подати заяву про новий вступ у партію я відхилив, вважаючи себе виключеним

неправильно. Словом, я повівся нерозумно, не по-партійному, і всі мої дальші клопотання були ні до чого.

В редакції я працював з осені 1923 року до літа 1926 року. Я заробляв собі на життя ілюстраціями, а в вільний час навчався живопису. Я влаштував майстерню у себе на квартирі і в ній працював три роки. Я ще не був тоді хорошим художником, мені було дуже важко вчитися самому, та в мене була віра в свої здібності і глибока впевненість, що років через десять-п'ятнадцять упертої роботи я «вироблюсь» на хорошого художника. У цей харківський період я познайомився з харківським українським літературним світом, який групувався тоді навколо редакції «Вісті» і «Селянської правди», вірніше, навколо Блакитного і Пилипенка. Це були «Гарт» і «Плуг». Членом «Гарту» я був і сам, як книжковий ілюстратор. Пізніше з «Гарту» виділилося всім відоме «Вапліте», в якому я також перебував, хоч потім і вийшов. Треба думати, що верховоди цих організацій вважали мене за маленького при них ілюстратора та ще й карикатуриста, отже, й за веселого хлопця, а мені сумно було дивитись на їх безпросвітну провінціальність, некультурність і вузькість. Іноді мені здавалося, що я не на вечорах, а на вечорницях, не на засіданнях, а на колядках, і я почав від них відходити. Я не знав, куди подітися, але відчував, що так далі жити не можна. В цей приблизно час я зблизився з українською кіноорганізацією ВУФКУ. Я робив для ВУФКУ плакати і часто туди заходив.

Обмеженість і вузькість літературного життя і панування тоді в левівських журнальчиках ідеї про непотрібність живопису взагалі, як мистецтва застарілого, яке цілком замінить фотографія, і неекономність живописної природи щодо впливу на глядача в розумінні його кількісного охоплення, і ускладнене родинне життя, і цілий ряд, очевидно, ще якихось причин, а найголовніше, уперте бажання бути максимально корисним своєму народові і партії, від якої я себе в душі не відокремлював,— примусили мене все більше і більше схилитися до кінематографії як до наймасовішого, найдемократичнішого мистецтва.

В червні 1926 року я просидів ніч у своїй майстерні, підбив підсумки свого невлаштованого тридцятирічного життя, вранці пішов з дому і більше не повертався.

Я виїхав в Одесу і влаштувався на роботу на кінофабрику як режисер. Таким чином, на тридцять першому році життя мені довелося знову починати життя і навчання по-новому: ні актором, ні режисером театральним я до того часу не був, в кіно ходив не часто, з артистами не знався і теоретично з усім складним комплексом синтетичного мистецтва кіно знайомий не був. Та і вчитися було ніколи і, мабуть, в Одесі й ні в кого. Фабрика була досить солідна, та культурний рівень її був низький і фільми не визначались високою якістю.

Дуже допомогла мені на початку одна незначна обставина. Я почав відвідувати натурні зйомки одного одеського режисера недалеко від фабрики. Те, що він робив на зйомці зі своїми акторами, було настільки погано і так безпомічно, що я відразу повеселішав. Я подумав: якщо я бачу, що це погано, і знаю, що саме погано і чому саме погано, значить, я не такий уже безпорадний. Більше того, я просто візьму і зроблю краще.

Це було не зовсім правильне міркування. Скільки разів мені потім в житті доводилось спостерігати, як юнаки з очевидною ерудицією, що вміли розбиратись у всіх деталях кожної чужої сцени, першого-ліпшого кадру, виявлялися безпорадними і немічними, коли режисерська паличка переходила до їхніх рук. Зі мною, правда, цього не трапилось, хоч працюю я дуже важко. Ось уже шістнадцять років тримаю я цю паличку, а мені на початку кожної моєї картини все здається, що я нічого не вмю робити. Я ніколи не був боягузом у творчості, але завжди несучи в собі страх до роботи і неспокій. З ними я не розлучуся, поки житиму.

Творчість безмежна і різноманітна, як різноманітне й безмежне в своєму переможному розвитку життя нашого великого соціалістичного суспільства, і ніякий ні талант, ні геній нічого не зробить в цьому мистецтві, якщо не буде підкріплений знаннями не тільки специфіки цього мистецтва, а найперше і найголовніше — знанням життя.

Кіно вимагає величезної працездатності і працелюбності не тільки на зйомці, а в усьому розумному процесі створення картини. Кіно — мистецтво «одержимих».

Переключаючись на роботу в кіно, я думав присвятити себе виключно жанру комічних і комедійних фільмів. І перший мій сценарій, зроблений мною для

ВУФКУ — «Вася-реформатор», — був задуманий як комедійний, і перша режисерська проба на п'ятсот метрів «Ягідки кохання» за власним сценарієм, написаним мною протягом трьох днів, теж була в цьому жанрі. В цьому жанрі були задумані і мої нездійснені постановки «Батьківщина» — про євреїв у Палестині, «Загублений Чаплін» — про життя Чапліна на безлюдному острові, і «Цар» — комедія-сатира на Миколу II.

Та обставини якось так склалися, що жодної комедії я так і не зробив. Знову вийшла стара історія: вважався на одному факультеті, а лекції слухав на іншому. Окремі комедійні місця, розкидані по моїх картинах, завжди режисерував з величезною насолодою. Те, що робиться у нас в радянській кінематографії в галузі комедійного жанру, вважаю невдалим і принципово неправильним. У нас комедійних персонажів чомусь позбавляють розуму, а треба робити зовсім навпаки. Комедійний характер нічого спільного з розумовою, недоладністю не має.

Першим моїм фільмом була «Сумка дипкур'ера».

Окрилений успіхом цієї незначної речі, я негайно розпочав роботу над другою постановкою. Це була «Звенигора». Сценарій «Звенигори» був написаний письменником Йогансеном і добре відомим Юртиком (Тютюнником). В сценарії було багато чортovinня і явно націоналістичних тенденцій. Тому я и переробив його процентів на дев'яносто, внаслідок чого автори демонстративно «зняли свої імена», і це стало початком мого розходження з харківськими письменниками.

Тому що на кінофабрику хороших сценаріїв не надходило, а я особисто, з ряду причин, опинився серед письменників ізольованим, я вимушений був надалі писати сценарії сам. Зараз я до цього звик. Щоправда, цей метод роботи я не вважаю ані правильним, ані корисним. Він гальмує діяльність режисера, примушує його двічі здійснювати творчий процес, і начебто скорочує його життя. При нормальному, щасливому веденні сценарного господарства я міг би зробити набагато більше картин, ніж я зробив. Я за шістнадцять років, признаюся, мало зробив, та в цьому не тільки моя провина, але й провина керівництва, що дивилось на мене як на ломовика, який все вивезе. «Звенигора» в моїй свідомості відклалася як одна з найцікавіших робіт. Я зробив її якось одним духом — за сто днів. Надзвичайно складна

за своєю побудовою, формально, можливо, еkleктичною, вона дала щасливу можливість мені — виробничнику-самоукові — випробувати зброю в усіх жанрах. «Звенигора» — це був своєрідний преїскурант моїх творчих можливостей.

Громадськість (мистецька) прийняла фільм з захопленням, народ його не прийняв зовсім, як фільм незрозумілий і надто складний для сприйняття, проте я ходив гордий і навіть, пам'ятаю, хвалився тим, що я не популяризатор, а щось немовби професор вищої математики. Я ніби забув, для чого я прийшов у кіно.

Чи було це обманом, чи зрадою кінематографа як народного масового мистецтва? Не було. Я ще не знав правил і тому, як мені здавалось, не робив помилок. Картину я не зробив, а проспівав, як птах. Мені хотілося розсунути рамки екрана, відійти від шаблонної розповіді і заговорити, так би мовити, мовою великих узагальнень. Я, напевне, перебрав міру.

У новому фільмі «Арсенал» я значно звузив рамки своїх чисто кінематографічних завдань. Я поставив собі за мету показати класову боротьбу на Україні в період громадянської війни. Продовженням цієї епопеї був пізніше у новій уже і стильній передачі «Щорс». Завдання було, таким чином, сугубо політичним, партійним.

Герої «Арсеналу» були ще мало персоніфіковані. Це були носії ідей, ідеологій. Я оперував ще, за «звенигорською» звичкою, не типами, а класовими категоріями. Велич і масштабність подій змушували мене стискувати матеріал під тисненням багатьох атмосфер. Це можна було б зробити, вдаючись до мови поетичної, що й є начебто моєю творчою особливістю. Я йшов до реалізму в кіно повільними кроками.

Результати появи «Арсеналу» були для мене якщо і не несподіваними, то все ж тяжкими. Фільм був прийнятий і схвалений народом і партією. Його не прийняла письменницька громадськість.

Це був абсолютно правильний фільм. По характеру ставлення до фільму, по його оцінці можна було судити тоді про політичне обличчя людини. Це я добре запам'ятав. Фільм «Арсенал» був великою подією в моєму житті. Я виріс у ньому як політпрацівник і порозумнішав. Я був гордий і водночас зазнав великого болю.

Фільм «Земля» я робив уже на Київській кінофаб-

риці. Радість творчого успіху була жорстоко подавлена страховинним двопідвальним фейлетоном Дем'яна Бедного під назвою «Філософи» в газеті «Известия». Я був так приголомшений цим фейлетоном, мені було так соромно ходити вулицями Москви, що я буквально посивів і постарів за кілька днів. Це була справжня психічна травма. Спочатку я хотів був умерти. Але через кілька днів мені довелося стояти у почесній варті в крематорії біля труни Маяковського, з яким я був завжди в дуже добрих відносинах. Попереду мене на варті стояв Бедний. Я дивився на його лисніючу голову і пристрасно думав — умри! Та він був невразливий. Так ми і вийшли з крематорію живими і неушкодженими.

Я думаю — не знаю, як там в інших галузях, — що в мистецтві треба рухатись на позитивних імпульсах. Я був багато хвалений і не раз осуджений за свої роботи і прийшов до висновку, що мірою поступу творчого життя повинно бути добро, а не зло. І значно легше і продуктивніше працювати з позитивними імпульсами, ніж з негативними.

«Землю» я задумав як твір, що провіщав початок нового життя на селі. Але ліквідація куркульства як класу і колективізація — події надзвичайної політичної ваги, що відбулися, коли фільм був уже готовий, перед самим його показом, — зробили мій голос надто кволим і недостатнім. Я виїхав за кордон, де й пробув близько чотирьох з половиною місяців.

Повернувшись із відрядження, я запропонував в усній формі керівництву Українфільму визрілий в моїй уяві сценарій про наших героїв в Арктиці на матеріалі трагедії Нобіле і загибелі Р. Амундсена. Задум було відхилено керівництвом, яке поставило вимогу, щоб я спішно написав «що-небудь таке» про сучасне наше життя на Україні, а не в Арктиці. Я негайно витиснув із своєї свідомості Амундсена і за дванадцять днів написав невдалий сценарій «Іван» і розпочав зйомку. Працювати над «Іваном» мені було важко, бо фейлетон Бедного продовжував гнітити мене з усією силою. Фільм був підкорочений, вважався напівзабороненим, я був зачислений до табору біологістів, пантеїстів, переверзіанців, спікозистів, — сумнівних попутників, яких можна лише терпіти. Навіть студенти (студенти кіноінституту), що відбували практику в моїй групі, вважалися в інституті

Хата в м. Сосниці, де народився О. П. Довженко.

довженкістами, тобто контрреволюціонерами в кіно. Я був позбавлений можливості виховувати кадри. А в тому, що мене не запросили до Київського кіноінституту хоча б лектором, я вбачав небажання, щоб хто-небудь у мене вчився. Пізніше керівник кінематографії заявив про це в найкатегоричнішій формі (Шумяцький) Пролетарську течію в кінематографії закріпили за собою члени партії режисери Кордюм і Капчинський. Я був відсунутий до табору безплідної буржуазії, як людина хоч і талановита, проте політично обмежений обиватель-попутник. Я мучився. Вище політичне керівництво жило в Харкові, я в Києві.

В мене почав псуватися характер. Я зробився нервовим і надміру вразливим. Я жив замкнуто. Була ще одна обставина, яка погіршувала моє життя до краю. Це Брест-Литовське шосе — дорога на кінофабрику. Я згадую в своїй біографії про неї лише тому, що вона відіграла і зараз відіграє в моєму повсякденному житті велику і погану роль. Я не люблю її, протестую проти неї щодня ось уже десять років. Протягом цього довгого часу я переживаю незмінне почуття огиди і протесту, і не було ще жодної подорожі, коли б я цього не переживав. Це стало наче якимсь пунктом мого нервового захворювання. Протягом десяти років я щодня зриваю з цієї чудової, прямої, широкої вулиці всі п'ять недоладних рядів телеграфних, телефонних і трамвайних стовпів, які роблять цю вулицю схожою на хмільник, і ховаю кабель у землю. Я засипаю рови і зрізую горби, я її нівелюю, знищую трамвай, що перебуває в стані перманентного ремонту, і замінюю його автобусами і троллейбусами до самого Святошина, а вулицю заливаю асфальтом на бетонній основі. Вулиця робиться широкою, прямою, як стріла, і хвилястою. Я знищую жалюгідні халупи і замінюю їх невисокими гарними будинками. Я реконструюю Галицький базар — місце, що найбільш розчаровує в Києві, — перетворюючи його на озеро з красивою набережною. Моя уява доходить до впевненості, що тільки після цього всі режисери почнуть робити хороші картини. У мене розвивається шкідлива мрійливість. В період постановки «Івана» вона досягла найбільшого напруження. Я склав тоді проект реконструкції цієї вулиці і з піною на губах доводив в обкомі партії і міськраді необхідність здійснення цих виключно потрібних заходів.

Мене слухали погано. Тоді я склав план реконструкції кількох площ і вулиць міста з метою його благоустрою і знову почав атакувати обком. Це якось дійшло до столиці. Коли уряд переїхав до Києва, я, що жив на той час у Москві, був введений до урядової комісії по реконструкції міста. Але повернусь до «Івана».

Вимога про здачу фільму обов'язково до жовтня була майже нездійсненою. Це був мій перший звуковий фільм, знятий на дуже поганій апаратурі, ще не освоєній початкуючими звукопрацівниками. І все-таки фільм я встиг здати, хоч для цього й довелося в останній час посидіти, не відходячи від монтажного стола, без сну, вісімдесят п'ять годин підряд. Фільм вийшов все ж сируватим, рихлим. Я виїхав до Москви, щоб більше не жити в українському оточенні, не бути одіозною фігурою і не мучитись від різних випадковостей... Я почав працювати в Мосфільмі і незабаром виїхав з своєю дружиною і асистентом Ю. Солнцевою та письменником О. Фадєєвим на Далекий Схід для вивчення краю з метою зробити про цю частину нашої країни фільм. Подорож ця була однією з світлих подій у моєму житті. Я був захоплений величчю просторів нашої країни і її дивовижними багатствами. І красою. Я пройшов приморськими стежками з півтисячі кілометрів, не перестаючи захоплюватись баченим навколо. Стоячи на березі Тихого океану і дивлячись на захід, я згадував Україну, і вона постала перед моїми очима у своєму справжньому розмірі, десть там далеко на заході в лівому кутку, і це помножило мою гордість громадянина великої Радянської країни.

Сценарій «Аероград» я написав у Москві за два з половиною місяці. Я був весь в полоні любові до чудесного Далекого Сходу і сценарій писав з великим натхненням. Цей сценарій я міг читати напам'ять без єдиної запинки.

«Щорс» — це був найкращий мій фільм. І робота над сценарієм про Щорса і над фільмом була найвизначнішою, найзмістовнішою подією мого життя. Я писав сценарій одинадцять місяців і двадцять місяців крутив фільм. Це було ціле життя.

«Щорсу» я віддав весь свій життєвий досвід. Всі знання, набуті за дванадцять років роботи, знайшли в цьому фільмі своє повне відображення. Я робив його з любов'ю і великим напруженням всіх своїх сил, як пам'ят-

ник народу, як знак своєї любові і глибокої поваги до героя великого українського Жовтня. Я робив його з таким почуттям, начебто моя творчість здійснювалась не в мізерному целулоїді, а в камені чи в металі, начебто йому судилося жити в століттях. Я хотів бути гідним народу. Коли під час роботи я захворів, я нестерпно страждав від думки, що, може, мені не вдасться вже довести свою роботу до кінця. На моє щастя, цього не сталося. Фільм «Щорс» я робив на Київській кінофабриці.

Працюючи над «Аероградом» у Москві, я багато уваги і часу приділяв громадській роботі, яку любив. Я був головою Всесоюзної творчої секції працівників кіно. Я організував у Москві Будинок кіно і налагодив його роботу. Працюючи над «Щорсом», я від громадського життя значно відійшов. У мене не вистачало на нього ні сили, ні часу. Я занедбав роботу в творчій секції і в міськраді.

Восени 1939 року, під час визвольної війни за воз'єднання Західної України і Західної Білорусії, я працював в Галичині близько двох місяців як політпрацівник і керівник операторської групи. Зараз я монтую цей документальний фільм, після чого почну роботу над сценарієм за повістю Гоголя «Тарас Бульба».

Мені зараз сорок п'ять років. Признаюся, я дуже втомився і через те не зовсім здоровий. Я перестаю бути швидким. Якщо шановний читач побачить, що я через людську слабкість применшив свої недоліки і пороки і виставив себе у світлі більш яскравому й ефектному, ніж дозволяє звичайна скромність, то це, мабуть, так і є. Тому прошу не судити мене суворо і порадити мені щонебудь, добре пам'ятаючи, що одна людина не може багато [зробити], навіть коли природа наділила її щедрими дарами і добрими побажаннями.

1939, грудень

ЗА ЧАРОВАНА ДЕСНА

В цьому короткому нарисі автобіографічного кінооповідання автор поспішає зробити відразу деякі визнання: в його реальний повсякденний світ що не день, то частіше починають вторгатися спогади.

Що викликає їх? Довгі роки розлуки з землею батьків, чи то вже так положено людині, що приходить час, коли вивчені в давно минулому дитинстві байки й молитви виринають у пам'яті і заповоняють всю її оселю, де б не стояла вона.

А може, те й друге разом і в такій же мірі, як і непереможне бажання, перебираючи дорогоцінні дитячі іграшки, що завжди десь проглядають в наших ділах, усвідомити свою природу на ранній досвітній зорі коло самих її первісних джерел. І перші радощі, і вболівання, і чари перших захоплень дитячих...

До чого ж гарно й весело було в нашому городі! Ото як вийти з сіней та подивитись навколо — геть-чисто все зелене та буйне. А сад було як зацвіте весною! А що робилось на початку літа — огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, укропу, моркви! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати.

— Нічого в світі так я не люблю, як саджати щонебудь у землю, щоб проізрастало. Коли вилізає саме з землі всяка рослиночка, ото мені радість,— любила проказувати вона.

Город до того переповнявся рослинами, що десь серед літа вони вже не вмщалися в ньому. Вони лізли одна на одну, переплітались, душилися, дерлися на хлів, на стріху, повзли на тин, а гарбузи звисали з тину прямо на вулицю.

А малини — красної, білої! А вишень, а груш солодких було як наїсися — цілий день живіт як бубон.

І росло ще, пригадую, багато тютюну, в якому ми, маленькі, ходили, мов у лісі, в якому пізнали перші мольці на дитячих руках.

А вздовж тину, за старою повіткою, росли великі кущі смородини, бузини і ще якихось невідомих рослин. Там неслися кури нишком од матері і різне дрібне птаство. Туди ми рідко лазили. Там було темно, навіть удень, і ми боялись гадюки. Хто з нас у дитинстві не боявся гадюки, так за все життя й не побачивши її ніде?

Коло хати, що стояла в саду, цвіли квіти, а за хатою, проти сінешніх дверей, коло вишень, — поросла полином стара погребня з одкритою лядою, звідки завжди пахло цвіллю. Там, у льоху, в присмерку плигали жаби. Напевно, там водилися й гадюки.

На погребні любив спати дід.

У нас був дід дуже схожий на бога. Коли я молився богу, я завжди бачив на покуті портрет діда в старих срібнофольгових шатах, а сам дід лежав на печі і тихо кашляв, слухаючи своїх молитов.

У неділю перед богами горіла маленька синенька лампадка, в яку завжди набиралось повно мух. Образ святого Миколая також був схожий на діда, особливо коли дід часом підстригав собі бороду і випивав перед обідом чарку горілки з перцем, і мати не лаялась. Святий Федосій більш скидався на батька. Федосію я не молився, в нього була ще темна борода, а в руці гирлига, одягнена чомусь у білу хустку. А от бог, схожий на діда, той тримав в одній руці круглу сільничку, а трьома пучками другої неначе збирався взяти зубок часнику.

Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном. Він був високий і худий, і чоло в нього високе, хвилясте довге волосся сиве, а борода біла. І була в нього велика грижа ще з молодих чумацьких літ. Пахнув дід теплою землею і трохи млином. Він був письменний по церковному і в неділю любив урочисто читати псалтир. Ні дід, ні ми не розуміли прочитаного, і це завжди хвилювало нас, як дивна таємниця, що надавала прочитаному особливого, небуденного смислу.

Мати ненавиділа діда і вважала його за чорнокнижника. Ми не вірили матері і захищали діда од її нападів, бо псалтир всередині був не чорний, а білий, а товста

шкіряна палітурка — коричнева, як гречаний мед чи стара халява. Зрештою, мати крадькома таки знищила псалтир. Вона спалила його в печі по одному листочку, боячись палити зразу весь, щоб він часом не вибухнув і не розніс печі.

Любив дід гарну бесіду й добре слово. Часом по дорозі на луг, коли хто питав у нього дорогу на Борзну чи на Батурин, він довго стояв посеред шляху і, махаючи пужалном, гукав услід подорожньому:

— Прямо, та й прямо, та й прямо, та й нікуди ж не звертайте!.. Добра людина поїхала, дай їй бог здоров'я,— зітхав він лагідно, коли подорожній нарешті зникав у кущах.

— А хто вона, діду, людина ота? Звідки вона?

— А бог її знає, хіба я знаю... Ну, чого стоїш як укопаний? — звертався дід до коня, сідаючи на воза.— Но, трогай-бо, ну...

Він був наш добрий дух лугу і риби. Гриби й ягоди збирав він у лісі краще за нас усіх і розмовляв з кінями, з телятами, з травами, з старою грушею і дубом — з усім живим, що росло і рухалось навколо.

А коли ми ото часом наловимо волоком чи топчійкою риби і принесемо до куреня, він, усміхаючись, докірливо хитав головою і промовляв з почуттям тонкого жалю і примиренності з бігом часу:

— А-а, хіба це риба! Казна-що, не риба. От колись була риба, щоб ви знали. Ото з покійним Назаром, хай царствує, як підемо було...

Тут дід заводив нас у такі казкові нетрі старовини, що ми переставали дихати і бити комарів на жижках і на шиї, і тоді вже комарі нас поїдом їли, пили нашу кров, насолоджуючись, і вже давно вечір надходив, і великі соми вже скидались у Десні між зірками, а ми все слухали, розкривши широко очі, поки не повергались в сон у запашному сіні під дубами над зачарованою річкою Десною.

Найкращою рибою дід вважав лину. Він не ловив линів у озерах ні волоком, ні топчійкою, а якимсь неначе брав їх з води прямо руками, як китайський фокусник. Вони ніби самі пливли до його рук. Казали, він знав таке слово.

Влітку дід частенько лежав на погребні ближче до сонця, особливо в полудень, коли сонце припікало так,

що всі ми, й наш кіт, і собака, і кури ховалися під любисток, порічки чи в тютюн. Тоді йому була найбільша втіха...

Більш за все на світі любив дід сонце. Він прожив під сонцем коло ста літ, ніколи не ховаючись у холодок. Так під сонцем на погребні, коло яблуні, він і помер, коли прийшов його час.

Дід любив кашляти. Кашляв він часом так довго й гучно, що скільки ми не старалися, ніхто не міг його як слід передражнити. Його кашель чув увесь куток. Старі люди по дідовому кашлю вгадували навіть погоду.

Часом, коли сонце добре припече, він аж синів увесь від кашлю і ревів, як вовк чи лев, хапаючись обома руками за штани, де була та грижа, і закарлюючи догори ноги, зовсім як маленький.

Тоді Пірат, що спав біля діда на траві, схоплювався спросоння, тікав у любисток і з переляку гавкав уже звідти на діда.

— Та не гавкай хоч ти мені. Чого б ото я гавкав,— жалівся дід.

— Гав-гав!

— Та що бодай тобі кістка в горло! Кахи-ках!..

Тисячі тонесеньких дудочок раптом загравали у діда всередині.

Кашель клетотів у нього в грудях, як лава у вулкані, довго і грізно, і дуже нескоро після найвищих нот, коли дід був уже весь синій, як квітка крученого панича, вулкан починав діяти, і тоді ми тікали хто куди, а вслід нам довго ще неслися дідові громи і блаженне кректіння.

Тікаючи од дідового реву, одного разу стрибнув я з-під порічок прямо в тютюн. Тютюн був високий і густий-прегустий. Він саме цвів великими золотими гронами, як у попа на ризах, а над ризами носилися бджоли — видимо-невидимо. Велике тютюнове листя зразу обплутало мене. Я упав в зелену гущавину й поліз попід листям просто до огірків.

В огірках теж були бджоли. Вони порались коло цвіту і так прудко літали до соняшника, до маку й додому, і так їм було ніколи, що, скільки я не намагавсь, як не дражнив їх, так ні одна чомусь мене й не вкусила. А бджоляче жало хоч і болить, зате вже коли почнеш плакати, дід уже чи мати дають зразу мідну копійку

яку треба прикладати до болючого місця. Тоді більш швидко проходив, а за копійку можна було купити у Матіа аж чотири цукерки і вже смакувати до самого вечора.

Погулявши коло бджіл і найвшись огіркових пуп'янків, натрапив я на моркву. Більш за все чомусь любив я моркву. Вона росла в нас рівними кучерявими рядочками скрізь поміж огірків. Я оглянувся, чи не дивиться хто. Ніхто не дививсь. Навколо тільки дрімучий тютюн, мак та кукурудзяні тополі й соняшники. Чисте полуденне небо, і тихо-тихо, немовби все заснуло. Одні тільки бджоли гудуть та десь з-за тютюну, від погребні, доносивсь дідів рик. Тут ми з Піратом і кинулись до моркви. Вириваю одну — мала. Гичка велика, а сама морквина дрібненька, біла і зовсім не солодка. Я за другу — ще тонша. Третю — тонка. А моркви захотілось, аж тремчу весь! Перебрав я цілий ряд, та так і не знайшов ні одної. Оглянувся — що робить? Тоді я посадив усю моркву назад, хай, думаю, доростає, а сам подався далі шукати смачного.

Довго щось ходив я по городу. Після моркви висмоктавав мед з тютюнових квітів і з квітів гарбузових, що росли попід тином, пробував зелені калачики і білий, ще в молоці, мак, покуштував вишневого клею з вишень, понадкушував на яблуні з десятків зелених кислих яблук і хотів уже йти до хати. Коли ж дивлюсь: баба снує коло моркви, дідова мати. Я — бігом. А вона — зирк та за мною. А я тоді, — куди його тікати? — повалив соняшника одного, другого.

— Куди ти, бодай тобі ноги повсихали!

Я — в тютюн. «Побіжу, — думаю, — в малину, та рачки попід тютюном». Пірат за мною.

— Куди ти тютюн ламаєш, бодай тобі руки і ноги поламало! А бодай би ти не виліз з того тютюну до хторого пришествія! Щоб ти зів'яв був, невігласе, як ота морковочка зів'яла від твоїх каторжних рук!

Не вдаючись глибоко в історичний аналіз деяких культурних пережитків, слід сказати, що у нас на Україні прості люди в бога не дуже вірили. Персонально вірили більш у матір божу і святих — Миколая-угодника, Петра, Іллю, Пантелеймона. Вірили також в нечисту силу. Самого ж бога не те щоб не визнавали, а просто з делікатності не наважувались утруждати безпосередньо. Прості люди хорошого виховання, до яких належала

і наша сім'я, повсякденні свої інтереси вважали по скромності недостойними божественного втручання.

Тому з молитвами звертались до дрібніших інстанцій, до того ж Миколая, Петра та інших. У жінок була своя стежка: вони довіряли свої скарги матері божій, а та вже передавала сину чи святому духу — голубу.

Вірили в свята. Пригадую, баба часто казала мені: «А щоб тебе побило святе різдво» або «Побий його свята паска».

Отже, кинувшись через тютюн у сад, прабаба бухнулась з розгону на коліна. Отак, як дід любив сонце, так його мати, що її, як я теж аж потім довідався, звали Марусиною, любила прокльони. Вона проклинала все, що попадалось їй на очі,— свиней, курей, поросят, щоб не скугикали, Пірата, щоб не гавкав і не гидив, дітей, сусідів. Кота вона проклинала щодня по два-три рази так, що він трохи згодом був якось захворів і здох десь у тютюні.

Вона була малесенька й така прудка, і очі мала такі видючі й гострі, що схватись од неї не могло ніщо в світі. Йї можна було по три дні не давати їсти. Але без прокльонів вона не могла прожити й дня. Вони були її духовною їжею. Вони лились з її вуст невинним потоком, як вірші з натхненного поета, з найменшого приводу. У неї тоді блищали очі й червоніли щоки. Це була творчість її палкої, темної, престарілої душі.

— Мати божа, царице небесна,— гукала баба в саме небо, — голубонько моя, святая великомученице, побий його, невігласа, святим твоїм омофором! Як повисмикував він з сирої землі оту морковочку, повисмикуй йому, царице милосердна, і повикручуй йому ручечки й ніжечки, поламай йому, свята владичице, пальчики й сугавчики: Царице небесна, заступнице моя милостива, заступись за мене, за мої молитви, щоб ріс він не вгору, а вниз, і щоб не почув він ні зозулі святої, ні божого грому. Миколаю-угоднику, скорий помочнику, святий Юрію, святий Григорію на білому коні, на білому сідлі, покарайте його своєю десницею, щоб не їв він тієї морковочки, та бодай його пранці та болячки з'їли, та бодай його шашіль поточила...

Баба хрестилася в небо з такою пристрасстю, аж то-рохтіла вся од хрестів.

А в малині лежав повержений з небес маленький ангел і плакав без сліз. З безхмарного блакитного неба якось несподівано упав він на землю і поламав свої тоненькі крила коло моркви. Це був я. Причаївшись у малині за смородиною, я слухав бабиних молитов, як заворожений. Я боявсь поворухнути пальцем, щоб часом мати божа не побачила з неба, що я тут у малині. Навіть Пірат, і той дивився з-під смородини на бабу з переляком.

Не знаю, чим би закінчились бабині молитви. Може, мені тут би й повикручувало руки й ноги, коли б раптом не почувсь з погребні лагідний голос діда, що прокинувся од бабиних молитов.

— Мамо, а чи не принесли б ви мені мисочку узвару? — звернувся він до своєї матері.— Так чогось у животі пече!

— Га? Це ти тут лежиш, бодай ти не встав!

І понеслася бабина гроза на погребню.

— Зараз принесу, бодай тебе пранці з'їли, щоб ти їв і не наїдався, щоб тебе розірвало, щоб ти луснув був маленьким!..

Баба пішла до хати, а бог дивився їй услід з погребні і тихо посміхався.

Про що говорили дід і баба за узваром, я не чув. Не до узвару вже мені було і не до розмов. Я тихо поповз у малинову гущавину, майже аж до гадюк, не знаючи, куди подітися і що робить.

«Ех, якби оце мені вмерти тут у малині. Хай тоді шукають, хай плачуть наді мною, приплакують, хай жаліють, який я був ловкий хлопчик, свята душечка. Хай потім понесуть мене до ями, а я коло ями як оживу, та чого коло ями, я ще раніше оживу, та як схоплюсь, а баба як побіжить куди-небудь і не вернеться, а ми тоді до хати та за коливо». Я дуже любив коливо. У нас уже вмерло п'ять хлопчиків і дві дівчинки. Вони повмирали маленькими.

Мені захотілось до хати. Я поліз попід тином, поза купою гною, мимо гарбузиння, увійшов тихо в темні сіни й спинивсь перед хатніми дверима.

«Зараз увійду й побачу все».

В мене захолинуло всередині, неначе я наївся м'яти. Одчинив двері.

Хто й коли збудував нашу хату, які майстри — невідомо. Здавалось нам, ніби її зовсім ніхто й не будував, а виросла вона сама, як печериця, між грушею і погребом, і схожа була також на стареньку білу печерицю. Дуже мальовнича була хата. Одне, що не подобалося в ній, і то не нам, а матері,— вікна повростали в землю і не було замків. У ній ніщо не замикалось. Заходьте, будь ласка, не гитаючись — можна? Милості просимо! Мати жалілася на тісноту, ну, нам, малим, простору й краси вистачало, а ще коли глянуть у віконце, так видно й соняшник, і груші, й небо. А на білій стіні під богами, аж до мисника, висіло багато гарних картин — Почаївська лавра, Київська лавра, вид Ново-Афонського, Симоно-Кананитського монастиря поблизу города Сухума на Кавказі. Над лаврами трималися в повітрі божі матері з рушниками і білі ангели, як гусаки, крилаті.

Але картиною над картинами була картина страшного божого суду, що її мати купила за курку на ярмарку на страх лютим своїм ворогам — бабі, дідові і батькові. Вона була така страшенна й разом з тим повчальна, що на неї боявсь дивитися навіть Пірат. Верхню частину картини займав дід і всі святі. Посередині лізли з домовини мерці — одні до раю вгору, інші вниз. Через усю картину серединою і по всьому низу викручувався великий голубий ужака. Він був набагато товщий від тих ужак, що ми колись убивали в гарбузах. А під ужакою, внизу, геть-чисто все горіло, як на пожежі, то було пекло. Там горіли грішні душі і чорти. А в самому низу картини, в окремих клітках, було ще намальовано щось на зразок виставки чи преїскуранта кар за гріхи. Хто брехав чи дражнився — висів у вогні на гаку за язик. Хто не постив — за живіт. Хто їсть нишком у піст стоянку чи жарить яечню з салом — той на гарячій сковороді голим задом, хто лаявся, той, навпаки, лизав сковороду язиком.

Багато було різних гріхів і багато кар, але ніхто їх чомусь наче і не боявся.

Спочатку я просто жахався цієї картини, а потім поволі звик, як солдат на війні звекає до грому гармат.

В нашій сім'ї майже всі були грішні: достатки невеликі, серця гарячі, роботи і всякого неустройства тьма,

а тут ще й фамільна приверженість до гострого слова, тому хоч й думали інколи про рай, все-таки більше сподівалися на пекло внизу картини. Тут уже всі мали свої місця.

Батькові наливали в рот чорти гарячу смолу, щоб не пив горілки і не бив матері. Баба лизала гарячу сковороду за свій довгий язик і за те, що була велика чаклунка. Діда (мати божилася, що це правда) тримав у руках сам диявол за те, що він чорнокнижник і що, читаючи по неділях волшебний псалтир, закликав її, і тому вона третій рік все хворіє; що ту чорну книгу вона часто рвала нишком на шматки і розкидала у хліві, в кошарі, в гарбузах, у малині, а вони ніби зліталися самі до шкіряної палітурки. Крім того, дідовому покійному батькові Тарасу колись давно, ще за старих часів, змії носив уночі гроші в трубу.

І дійсно, в нижньому правому кутку картини у диявола в руках сидів дід. Правда, він не дуже був схожий на нашого діда, бо був голий, як у бані, і борода була в нього не біла, а руда, присмалена вогнем, а волосся на голові стояло сторч і аж цвірчало в полум'ї. Калитка з грішми була у діда в руках.

Старший мій брат Оврам був давно уже проклятий бабою, і його гола душа давно летіла стрімголов з лівого верхнього кутка картини прямо в пекло за те, що драв голубів на горищі і крав у піст з комори сало. Крім того, Оврамова душа любила молочні плівки, і він здирав їх з гладишок у погребі і в коморі.

Сама мати божилася, що буде в раю між святими, як боляща великомучениця, що годує ворогів своїх — діда й бабу — та догоджає їм.

Мати молилася святому Юрію Побідоносцеві, що топтав змія лошаком, і отак благала потопити її ворогів — батька, діда й бабу, що занастили їй життя.

Мати клялася, що коли вона, будши ще дівкою, спала в коморі, святий Юрій раз з'явився їй у сні в білих ризах, на білому коні, з довгим списом і, коли вона вже з переляку почала стогнати, спитав її:

— Це ти, Одарко?

— Я.

— Не бійся, се я, святий Юрій, приснився, щоб подати тобі знак. Ой, будеш же тепер ти, Одарочко, робити моїм іменем людям добро...

З того часу, щось років через десять чи двадцять, мати об'явила себе ворожкою і почала лікувати людей від зубів, пристріту й переляку, хоч і сама хворіла.

— Ось де я, гляньте, — було показувала вона на якусь святу душу коло божої матері угорі картини страшного суду. — Бачите?

Мати так часто тикала пучкою в цю праведну душу, що у душі вже замість лица стала коричнева пляма, як столиця на географічній карті. Але трохи згодом материні діла похитнулись. Якось вона довго не давала бабі їсти. А баба тоді взяла та й накупила у церкві свічок проти матері, та й поставила їх перед богом сторч догори. А од цього вже ніяка людина не могла попасти в рай. Мати з того часу почала сильно нездужати, і її став часто по ночах душити домовик. Він жив у нас в комині і в трубі. Голосу не подавав, кажуть, ніколи і схожий був на вивернутий чорним хутром угору кожух.

Фактично святим був на всю хату один я. І от скінчилась моя святість. Не треба було чіпати моркви. Хай би собі росла. А тепер я грішний. Що ж мені буде?

Увійшовши до хати, я тихо підкрався до страшного суду і почав пильно, якимось зовсім по-новому розглядати пекельні кари, змальовані внизу картини. Нагору я боявся піднімати очі. Там мене вже не було.

Якої ж бо кари заслужила моя свіжа грішна душа? Очевидно, за перший гріх все-таки невеличкої, отак не більше за оцей вогонь по кісточки, що в лівому кутку. Ай-ай-ай...

Я подивився востаннє вгору на святих, де сидів їхній комітет, і мені так стало жаль, що я вже не їхній, а тут-о, на віки вічні в пеклі, так стало жаль мені, що я не витримав, притулив голову до пекла, якраз під дідовою калиткою, і гірко заплакав.

Од споглядання пекельних кар мені почало щось пекти в п'ятах, і я прудко побіг через сїни і двір до клуні навшпиньки, немов по гарячій сковороді, що її лизала баба язиком. Тоді в газетах ще нічого не писали про мої аморальні вчинки, хоч я добре пам'ятаю, що світ, якому я належав тоді, дуже гостро реагував на мій одчайдушний крик на сковороді: залопотівши крильцями, над хатою звилися голуби, закудкудахкали кури, заскугикали поросята, Пірат прокинувся і гавкнув спросоння: «А хто

там мені бігає по двору?» Вслід за тим зловісно рипнули двері, і на порозі темної комори появилася баба:

— Чого ти ревеш, бодай тобі кістка в горло?! Щоб ти кричав і не переставав! — І зразу до матері божої в небо:

— Мати божа, цариця небесна! Як не дає він мені покою, не дай йому ні на тому світі, ні на сьому!.. — Потім уздріла в небесах голубів над хатою та до голубів:

— Голубоньки мої, святі заступники! Та щоб же не бачив він вашого пір'ячка святого і не чув вашого туркоту небесного! Щоб не вийшло з нього ні кравця, ні шевця, ні плотника, ні молотника...

Далі баба почала творити про мене пісню, виспівуючи її, як колядку:

Та не орача в полі-і-і, ні косарика в лузі,
Не дай бо-о-же.
Та ні косарика в лузі, ні купця в дорозі,
Ой ні купця в дорозі, ні рибалочки в морі.

Потім, коли голуби посідали на стріху, вона знов перейшла на урочисту прозу:

— Покарайте його, святі голубоньки, і ти, мати божа, такою роботою, щоб не знав він ні сну, ні відпочинку, і пошліть йому, благаю вас, такого начальника...

Докладної характеристики майбутнього начальника я вже не чув. Мені було не до начальства. Рятуватись треба, поки не пізно. Заліз я хутко в старий човен, що стояв у клуні в засторонку, і почав думати, що мені робити для поновлення святості.

От тоді-то вперше в житті і вирішив я творити добрі діла. «Не буду, думаю, їсти скоромного цілий тиждень! Носитиму дідові воду на погребню, скільки він схоче, і почну ходити до церкви». Далі я подумав, дивлячись на ластівок: «От коли б повипадали з кубла ластовенята! Я зараз же нагодував би їх мухами й хлібом, аби тільки ластівка бачила, на які діла я здатний, і розказала Сусу Христу».

Але ластовенята не падали. Пороззявлявши роти, вони жалібно пищали, а навколо кубла наді мною їхні батьки невпинно снували й носили їм комах.

«Що ж його зробіть? — думав я, залишивши ластівок. — Піду на вулицю шанувати великих людей. Дід

казав, що за це прощається багато всяких гріхів на тім світі. Піду знімати перед ними шапку й казати «здрасуйте». Шапка якраз валялась у човні. Це була старенька дідова шапка. Тепер уже нема таких шапок. Не шують, та й колодок таких уже нема. Вона була товста і своїм виглядом дуже нагадувала мідний казан. І важка теж була, як добрий казанок.

Спочатку вона довго лежала в сінях під ступою. Кішка виводила в ній кошенят, а зараз кошенят баба потопила в копанці і шапку викинула в човен, тому і пахла вона вже не дідом, а котами. Проте розбиратись ніколи було. Аби було що зняти з голови для пошани. Я надів шапку по самий рот і вийшов за ворота.

Вулиця була порожня. Всі дорослі працювали в полі. Тільки коло крамниці, на ганку, якраз проти колодязного журавля, сидів у чорному сурдуті крамар Масій, дуже схожий на ластівку. Але перед Масієм я не хотів знімати дідової шапки. Дід казав, що у Масія не було душі, а тільки сама пара, тому він і обдурював усіх, хто тільки до нього не заходив. За це бог справедливо покарав його, повелівши злодіям своїм обікрасти його крамничку карбованців, казали, на десять, після чого жінка й діти його довго верещали й плакали і сам він голосно кричав од бідності і накликав на всіх холеру. Наш батько хоч і сміявся з Масія, як з блазня, проте жалів і в лиху годину завжди допомагав йому й ні разу не зачепив, навіть нетверезий.

Де ж його знайти людину для пошани? Обійшовши в розпуці чимало безлюдних провулків, я нарешті збагнув, що треба зразу починати від старого сусіда Захарка. Він-то вже напевно сидить коло хати.

Дід Захарко був коваль, хоч я ніколи не бачив, аби він щось кував. Все моє життя він ходив повз нашу хату з цілим снопом довгих вудок і так гупав чобітьми, що ми прокидалися вночі, як од грому, коли він повертався часом з рибалки. У нього були великі чоботи і такі важкі ноги, що, здавалося, під ним вгиналася земля. І ходив він трохи ніби присідаючи, як на сіні чи на ступі. Борода в нього була, як і в нашого діда, зовсім уже сива, тільки посередині, там, де був рот, неначе ткнуло щось рудим квачем.

Після рибалки дід Захарко запалював цигарку і довго сидів біля хати на колодці, дивлячись в одну точку,

немовби на поплавок. Кури в він такий лютий тютюн, що коло нього ніхто не міг стояти близько. Його обходили кури й поросята. Собаки оббігали городами, а невістка Галька спала в коморі і часто бідкалася нашій матері, що дід її задушить своїм тютюном, і викидала його свитку надвір. Кажали, що Захаркового запаху боялась навіть риба і тому погано клювала. Діда здалека було чути нюхом. Коли він проходив повз нашу хату, над вулицею довго висів тютюновий слід. Сей слід тютюновий висітиме ще колись в моїх картинах про рідну Землю, де складе мій предок востаннє всі свої мозолі поверх білої сорочки під яблунею серед яблук і груш, і морква житиме в картинах, і гріх, і бабині прокляття, а тим часом іду я, засмучений хлопчик, до старого коваля спокутувати перший гріх.

— Здрастуйте, діду! — сказав я, знявши обома руками шапку, і швидко пішов далі.

Одповіді не було. Дід мене не помітив.

«Мабуть, не почув, — подумав я. — Треба вернутись назад і сказати ще раз, голосніше».

— Здрастуйте, діду! — промовив я ще раз тремтячим голосом, скинувши оту важку шапку, і став прислухатись, чи не скаже дід Захарко чого, чи не одпустить мене хоч трохи гріхів. Але дід не подавав голосу. Що його робить? Куди податись?

Я вийшов з провулка на вулицю в надії, що таки зустріну когось, кого б міг вшанувати. Та вулиця була порожня. Навіть Масій, і той кудись щез. У мене защемило в горлі, а тут ще шия почала боліти од шапки. Я постояв трохи і пішов ще раз до діда творить добрі діла.

— Діду, здрастуйте! — сказав я йому, спинившись.

— Та йди ти під три чорти! Не дратуй мене, крутишся тут, нечистий вас носить! — розгнівався дід.

Почувши отакі слова, я з переляку аж підскочив. Страждання мої були безмірні. В тяжкому розпачі, забувши вмиль про порятунок грішної душі, прудко дремнував додому. Проскочивши тихенько через двір у клуню, знову ліг у човні на дідове хутро й подумав: «І нащо я народився на світ? Не треба було родитися. — Потім вирішив: — Засну. Засну і виросту у сні. Дід казав, що я уві сні росту».

Отак міркуючи, поплакав я трохи, згадавши страшний суд, подививсь на ластовенят і, згорнувшись у бубличок, жалібно зітхнув. Який маленький лежу я в дідовому човні і стільки вже знаю неприємних і прикрих речей. Як неприємно, коли баба клене або коли довго йде дощ і не вщухає. Неприємно, коли п'явка впливається в жижку, чи коли гавкають на тебе чужі пси, або гуска сичить коло ніг і червоною дзюбкою скубе за штани. А як неприємно в одній руці нести велике відро води чи полоть і пасинкувати тютюн! Неприємно, як батько приходить додому п'яний і б'ється з дідом, з матір'ю або б'є посуд. Неприємно ходити босому по стерні або сміятись у церкві, коли зробиться смішно. І їхати на возі з сіном неприємно, коли віз ось-ось перекинеться в річку. Неприємно дивитись на великий вогонь, а от на малий — приємно. І приємно обнімати лоша. Або прокинутись удосвіта і побачити в хаті теля, що найшлося вночі. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу, чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока. Приємно знайти в траві пташине кубло. Приємно їсти паску і крашанки. Приємно, коли весною вода заливає хату й сіни і всі бродять, приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. І запах всякого насіння приємний. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінні. Приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким. Приємно, коли позіхає дід і коли дзвонять до вечерні літом. І ще приємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з людьми. Любив я, коли хтось на дорозі вночі, проходячи повз нас, казав: «Здрастуйте». І любив, коли дід одказував: «Дай бог здрастувать». Любив, коли скидалась велика риба в озері чи в Десні на заході сонця. Любив, їдучи на возі з лугу, дивитися, лежачи, на зоряне небо. Любив засинати на возі і любив, коли віз спинявся коло хати в дворі і мене переносили, сонного, в хату. Любив скрип коліс під важкими возами в жнива. Любив пташиний щебет у саду і в полі. Ластівок любив у клуні, деркачів — у лузі. Любив плескіт води весняної. І жаб'яче ніжножурливе кумкання в болоті, як спадала вода весняна. Любив співи дівочі, колядки, щедрівки, веснянки, обжинки. Любив гупання яблук в саду у присмерку, коли падають вони несподівано в траву. Якась тайна,

і сум, і вічна неухильність закону почувалися завжди в ньому падінні плода. І грім, хоч мати і лякалась його, любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду.

Але більше за все на світі любив я музику. Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати kleпання коси. Коли тихого вечора, десь перед Петром і Павлом, починав наш батько kleпати косу під хатою в саду, ото й була для мене найчарівніша музика. Часом і досі ще здається мені, що й зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодшав би, подобришав і кинувся до роботи. Високий, чистий дзвін коси передвіщав мені радість і втіху — косовицю. Я пам'ятаю його з самого малечку.

— Цить, Сашко, не плач,— приказував мені прадід Тарас, коли я починав чогось там ревти,— не плач, дурачок. Приклепаємо косу, та поїдемо на сінокіс на Десну, та накосимо сіна, та наловимо риби, та наваримо каші.

І я примовкав, а Тарас тоді, дідів батько, брав мене на руки і розповідав про Десну, про трави, про таємничі озера — Дзюбине, Церковне, Тихе, про Сейм. А голос у нього був такий добрий, і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті руки були такі ніжні, що, напевно, нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, не вкрали, не вбили, не одняли, не пролили крові. Знали труд і мир, щедроти й добро.

— Напораєм сіна та наваримо каші. Не плач, хлопчику.

І я примовкав тоді, потім тихенько, самими кінчиками пальців, одривавсь од землі і зразу ж опинявся на Тихому, на Церковному, на Сеймі. Це були найкращі в світі озера й річки. Таких більш нема й не буде ніколи ніде.

Отож, кажу, міркуючи собі в човні на кожусі, поволі затулив я очі. Мені не стало темно в голові. Заплющуючи очі, й по цей день я ще не маю темряви в душі. Ще світить мозок мій невпинно і ясно, освітлюючи видиме і невидиме без всякого числа і часом без порядку в безмежній низці картин. Картини плывуть, линуць води Дунаєм, Десною, весняна вода на Десні, Дунаї. Хмари по небу плывуть вибагливо й вільно і, плывучи в просторах голубих, вчиняють битви і змагання в такому числі, що

коли б одну тисячну долю судилось приборкати і поставити в ясний книжковий чи картинний ряд, недаром жиби я на світі і отягчав начальників і соглядатаїв своїх недаром.

Чого тільки не бачив я на самому лише небі! Хмарний світ був переповнений велетнями і пророками. Велетні і пророки невпинно змагались у битвах, і дитяча душа моя не приймала їх, впадаючи в смуток.

Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь — в дубовій, вербовій корі, в старих пеньках, у дуплах, в болотній воді, на поколупаних стінах. На чому б не спинилось моє око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей, коней, вовків, гадюк, святих; щось схоже на війну, пожар, бійку чи потоп. Все жило в моїх очах подвійним життям. Все кликало на порівняння, все було до чогось подібне, давно десь бачене, уявлене й пережите.

Ну, що ж це я роблю? Мені треба писати про човен, а я забув і пишу про хмари. Про старий отой човен у клуні в засторонку, про човничок отой...

Отак міркуючи собі, поволі затулив очі і вже почав рости. Аж ось потроху, тихо-тихо, човен наче захитався піді мною і поплив з клуні в сад по траві поміж деревами й кущами повз погребню й любисток, проплив повз діда. Дід чомусь став маленький, меншенький від мене. Він сидів у баби на руках у білій сорочці і лагідно всміхався мені вслід. А човен понесло й понесло через сад, пастівник — на Заріччя, з Заріччя мимо хуторів — на Десну.

Заграй, музика, заспівайте, ангели в небі, пташки в лісі, жабоньки попід берегами, дівчаточка під вербами. Я пливу за водою. Я пливу за водою, і світ пливе наді мною, пливають хмари весняні — весело змагаються в небі, попід хмарами лине перелітнептаство — качки, чайки, журавлі. Летять чорногузи, як чоловіки у сні. І плав пливе. Пропливають лози, верби, в'язи, тополі у воді, зелені острови.

Отак, ну так пак щось гарне приснилось у човні. Забув. А може, й не снилось, мо, й справді було на Десні? Було-таки й справді, та вельми давно вже минуло й розгубилось на шляхах, і вже ніколи не вернеться святість босоногого дитинства? І тютюн уже не зацвіте для мене поповими ризами, і не злякає мене страшний божий суд, якщо вже не злякав людський.

Одні тільки бажання творити добрі діла й зостались при мені на все життя.

Повечорів мій день, туман поле ясне укриває, і я дивлюсь, хвилюючись, навколо,— треба мені поспішати. Гості пливуть на вербових човнах, хвиля хвилю з-за Десни доганяє, часті думи з далекого теплого краю везуть мені... Чого тобі? Ну, що тобі?..

Доглядали мене змалечку аж чотири няньки. Це були мої брати: Лаврін, Сергій, Василько й Іван. Пожили вони щось недовго, бо рано, казали, співать почали. Було як вилізуть всі четверо на тин, сядуть рядочком, як горобці, та як почнуть співать. І де вони переймали пісні, і хто їх учив? Ніхто не вчив.

Коли вони померли від пошесті зразу всі в один день, люди казали: «Ото господь забрав їх до свого ангельського хору». Вони справді виспівали всі свої пісні за маленький свій вік, ніби віщуючи коротку свою мить.

Недаром деякі жіночі тонкі душі не витримували їхніх концертів. Жінки дивилися на них, і, сумно хитаючи головами, хрестилися, і навіть плакали, самі не знаючи чого: «Ой не буде добра з цих дітей...»

Сталося це, кажуть, якраз на зелену неділю. Лихо прийшло в нашу хату біленьку. Мені тоді ще перший рік минав.

Довідавшись на ярмарку в Борзні, що дома діти загибають з невідомої хвороби, батько ударив по конях. Як він промчав ті тридцять верстов, нещадно б'ючи коней, аби швидше нас врятувати, як гукав на Десні перевозу і як далі летів — про це довго гомоніли подорожні. А дома вже бачили тільки, як ударився він мокрими кіньми в ворота, аж ворота розбились, і покалічені коні попадали в кривавій піні. Кинувся батько до нас, а ми вже мертві лежимо, один лиш я живий. Що діяти? Бити матір? Мати напівмертва. Гірко заплакав наш батько над нами:

— Ой сини мої, сини! Дітки мої, соловейки!.. Та чого ж так рано відспівали...

Потім він називав нас орлятами, а вже мати — соловейками. А люди ридали і довго жаліли, що ні рибалок не вийде вже з нас, ні косариків у лузі, ні плугатарів у полі, ані вже воїнів славних.

З чим порівняти глибину батькового горя? Хіба з темною ніччю. В великім розпачі прокляв він ім'я боже, і бог мусив мовчати. Явився він тоді йому у всій своїй силі, напевно, батько кинувся б і прохромив його вилами або зарубав сокирою.

Попа він вигнав геть із двору і заявив, що сам буде ховать дітей своїх.

Подібний вибух розпачу і гніву, вже не на бога, а на нас, дорослих, бачили в нього над Дніпром, через півстоліття, коли вдруге плакав він на покинутих київських горах, докоряючи нам усім до одного. Правий був чи не правий поневолений старець, не нам його судити. Адже давно відомо вже, що сила страждання вимірюється не так гнітом зовнішніх обставин, як глибиною потрясіння. А кого вже, кого не потрясло життя!

Багато бачив я гарних людей, аде такого, як батько, не бачив. Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі, тільки в очах чомусь завжди було повно смутку: тяжкі кайдани неписьменності і несвободи. Весь в полоні у сумного і весь в той же час з якоюсь внутрішньою високою культурою думок і почуттів.

Скільки він землі виорав, скільки хліба накосив! Як вправно робив, який був дужий і чистий. Тіло біле, без єдиної точки, волосся блискуче, хвилясте, руки широкі, щедрі. Як гарно ложку ніс до рота, підтримуючи знизу скоринкою хліба, щоб не покrapать рядно над самою Десною на траві. Жарт любив, точене, влучне слово. Такт розумів і шанобливість. Зневажав начальство і царя. Цар ображав його гідність миршавою рудою борідкою, нікчемною поstattю і що нібито мав чин нижче за генерала.

Одне, що в батька було некрасиве,— одяг. Ну такий носив одяг негарний, такий безбарвний, убогий! Неначе нелюди зухвалі, аби зневажити образ людини, античну статую укрили брудом і лахміттям. Іде було з шинку додому, плете ногами, дивлячись у землю в темнім смутку, аж плакати хотілось мені, сховавшись в малині з Піратом. І все одно був красивий,— стільки крилося в ньому багатства. Косив він чи сів, гукав на матір чи на діда, чи посміхався до дітей, чи бив коня, чи самого нещадно били поліцаї,— однаково. І коли він, покинутий всіма на світі вісімдесятилітній старик, стояв на майдаках безпритульний у фашистській неволі і люди вже за

старця його мали, подаючи йому копійки, він і тоді був прекрасний.

З нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіятелів,— він годивсь на все. Багато наробив він хліба, багатьох нагодував, урятував од води, багато землі переорав, поки не звільнився від свого смутку.

У виконання вічного закону життя, схиливши сиву голову, шапку знявши й освятивши мислі мовчанням, повертаю я прибитий журбою талант свій до нього, нехай сам продиктує мені свій заповіт. Ось він стоїть передо мною далеко на київських горах. Прекрасне лице його посиніло від німецьких побоїв. Руки й ноги спухли, і туга залила йому очі слізьми, і голос уже однімає востаннє навіки. І я ледве чую оте далеке його: «Діточки мої, соловейки...»

Якось однієї ночі в нашій хаті, що, як відомо, вже вросла по вікна в землю, сталось дві події.

Проснувшись ранком на печі, де спав я в просі чи в житі, ой брешу,— в ячмені, прокинувшись, отже, в теплому душистому зерні, чую — щось твориться у хаті незвичайне, мов у казці: дід плаче, мати плаче, курка в сінях кудкудаче, і пахне чимсь, ніби церковним. А надворі Пірат лютує на старців. А старці вже, чую, рипають у сінях і шарять по дверях, шукаючи клямку. Я розплющую очі і не встигаю ще як слід прочуматись, аж мати підходить до запічка і простягає на піч руки з ночвами, а в ночвах, сповите в білих пелюшках, як на картині, дитя.

— Ти вже проснувся, синочку? А я тобі ляльку принесла, дівчинку. Ось бачиш яка!

Я глянув на ляльку. Вона мені зразу чомусь не сподобалась. Я її навіть трохи злякався: мордочка з кулачок і сиза, як печене яблуко.

— Яка красива. Ну лялечка! — ніжно і зворушливо промовила мати.— І позіхає, глянь. Голубонько ж ти моя сизенька, квіточка...

На щасливому материному лиці, що сяяло і мовби світилося від радості, я побачив сльози. Що мати була дуже тонкосльоза, ми знали всі добре. «Але чого їй зараз плакати?» — подумав я.

— Чого це ви, мамо?..

— Це я плачу для діда, щоб не обижавсь, нехай йому добра не буде, — радісно прошепотіла вона мені на ухо. — Знаєш, яке у нас диво сталось?

— Яке?..

— А пропав же я тепер, сиротинка! Кахи! — почувся раптом розпачливий дідів вигук, після чого дід заревів від такого шаленого кашлю, що крейда посипалась із стелі на долівку. Тільки в дудочках і півниках, що вигравали в дідовому кашлі, десь проривалась одчайдушна туга. Я тоді швидко підводжусь і — зирк через комин: ой! Прабаба лежить на столі під богами, дідова мати. Згорнувши ручечки і теж по-своєму неначе посміхаючись, що вже ніхто тепер її не буде ні дратувати, ні докоряти довгим життям, набігавшись і наколовши босі ноги за сто з чимсь років, лежить тихесенько вже головою до царів, і князів, і страшного суду. Закрились всевидящі вічки, ущухла народна пристрасна її творчість, і всі її прокляття немовби вилетіли з хати разом з душею. Ой коли б хто знав, яка то радість, коли вмирають прабаби, особливо зимою, в стареньких хатах! Яка то втіха! Хата враз стає великою, повітря чисте, і світло, як у раю. Я хутко злізаю на запічок, звідти плигаю в дідові валянці і повз старців вибігаю стрімголов надвір. А надворі сонце гріє. Голуби літають, ніким не прокляті. Пірат веселий грає ланцюгом і дротом. На драній стрісі півень піє. Гуси з кабаном їдять щось з одного корита в повній згоді. Горобці цвірінькають. Батько труну струже. Сніг розтає. Із стріх вода капле, із стріх вода капле... Так я тоді зліз на купу лози та й ну гойдатися, та й ну гойдатися, та й ну гойдатися. А по дорозі з відрами по воду іде дід Захарко, дід коваль Захарко, іде дід Захарко.

— Ой діду, діду, у нас баба вмерла. Йй же богу, правда, — гукнув я, щасливий, і почав реготати. √

— Ух ти, розбійник! — розсердився Захарко. — Так тобі все смішно, усе тобі смішно, ось я тобі зараз!.. Гей!

Де ж не взявся рудий бичок Мина, що любив дукастись, бо ріжки свербіли, а тут ще до боків кізяки примерзли і живіт лоскотали. Так він тоді, відчинивши хвіртку отими рогами, що так засвербіли, і — гуру до Захарка! А той почав лаяти проклятого Мину і з криком «Рятуйте, кишки випускає!» упав у калюжу. Ой, як не побачить наш вірний собака, що Піратом звався, як ду-

кає Мина коваля Захарка, як торохтять відра, кудкудачуть кури, батько труну робить, із стріх вода капле, та як не возгавкає! Затахкали качки, засичали гуси, полякались кури, горобці хто куди киш! А він, клятий, ой, як не підскочить і, забувши, певно, що на прив'язі, кинувсь доганяти Мину і протяг на дроті через двір кресендо таку гучну ноту, що дріт обірвався!

На якусь мить настала тиша. Над хатою піднялись у небо голуби, знаменуючи мир і благодать. Я захлинавсь від щастя і так насміявсь, що продовжувати письмо в такому жанрі вже не вистачає сил. Тому, аби не впасти змалечку в символіку чи біологізм, перейду краще на побутову прозу, тим більше, що вона вже сама наближається.

З правого і з лівого боку від колодязя з-за клуні журавлиними ключами появляються нові старці. Почувши, певно, нюхом бабин мертвий дух, сліпці безпомилково звертають з великої дороги в нашу вуличку і зразу починають співать:

Ті-гі-ла-а ваші ляжуть черв'ям на росточеніе-е.
Кості ваші прийме сира мати зе-ге-мля-а,
Тоді не допоможуть ні друзі, ні браття,
Тільки вам pomoже милостиня ва-га-ша-а!

Обвішані великими торбами, звівши більма, мовби посміхаючись у небо, вони співали своїх моторошних пісень, тримаючись одне за одного й за довгі посохи. От на них з лютим гавкотом і кинувсь Пірат. Він ненавидів старців, крім того, йому хотілось прислужитися батькові, що теж ненавидів жебрацтво. Тільки забув необачний Пірат, що сліпі мають свою коварну поведенцію, в чім він зразу й пересвідчився на власній спині.

— Ой-ой-ой! — жалібно заскиглив він, коли старечий ватаг Богдан Холод оперезав його посохом по спині.

Тепер уже нема таких старців. І молитов, і торб у бідності нема. Немає вже ні сліпоти, ні більм таких шалених на очах, ні кривизни в ногах, ані горбів... Перевелися й щезли разом з куркулями.

Мати боялась і ненавиділа старців, але наділяла їх завжди щедро. Вона була гонориста, і їй дуже хотілось, аби хоч сліпі вважали її за багату.

Старців налізло повен двір. Богдан Холод, могутній і вже літній їх ватаг, не любив ходити з торбою по

хатах. Не подобались йому ні люди, ні собаки, і невідомо — був він сліпий чи видющий. Він дививсь тільки вниз і мав такі насуплені брови, що з-під них, якщо й були в нього очі, нічого, крім землі під ногами, не було йому видно. А страшний був такий, що перед ним запиралися всі двері і примовкало все в хатах і сінях, аж поки не одійде. Тому він майже не ходив нікуди і данину свою збирав, сидячи коло базару на розі. Він не просив її, він вимагав. Його оглушливий лютий голос не годивсь для прохання.

— Подайте мені! Або копіечку!.. Або бубличка!.. Або яблучко!..— гукав він грізним хрипким басом, повним незадоволення й досади.— Ну-бо, люди, ну!.. давайте-бо, що милість ваша! Подайте, ну що-небудь!..

І коли довго ніхто не обзивавсь на його заклики, він люто гепав палицею об землю.

— Га! А бодай вам добра не було, вовки б вас загризли... По-да-айте!!!

Одного разу, вдаривши отак костуром об землю, він до смерті перелякав доньку справника Конашевича, що йшла замріявшись на побачення до якогось панича.

— Ай,— зойкнула панночка і стрибнула, як несамо-вита.— Спасі-і-те!

— Подайте!..

На другий день поліцай Овраменко понизив старця в правах: він заборонив йому сидіти біля ринку. Холод осів на околиці, на безлюдді, під старим хлівом, де його потроху замучили жорстокі діти околишніх міщан.

— Туди йому й дорога, ідолу. Людей хоч не буде лякати, — сказав наш батько й плюнув. — Не старець, чорт його бери, а наче дуб, розбитий громом.

Батько ставився із зневагою до Холода і сам не знав за що, мабуть, за марно погублену силу чи за пропавший богатирський голос, що завжди повергав його в смуток. Взагалі батько так ненавидів всякий нестаток, що навіть саме слово «бідність» не вживав відносно своєї особи. Замість «моя бідність» він міг сказати «мое багатство», наприклад: «Мое багатство не дозволяє купити мені нові, пробачте, чоботи».

З усіх старців батько визнавав тільки одного — Кулика. І хоч Кулик, одягнений у чемерку і великі незносимі чоботи, здавався зовні багатшим від батька, він не жалів для нього мідостині і ніколи не образив його

словом. Він шанував мистецтво. А Кулик завжди ходив з бандурою і співав не про божественне. Батько шанував у Куликові зовнішню пристойність митця. Сам же батько, хоч і мав вигляд переодягненого у поганющу одягу артиста імператорських театрів, співати не вмів. Лише іноді, напившись з сусідом і другом своїм Миколаєм Тройгубом, пробували удвох співати своєї єдиної бурлацької, згадуючи бурлакування по Дону, та по Каховці, та по каховських степах запорозьких:

Чувалы тяжелы, да плечушки болять, эх!
Да лучше бы я нанявся судном бортижать,
Лучше бы я нанявся... Э-эх! Да судном бортижать.
Ой да за рюмочку водки... и... и!..

Далі пісня не йшла. Вони тягли її, як важку берлину проти води, але спів чомусь розповзався і вщухав від нестройності голосового ладу. Тоді співці переставали диригувати один одному руками і примовкали, прикро дивуючись своєму співацькому невмінню, і стихали вже, і випивали мовчки, щось там нукаючи і тяжко зітхаючи — ой-ой-ой... ну!..

Так. Отже, на чому ми спинились? На старцях.

Лукає в калюжі дід коваль Захарко. Мина хоче діда прохромить рогами. Голуби у небі. Із стріх вода капле. Про пекельні муки співають старці. Пірат скаженіє. Поверх купи гною півень курку топче. Горобці на клуні. А я на лозі. Я гойдаюсь на мокрій лозі, і кашляю гучно, й регочу, щасливий: я чую весну. І так мені гарно. Все таке веселе. І пахне все гноєм, пахне мокрим снігом, мокрою лозою.

— Та-ту-у! Бичок діда топче!

— Де?

— У калюжі-і! — кричимо разом з півнем.

Жили ми в певній гармонії з силами природи. Зимою мерзли, літом смажились на сонці, восени місили грязь, а весною нас заливало водою, і хто цього не знає, не знає тієї радості і повноти життя. Весна пливла до нас з Десни. Тоді ніхто не чув про перетворення природи, і вода тоді текла куди і як попало. Часом Десна розливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоші. Цілі села тоді потопали, гукаючи собі порятунку. І тут починалась наша слава.

Як ми з батьком і дідом рятували людей, корів і коней, про це можна написати цілу книгу. Це був мій

дошкільний героїзм, за який мене тепер, напевно, послали б до Артеку. Тоді артеків ще не знали. Давно це діялось. Забув, якого року, навесні, напередодні паски, повідь була така, якої ніхто, ані дід наш, ні дідова баба не знали.

Вода прибувала з дивовижною швидкістю. В один день затопило ліси, сінокоси, городи. Стало смеркати, розгулялася буря. Ревом ревла над Десною всю ніч. Дзвонили дзвони. У темряві далеко десь гукали люди, жалібно гавкали пси, і шуміла й лящала негода. Ніхто не спав. А на ранок усі вулиці були під водою, а вона ще прибуває. Що робити?

Тоді поліцейський справник посилає до нашого батька величезного поліцая Макара.

— Рятуй людей на Загребеллі. Потопають, чув? — наказує він батьку сиплим голосом.— У тебе човен на всю губернію, і сам ти мореплавець.

Почувши про таку біду, мати зразу в сльози:

— Паска свята?!

А батько вилаявся, аби замовкла мати, та й каже Макарові:

— Ой рад би я людей рятувати, боюся гріха. Удосвіта Христове воскресіння. Святої ж паски мушу з'їсти скибку і випити треба по закону. Два місяці не пив. Не могу паску зневажати.

— Сядеш у карцію, — сказав Макар і понюхав на припічку жарене поросся.— Замість грамоти за врятування чоловічества й скотини, битимеш блощиць у буцигарні.

— Добре, — здався батько.— Будь ви неладні, душо-губи. Іду.

Мати, яка завжди перед паскою здавалася трохи несамовитою, крикнула в жалібному розпачі:

— Ну, куди ти поїдеш? Паска!

— Давай несвячену. Грішить так грішить, сідай, Макаре! Христос воскрес!.. Наливайте по другій! З весною вас, з вербою, з водою, з бідою!

Отак почавши розговлятися у суботу, потрошки-помаленьку поснули ми, проспали службу божу і тільки вдосвіта з великими труднощами стали підпливати човном до затопленого села Загребелля. Вся загребельська парафія сиділа на стріхах з несвяченими пасками. Сходило сонце. Картина була незвичайна, неначе сон чи

казка. Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім новий світ. Нічого не можна було впізнати. Все було інше, все краще, могутніше, веселіше. Вода, хмари, плав — все пливло, все безупинно неслося вперед, шуміло, блищало на сонці.

Весна красна!..

Ми гребли з усіх сил під мудрим керівництвом нашого батька. Було нам жарко од труда і весело. Батько сидів з веслом на кормі — веселий і дужий. Він почував себе спасителем потопаючих, героєм-мореплавателем, Васко да Гамою. І хоч життя послало йому калюжу замість океану, душа в нього була океанська. І саме тому, що душі в нього вистачило б на цілий океан, Васко да Гама часом не витримував цієї диспропорції й топив свої кораблі в шинку. Кажуть, п'яному море по коліна. Яке там! Неправда. Тільки довідався я про це не скоро. Топив наш батько кораблі задля того, щоб бодай хоч іноді у брудному шинку маленька калюжа його життя обернулась хоч на час у море — бездонне і безкрає.

Вода прибувала з великою люттю. Не встигло село отямитись, як опинилося на острові, і острів став зникати під водою, потопати.

— Рятуйте-е!..

Бистра текла по вулицях, левадах з піною і аж сичала попід призьбами й сінешніми дверима, заливала хліви, кошари, клуні. Потім, піднявшись аж на півтора аршина зразу, ввірвалась в хати через двері й вікна.

— Ой про-бі, ря-а-туйте!

Хати хитало течією. Ревла худоба по кошарах. Позаклякали коні на припонах по шию у воді, свині потопились. З сусідніх задесенських сіл несло потоплених роздутіх биків. Вода добралася до церкви, до самих царських врат. Потонуло все село. Один лише Ярема Бобир, наш родич по дідовому коліну, не постраждав у цій пригоді. Він знав прикмети до всіх природних явищ і особливо вірив у мишей. Про повідь він довідався наперед, ще аж зимою. Коли на хрещення мишва почала тікати з клуні й комори по снігу, наш хитрий дядечко зразу догадався, що буде весною біда. І як не сміялись тоді з нього дурні необачні кутчани, він мовчки розібрав на сінях стріху, зробив на даху кошару, побудував східці, наносив повне горище сіна і збіжжя. І ось, коли село замість «Христос воскрес» гукало в розпачі «Рятуйте»,

велике Бобиреве сімейство розговлялось на даху коло ясел в оточенні корови, коней, овечок, курей і голубів, зовсім як на старій картині, що висіла колись у церкві.

— Рятуй-те! Хата пливе!..— гукали знизу.

— Христос воскрес!

Тут Христу довелося почути за воду таке, якого не чув ні один засідатель за невідповідні діла. Та ще хтось пустив провокаційну чутку, ніби попадає у великий піст їла скоромне, яке вона одержувала вприпуст з закритого попівського розподільника. Галасу було багато. Проте, коли вдуматись, це не були антирелігійні безбожницькі розмови. Сидячи на стріхах з несвяченими пасками серед потопленої худоби, віруючі, очевидно, хотіли, щоб бог був трохи більш уважним до створеного ним світу. Простіше кажучи, їм хотілось від бога, матері божої і всіх святих чогось кращого, а не таких пригноблюючих і нечасних прикростей.

— Ну справді, яка це в нечистого паска, коли її, хай бог простить, доводиться їсти несвячену. Вся паракхвія на стріхах, а в хатах соми плавають.

— Христос воскрес, мокрогузи! — весело гукнув мій батько, коли човен, пропливши поверх тину в двір, стукчався носом під стріху.

— А, ну його к лихій годині, — обізвався з стріхи немолодий вже чоловік Лев Кияниця і подав батькові чарку.— Воістину воскрес. Рятуй, Петре, та хоч не смійся. Скоро он хату понесе. О, вже ворухиться!

— Ой пробі! Рятуйте! Про-о-бочку!—закричали баби.

— «Воскресенія день, просвітимось, люді! Пасха господня, пасха од смерті до життя і од землі к небесі...»

— Рятуйте! Топимось...

Скоро з-за хати вплив невеличкий човник, а, в човнику й співці — отець Кирило, дяк Яким і керманіч за веслом — паламар Лука. Духовні особи плавали давно поміж хатами і святити паски, підтримуючи морально-релігійний рівень парафії.

— Давайте сюди, батюшко! Діти паски плачуть.

— Потерпїть, православні! — гукав отець Кирило. — Преблагий создатель посилає нам знаменіє в водах своїх яко благоє предвозвестіє урожаю злаков і трав... Куди правиш, іроде! До стріхи, до стріхи прав. Ой упаду!

Паламар Лука причалював отакечки до стріхи. Служителі культу кропили паски й крашанки весняною свя-

тою водою і так потроху нахваталися на холоді по чарці, що вже й забули, якої співати.

— Тут, батюшко, не «воскресенія день», а «вниз по матушці» заспівати б слід, — пожартував наш батько, сміючись.

— Чого смієшся! — розсердився отець Кирило. Він не любив мого батька за красу і нешанобливу вдачу.— І тут ти проти бога, нечестивець, безвірнику лукавий!

— Батюшко, і ви, дяче, і ти, паламарю, давайте щодо сповідання віри умовимось одразу: я не проти бога,— весело сказав мій батько, притягаючи до човна арканом напівутоплену телицю.— Сашко, хватай її за роги. Держи, не бійся! Я підведу аркан під черево... Не проти бога я, духовні люди, не проти паски і навіть не проти великого посту. Не проти вола його, і осла його, і всякого скота його... І коли я часом гнівлю його всесильне, всеблагее, всевидящее око, так це зовсім не тому, що я в нього не вірую чи вірую в якогось іншого бога.

— Ось будеш ти смалитись у пеклі за отакі слова! — заступився за господу дяк.

— Дарма,— сказав батько і, підваживши телицю великим кілком, ловко втяг її у човен.— Раз уже я грішний, так де мені й смалитись, як не там, де ви кажете. Звичайно, богу з неба більш ніж нам видать, що й до чого, який огонь чи воду пустити на нашого брата, чи мишву, чи черву, чи суховій, чи лихе начальство або війну. Ну, з другого ж боку, я теж, як божеське створіння, маю свій інтерес і розсудительність, хоча й дрібну, проте не злу і не дурну неначе. Справді, чого мені хвалити бога, і особливо на великдень, от за таку повідь? Мені не звісні божі плани щодо такої порції води. Не бачу я, яке в оцій воді добро.

— Путі господні несповідимі, — строго промовив отець Кирило.

— Авжеж,— згодився батько і по-хазяйськи оглянув повідь.— В такому плануванні води повинен, очевидно, бути великий божественний смисл, та тільки про себе я знаю одне: штани в мене мокрі і чуб не висихає.

— Замовч, нечестивцю! — гнівно гукнув отець Кирило, і тут раптом створилася прикрість. Похитнувшись у човні, священнослужитель зателіпав руками і полетів сторч у воду! А човен тоді хить на другий бік,— од дяка й паламаря тільки жмурки пішли.

Ой як же не зарегоче наше потоплене село, як не возрадуються стріхи! Баби, дівки, діди, чоловіки, діти! От народ! Отак сміятися з святої паски, з самих себе, з усього в світі на великдень! І де? На стріхах, в оточенні коней і корів, що тільки роги й голови стирчать з холодної води. Ні! Національний характер загреблян не піднявсь до верховин розуміння закономірності й доцільності лиха. Він спокусив їх на сміх з святої навіть паски. Дивлячись на людей, усміхавсь і мій батько — великий добрий чоловік.

— Ну й паракхвія! Щовесни отак мокне вже тисячу, може, літ, і чорт їх не витопить і не вижене звідси. Природа!..

Зачепивши отця Кирила за золотий ланцюг ручкою весла, батько втяг його, як сома, в свій ковчег до корів і овечок. Потім стали витягати дяка і, витягаючи, так нареготались, що забули про паламаря Луку, якого, мабуть, чи не з'їли раки, забув уже. Отака була вода.

Загинуло й щезло геть з лица землі моє село не від води, а від вогню. І теж весною. Через півстоліття. В огні тее село згоріло за допомогу партизанам, і люди, хто не був убитий, кидалися в воду, охоплені полум'ям.

Згоріла церква, переповнена кричущими людьми. Високе полум'я палахкотіло вночі, тріщало, вибухало глухими вибухами, і тоді великі вогненні пласти соломи, немов душі загиблих матерів, розносило вітром в темну пустоту неба. Карателі ганялись по вулицях і городах за жінками, однімали дітей і кидали в огонь палаючих хат, і жінки, аби не жити вже, не бачити, не плакати, не клясти, плигали самі вслід за дітьми і згорали в полум'ї страшного фашистського суду.

Повішені дивилися вгору з моторошних шибениць, гойдаючись на вірвовках і одкидаючи на землю й на воду свої жахливі тіні. Все, що не встигло втекти до лісу, в очерети чи таємні партизанські нетрі, — все згинуло. Не стало прекрасного села. Не стало ні хат, ні садів, ні добрих веселих людей. Одні лише печища довго білили серед попелу.

Горів і я тоді у тім вогні, загинув усіма смертями людськими, звірячими, рослинними: палав, як дерево чи церква, гойдавсь на шибеницях, розлітався прахом і димом од вибухів катастрофічних. З м'язів моїх і потрощених кісток варили мило в середині двадцятого сто-

ліття. Шкіра моя йшла на палітурки і абажури для ламп, валялась на дорогах війни, виутюжена важкими танками останньої війни людства. І сталося так, що я не стримався одного разу і, вигукуючи з полум'я бойові гасла й заклики до лютої помсти ворогам, гукнув: «Болить мені, болить!»

— Чого ти крикнув? — укорили мене.— Що призвело тебе до цього в такий великий час — біль, страх?

— Страждання. Я художник, пробачте, і уява завжди складала мою радість і моє прокляття. Вона раптом зрадила мене. При спогляданні лиха здалось мені на одну якусь мить, що загибає не село моє, а весь народ. Чи може бути щось жахливішого в світі?!

З того часу я почав утішати себе химерною думкою, що бездоганність людська є в більшій мірі ділом удачі й щастя, аніж наслідком чеснот.

І був я неправий, звичайно. Ніколи не треба забувати про своє призначення і завжди пам'ятати, що митці покликані народом для того, аби показувати світові насамперед, що життя прекрасне, що само по собі воно є найбільшим і найвеличнішим з усіх мислимих благ. Дивно й жалісно часом думати, що нема у нас сили і ясності духу проїнятися щоденним розумінням щастя життя, мінливого в постійній драмі й радості, і що так багато краси марно проходить мимо наших очей.

Але сідаймо ще раз у вербові човни, прошу вас. Візьмімо весла ясеніві і вернімось на Десну, на веселі води того року, коли рятували ми з батьком людей на великдень.

Довго стояла вода весняна, пам'ятаю. Ще в переплавну середу було її багато по левадах і долинах, тому і косовиця в те літо розпочалася пізно.

Збирались ми на косовицю завжди довго. Вже було сонце зайде, а ми ще збираємось. Що клопоту, а лайки, мати лає когось, потім, побачивши мене, як заголосить:

— Уже на возі, ой!.. Малого хоч би не брали! Комарі з'їдять!

— Не з'їдять, цілий буде,— сердиться батько.

— Так утопиться в Десні, от щоб я пропала, втопиться!

— Не втоплюся, мамо!

— Невіглас! Упадеш там з кручі в прірву, ой лихо мені!

— Ну, мамо, чого б я падав з кручі... годі... — я трохи не плачу.

— Так косою заріжешся. Кажи, будеш плигати поміж косами?

— Не буду! Ой, їй же ти богу — не буду!

— Брешеш! Сашечко, останься дома,— благає мене мати.— Там так страшно в кущах!

— Не страшно, мамо.

— Там же ями в озерах!

— Я не полізу в яму.

— Та гадюки там у лісі, ой!

— Ну, мамо, годі... ат!

— Не їдь-бо, синочку. Не пускайте його!..

На моє щастя, на материні прохання ніхто не звертає уваги. Батько востанне оглядає воза.

— Чи все взяли, що треба?

Все взяли: картоплю, цибулю, огірки, хліб, казан, велику дерев'яну миску, волок, рядно, косарський прилад, граблі.— все вже на возі.

І ось відчиняються ворота, мати хреститься і щось проказує, коні рушають — ми їдемо.

Я не оглядаюсь. Коло хати мати — зозуля кує мені розлуку. Довго-довго, не один десяток років буде проважати мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу, довго хреститиме мені слід і стоятиме з молитвами на зорях вечірніх і ранішніх, щоб не взяла мене ні куля, ні шабля, ні наклеп лихий.

Довго вириватимусь я в дорогу, поспішаючи в тривожну далечінь. Прощання перейде колись у картини мої, розлука зів'є собі гніздо в моєму серці. Всі покидатимуть когось і поспішатимуть назустріч невідомому, і комусь буде жаль. Тільки я ще нічого не знаю про се.

Я лежу на возі. Навколо, спинами до мене, дід і батько з косарями. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер. Віз наш увесь дерев'яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім. До Десни верстов п'ять дуже складної дороги. Переїхати треба дві великі калюжі з гнилицями, що ніколи не висихали, два мости, потім знов одну гнилицю, потім два хутори з собаками і село Мале Усте по вузесеньких кручених вуличках, далі треба їхати вздовж річки крутим берегом і боятись, щоб не перекинутись у воду, потім треба було брати праворуч униз і з роз-

гону — через річечку бродом, далі на гору і з гори, і знов на гору і з гори, а далі праворуч раз і другий, і знов понад річкою між осик і дубів, і вже аж там, над самою Десною, було моє царство.

По дорозі косарі гомоніли про різне, злазили з воза перед калюжами й на гору, потім сідали, і я знов бачив навколо себе вгорі їх велетенські спина, а над спинами і косами, які вони тримали в руках, як воїни зброю, у високому темному небі світили мені зорі й молодик.

Пахне огірками, старим неретом волока, хлібом, батьком і косарями, пахне болотом і травами, десь гукують, і... зразу чую, деркачі й перепілки. Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу. Дивлюсь я на моє небо і повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і зоряний всесвіт повертає разом з нами, і я непомітно лину в сон, щасливий.

Прокидаюсь на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці. Стрибаю з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда по сінокошу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись луку. Вбігаю в ліс — гриби. У лози — ожина. В кущі — горіхи. В озері воду скаламучу — риба.

Отак я раюю днів два або три, аж поки не скосять траву. Ношу дрова до куреня, розводжу огонь, чищу картоплю, ожину збираю косарям для горілки. Після косовиці починаем гребти сіно гуртом, і ось потроху міняється наш світ чарівний: батько, дід і дядько стають чомусь мовчазними і збентеженими, якась підозра появляється в очах: вони починають ділити копиці.

Сінокіс у нас був гуртовий. Його ніхто не міг поділити, бо кожен боявся, що йому припаде та третина якраз на коліні Десни, яку щороку ріже нещадно весняна вода. Тому косили і гребли гуртом. Потім ділили копиці, і вже тільки тоді кожен стягав їх у стоги до свого куреня. І так ставалося чомусь, не знаю, що при розподілі копиць ні одна майже косовиця не кінчалася миром. Завжди чомусь здавалось батьку або дядьку, що хтось когось обдурив на одну копицю, і тоді, слово за слово, серця сповнялися лютого гніву і великі наші батьки

починали лаятись, гукати, а потім битися над зачарованою річкою Десною.

Вони билися великими кілками, граблищами, держаками вил, тримаючи їх в обох руках, як древні воїни. Часом вони ганялись один за одним з сокирами, гукаючи так голосно і страшно, що луна йшла по Десні, понад Черв'яковим лісом і понад тихими, таємничими озерами. Тоді ми, діти, теж починали ненавидіти одні одних, цебто ми з братом Самійлових хлопців, і готові були теж кинутись у бій, та боялись. Для повноти ненависті у нас ще не вистачало літ і недолі. До того ж, нам вельми не хотілося втрачати рибальське товариство. Ми одвертались і не дивились тоді на малих своїх ворогів.

Одні тільки коні не брали участі у війні. Вони паслися вкупі, однаково худі й мозолясті, з великими вавками на потертих спинах, і хитали головами, байдуже дивлячись на нас і одганяючи дурних своїх оводів.

У цих запеклих боях особливою відвагою і хоробрістю відзначався дід. Минуло вже півстоліття, як його не стало, але скільки б я не жив, ніколи не забуду войовничої пристрасті, що ховалася в добрих дідових грудях.

Він був здатний до такого шаленого накалу гніву, що йому міг би позаздрити найбільший у світі артист чи генерал.

Під час бою він весь палав. Його високі груди ходили тоді ходором. Дудочки свистіли, куди попало, хрипіли й кукурікали з його грудей, але їх перекривав його одчайдушний бойовий клич: «Сибір нашого царя!»

З цим могутнім гаслом він кидався в атаку, мов справжній отаман свого сінокосу, поки грижа не валила його під копицю, де він качався тоді на спині, закарлючивши ноги і навіть пальці на ногах, хапаючи її руками і заганяючи назад, як злого духа. Упоравшись трохи з духом, дід знову хапав вила чи сокиру і стрімголов кидався в саме пекло. Тоді загарбник Самійло не витримував дідового нападу і подавався навітки під дуби. Вони бігали поміж дубів і копиць, та не міг уже Самійло втекти від діда. Вже спотикнувся він, захекався, уже почав кричати: «Ай, рятуйте!» Вже замахнувся дід на Самійла сокирою... Тоді я не витримував і затуляв очі, а вони рубали один одного сокирами, як дрова. Кров лилася з них казанами. Вони відрубували один одно-

му голови, руки, врубалися в розпалені груди, і кров, кажу ж бо, лилася з них відрами, казанами. Вони то розбігалися, то кидалися один на одного в атаку з довжелезними дерев'яними вилами, кричачи:

— Уб'ю!..

— Прохромлю!..

— Ай, рятуйте!..

— Ага-а-а!..

Розлючений Самійло кидався на діда, і прохромлював його живіт наскрізь величезними кидальними вилами, і притискав до стерні, мов Георгій Побідоносець змія. Дід так страшенно кричав од болю, що листя на дубах шелестіло, а луна йшла така, що жаби плигали в озера і ворона, про яку йтиме мова далі, піднімалась над лісом. Однак дід устигав якось розмахнутися знизу і так хряснуть Самійла сокирою по лисині, що голова в нього розвалювалася надвое, як кавун, і тоді Самійло... Отаке-то.

Ці страшні побоїща закінчувалися десь аж підвечір, проте завжди щасливо. Всі виявлялись живі і неушкоджені, тільки довго і важко хекали від внутрішнього вогню. Отамани були бліді од сильного бойового переляку і розходилися по куренях, грізно оглядаючись.

Полум'яний дід довго не міг прочахнути: Він був пристрасний воїн і випивав після бійки добрий глек холодної води, не забуваючи перехрестити воду перед тим, як пить.

— Давайте вже полуднувать, чи що!

— Який там полудень! Вечеряти вже пора,— одказував батько, поглядаючи з палкою ненавистю на ворожий курінь.

Після вечері зразу ж лягали спати. Часом я засинав ще до вечері, дивлячись на зорі, або на Десну, або на вогонь, де варилася каша. Тоді батько або дід довго будили мене вечеряти, та вже важко було мені розплющити очі, і я падав з їх рук у сон, як лин в ополонку, тільки мене й бачили.

Дід любив спати під дубом. Перед тим як заснути, він довго і якось так лагідно позіхав, ніби прощаючи світу всі його пустощі, і розказував косарям про молоді свої літа, про чумацтво, про те, як колись все було не так. Все було краще. Річки й озера були глибші, риба більша й смачніша, а що вже грибів та ягід у лісі—

не переносити, та й ліси були густіші, трави — вуж не пролізе, хіба тепер трави!

— Та що й казати,— зітхав під кущем косар Тройгуб.— Усе марніе, поганішає.

— Е-е! — філософує дід під дубом.— То ж було колись роси які, та води, та болота довго стояли. А тепереньки вже скоро, видимо, геть-чисто все повисихає й зведеться ні на що.

— Еге! Уже, казав той, до того, мабуть, воно йде,— погоджувався, зітхаючи крізь сон, Тройгуб.

— А комарів було! — захоплювався спогадами дід.— Дихати нічим, повірите, та здорові, як ведмеді. А тепер хіба се комарі? Так, наче їх і нема зовсім... Або деркачі. То ж було як почнуть тобі деркати вночі, спати не можна, щоб мене господь покарав. А зараз де-не-де тобі деркне. О, чуєте? Мабуть, вже й на їх перевід приходить...

Справді, два деркачі, що почали перегукуватися в траві над Десною, раптом притихли, немов почувачи, що мова йде про їхню деркацьку долю.

Я слухав ці розмови під дубами, і так мені чомусь робилося тоскно, так жалько, що світ споганіє, поки я виросту, і не буде вже сінокосу тоді, ні риби.

— Хто се тобі казав? — спитав мене батько, коли я приліз до нього й почав хлипати.

— Дід.

— Не слухай діда, синку. Дід старий, хіба він що розуміє. Старі люди дурні. І наш дід дурний, хіба ж розумний? Йому б тільки ото їсти та дурниці всякі говорити. Еж і приказка каже: «Голова сивіє, чоловік дурніє».

— А Десна не висохне, тату?

— Та не висохне. Ціла буде. Спи вже, годі.

— Так рибу виловлять.

— Не виловлять. Тепер, синку, риба розумна. Раніш люди були дурніші, то й риба була дурна. А тепер люди порозумнішали, то й риба стала, хоча й дрібна, ну, розумна та хитра — страх. Хто там тепер її піймає? Спи.

Я прислухаюсь. Щось заскрипіло і тихо десь плеснуло на Десні. Дивлюся — вогник: плоти пропливають. Чути людські голоси. Я тоді знов до батька:

— Тату!

— Що, синку?

— Що там за люди пливуть?

— То здалека. Орловські. Руські люди, з Росії плывуть.

— А ми хто? Ми хіба не руські?

— Ні, ми не руські.

— А які ж ми, тату? Хто ми?

— А хто там нас знає,— якось журливо проказує мені батько.— Прості ми люди, синку... Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказать би, мужики ми... Да... Ой-ой-ой... мужики, й квит. Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки званіє зосталось.

— А дід каже, що колись комарі були великі...

— Ото хіба що. На комарах він знається багато. Ціле життя чумакував по степах, та годував їх, та гроші потім по шинках пропивав. Страшно згадать, що було...

— А що ж було? — почувся раптом винуватий голос діда.

— А що ж, не було? Мовчали б уже,— сумно якось одповів у темряву батько.

Вони ще про щось говорили, але я не все розумів. Почував тільки, засинаючи, що не все було добре в давнину на білому світі. Було лиха багато і великого смутку.

Стало тихо. Хропли косарі під дубами. Дід довго ще протяжно позіхав, потім перехрестив рота, корінь дуба, Десну і, обклавшись хрестами, заснув.

Почали гукати деркачі, перепел, бугай, ще якась птиця. Скинулась здорова риба серед Десни, так я взяв і собі заснув.

Погодою у нас на сінокосі щось, казали, років з півтора ста завідувала ворона. Це була, так би мовити, наша фамільна ворона. Вона возсідала коло нашого куреня на високій сокорині і звідти бачила всіх нас і все, що ми пили, їли, яку рибу ловили, чи де зарізали деркачика косою чи перепілочку, бачила усіх пташок у наших лісі, все чула і, найголовніше, віщувала погоду. Вона бездоганно вгадувала наближення дощу чи грому ще при безхмарному ясному небі, і тільки вже після того, як раптом вона крикне тричі спеціальним голосом, дід починав ні з того ні з сього кашляти і позіхати, і ми тоді вже незабаром кидали граблі й вила і теж, позіхаючи, падали, як сонні, під копиці. Один тільки дядько Самійло не піддавався воронячим чарам. Навпаки, він тоді трусився від гніву.

— Га, не здохнеш ти! Киш, нечиста сило!..

Дядько Самійло не був ні професором, ні лікарем, ні інженером. Не був він, як уже можна догадатись по одному його імені і по тому, що тут писалось, ні суддею, ні справником, ні попом. Він нездатний був на високі посади. Він навіть не був добрим хліборобом. Він вважавсь поганим хліборобом. Його розумових здібностей не вистачало на сю складну і мудру професію.

Але, як і кожна майже людина, він мав свій талант і знайшов себе в ньому. Він був косар. Він був такий великий косар, що сусіди забули навіть його прізвище і звали його Самійло-косар, а то й просто Косар. Орудував він косою, як добрий маляр пензлем, — легко і вправно. Коли б його пустити з косою просто, він обкосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша.

Поза своїм талантом, як се водиться часто серед вузьких фахівців, він був людиною немудрою і навіть немічною.

Як не проклинав він ворону, як не загрожував їй кулаками, а не минуло й півгодини, як з-за лісу насунулась велика темно-сиза хмара й почав накрапати дощ.

Ворона знала кожного з нас як облупленого, бачила — хто чим дише і чого хоче. Раз батько, розсердившись за дощ, що вона накаркала, попросив Тихона Бобиря, єдиного мисливця на всю округу, застрілити її з шомпольної рушниці. І що ви думаєте? Не встиг ще батько затулити рота, як вона знялась із своєї сокорини й перелетіла за Десну на високий дуб. І хоч Тихон категорично відмовився стріляти недозволену законом божим птицю, вона повернулася з дуба тільки ввечері і накаркала такого дощу й грому, що погноїла все сіно.

Тут читач може сказати, що така ворона нетипова і що дощ міг погноїти сіно і без її каркання, і без дідового кашлю, на основі чисто наукового метеорологічного прогнозу. Я скажу, — так, можливо. Але я й не збиравсь писати про типове. Я описую тільки таке, що було колись на Десні якраз тамечки, де в неї впадає Сейм.

До речі, раз уже мова зайшла про погоду і про мисливця, який одмовився вбивати вищеописану ворону, доведеться описати й самого мисливця. Тільки для повноти картини спробуємо змалювати його неповторний образ не звичайним способом, а, так би мовити, з точки зору

качок, що водились у нашому озері. Зробити це доведеться не так для краси стилю, як для більшої правди, бо він же качок убивав, а не вони його.

— О! Вже кульгає...— кричало стара качка своїм каченяткам.— Киш у ситняк! Ач, хитається, добра б йому не було...

Каченята миттю ховались хто куди, качка теж непомітно зникала під воду. На озері створювалась тиша. До берега наближався Тихон з рябим мисливським собакою. Якщо, пустуючи серед латаття, каченята робились неслухняні, збентежена мати качка місця собі не знаходить:

— А рятуйте, ціліться! Бачите? Зараз бахне так, що пір'я з когось полетить...

Тихон Бобир дійсно вже цілився з берега.

— Ну, що ж тепер буде? Ой, пробочку, пропали ми... Тихо ж бо, кажу, не хлюпайте, бодай ви повиздыхали!..— кричала качка з розпачу. Каченята притихали й не рухались... Ніде не шелесне...

Так. Ну, тепер, поки гряде той постріл, ми маємо час розповісти про Тихона зі свого, людського, боку. Чоловік він був бідний і тому, аби не витратити зайвих зарядів, мусив зробитися снайпером. Проте вбивати диких качок йому доводилось не часто. Чому? Ось чому. У Тихона одна нога не була в злагоді з другою. Вона була значно коротшою, тоненькою і не розгиналася навіть у сні. Внаслідок такої діалектики природи всі качки, нирці, курочки, чайки, все наше птаство впізнавало його ще здалека і ховалось у ситняк або у воду, під латаття. Таким чином навіть крива нога, і та часом служила гармонії природи, її рівновазі.

Крім того, гармонії природи у великій мірі сприяла і Тихонова рушниця. Вона була така старовинна, що її курок мисливець носив завжди в кишені і надівав його, куди слід, вже перед самим пострілом. Ціліться Тихон любив довго.

— Ну стріляйте вже, дядьку,— шепочу я Тихонові, а серце завмерло від страху: ну, зараз трахне! — Стріляйте... Он вже випливають... Хіба не бачите... Ну, дядьку!..

Я хутко набираю повітря і перестаю дихати. Від довгого чекання роблюся синім. Однак пострілу не відбулося. В самий найвирашальніший момент раптом вияви-

лась відсутність курка. Де курок? Він, певно, одвалився і загубивсь у траві. Довго ми шарили кругом у траві й під кущем, вже сонце почало заходити,— нема курка. Ой який я нещасний! А тут качки розлітались і сюди і туди. Стара теж помітила, що в нас діла погані, та й собі впливла з цілим выводком.

— Стріляйте вже, чого послули! — чути, гукає здалека батько.

— Ні, дядьку, сьогодні не вийде. Курок, мабуть, чи не дома в жилетці забув,— сумно відповів батькові Тихон і закульгав до села. Я трохи не заплакав. Собака теж зробився невеселий і, покрутившись, знехотя потюпав геть. Качки раділи, гуляли, плескались. Уже і в ніч пішло, а вони все плещуться.

Щоб ви знали, ні на яку іншу птицю, крім качок, у Тихона не піднімалася рука. І цілком зрозуміло: всяке дрібне птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок — можна було викосити косою в траві, якщо підвернеться, або впіймати. А вже там про вальдшнепів, дупелів, кроншнепів,— ніхто навіть і не думав, що вони є взагалі на світі. Літає щось під лісом, як тінь, а що воно — хрін його знає. Не вгледиш.

Диких звірів теж було мало — їжак, заець, тхір. Вовки перевелись, і навіть саме слово «вовк» вважалося вже наче дідовою лайкою — «га, вовк би тебе з'їв». Водилися леви, ну теж дуже рідко. Один лише раз по висипу Десни пройшов був лев, та й то, кому не розкажую, ніхто віри не йме.

А було ось як. Поставили ми з батьком перемети в Десні і пливемо до куреня в душоубці на палець од води. Вода тиха, небо зоряне, і так мені хороше плисти за водою, так легко, немов я не пливу, а лину в синьому просторі. Дивлюсь у воду — місяць у воді сміється. «Скинься, рибо», — думаю, — скидається риба. Гляну на небо: «Зірко, покотися», — котиться. Пахнуть трави над водою. Я до трав: «Дайте голос, трави», — гукають перепілки. Дивлюсь на чарівний, залитий срібним світлом берег: «Явися на березі лев», — появляється лев. Голова велична, кудлата грива і довгий з китицею хвіст. Іде поволі вздовж висипу над самою водою.

— Тату, гляньте — лев, — шепочу я батькові, як зачарований.

— Де там той лев. То ж... — далі батько почав пильно

вдивлятися, і, коли човен порівнявся з левом, батько підняв весло і гучно лягнув плазом по воді. Ой, лев тоді як стрибне та як рикне! Луна покотилася громом. З мене вилітає душа. Весь берег, кручі, лози,— вся округа переповнилась трепетом. Батько трохи весла не випустив і, вже на що був хоробрий, а теж засмутився і сидів нерухомо, аж поки нашу душогубку не однесло водою і не прибило до крутого берега. Посидівши ще мовчки з півгодини, ми оглянулись — ні висипу, ні лева: подався десь у лози.

До самого ранку горів у нас вогонь на курені над Десною. Мені було страшно і чомусь жалко лева. Ми не знали з батьком, що робити, коли почне він їсти наших коней чи діда, що спав під дубом. Я довго прислухавсь, чи не гукне він ще раз. Не гукнув. Перед сном мені так палко захотілось розвести левів і слонів, щоб було красиво скрізь і не зовсім спокійно. Мені набридли одні телята й коні.

На другий день казали вже, що ненадовго пощастило тому левові звільнитися з клітки. Коли трапилась аварія поїзда під Бахмачем і клітка мандрівного звіринця поламалась, виплигнув він на волю, глянув навкруги і так йому, очевидно, стало погано, так остогидли глядачі, й приборкувачі, і все на світі, що він махнув на все та й подався на Десну знайти собі хоч трохи відпочинку. Тільки не пройшов він і тридцяти верстов, як догнали його, оточили з усіх боків і вбили, бо він був лев. Не міг же він ходити серед телят і коней. Його ж у віз не запряжеш, яка з нього користь. Коли б ще вмів він гавкати чи мекати,— голос не годиться: гукає так, що листя в'яне й трави стеляться... Ну добре... Ой, що ж це я пишу! Здається, не плив я човником тієї ночі по Десні. Плив батько сам, а я лежав на курені, під дубом, коло діда. Може, й так. Ну, лев же все-таки проходив нашим берегом! І десь коло Спаського вбили його стражники!

Тут над левом, думаю, пора поставити крапку і перейти до описання домашніх тварин, бо вже почувається якась непевність в пері: вже прокидаються мої редактори в мені. Вони живуть навколо мене скрізь. Один за лівим вухом ззаду, другий під правою рукою, третій за столом, четвертий в ліжку — для нічних редакцій. Вони повні всі здорового глузду і ненавидять неясності.

Їх мета — щоб я писав або так, як усі, або трохи краще чи трохи гірше від інших.

Там, де моє серце холоне, вони підігривають його; де я починаю палати в огні своїх пристрастей, вони розходжують мій мозок, аби чого не вийшло.

— Нехай,— кажу,— щось вийде. В моєму ділі треба, щоб вийшло. Благаю!

— Ні!

— Чому не написати, що, коли я був хлопчиком на Десні, мені хотілось, аби скрізь водилися леви і щоб дикі птиці сідали мені на голову й на плечі не тільки в снах?

— Це неправдоподібно, і потім цього можуть не зрозуміти.

— Таж я маленький був і ще не мав тоді здорового глузду. Я почував тоді, що воно може пригодитись.

— Для чого?

— Ну, може, для щастя.

— Викреслюєм. Адже лева можна було й не побачити, якщо це навіть взагалі не фантазія.

— Ой!.. Нізашо!..

— Спокійно. Його можна замінити чимсь більш співзвучним. Можна написати правдиво про коней. Були ж у вас коні?

— Мені про коней соромно писати.

— Чому?

— Вони були худі й некрасиві.

— Ну, тоді можна їх узагальнити якось.

— Їх не можна узагальнити. Вони були коростяві. Крім того, наші коні були невеселі.

— Ну й що з того?

А вони таки справді були невеселі, і тому перед тим, як їх описувати, згадаю краще я щось утішне, а далі вже й до коней перейду.

Проживав у нас довго собака Пірат. Це був великий на зріст, немолодий вже, поважний і серйозний пес з двома волохатими хвостами і з двома парами очей, з яких верхня пара, коли придивитися ближче, виявлялася парою рудих плям на темному лобі.

Якось одного разу, загубившись у Борзні на ярмарку, де батько продавав дьоготь, Пірат щез. Пожаліли ми його, та на тому й скінчилось. Аж ось в неділю, тижнів через п'ять, якраз після обіду, коли ми сиділи всі коло

хати, лузаючи насіння, дивимось — біжить Пірат, заморений, худючий. Уздрівши здалека весь наш рід і хату, він упав додолу і повз до нас кроків, може, сто на животі, перекидаючись на спину і голосно плачучи від повноти щастя, мов блудний син у святому письмі.

— Це я, ваш Пірат, впізнаєте? — гавкав він крізь сльози.— О, який я щасливий! Як тяжко було мені без вас!.. Повірите, трохи не здох від смутку, трохи не сказився, їй-богу.

Він так зворушив нас слізьми, що навіть батько, який ненавидів одвертість почуттів, і той мало не сплакнув. Отаке буває на світі! Простий собака, а так збентежить чоловіка. Мати плакала ревно, приказувала з невимовною усмішкою: «Га, бодай ти здох! Ну, ви подумайте, собака, а такий жалісний і таке витворює. Ач, як повзає. Тьху, де ти, в нечистого, взявся?»

Нічого казати, розумний був, добрий пес. Він користавсь у нас всіма благами собачого життя не тільки за те, що був вірним сторожем і дозорцем. Він був пеструдяка. Він любив допомагати в господарстві, виконуючи за власною ініціативою всяку роботу: носив з городу огірки в зубах і складав у саду в одну купку, випивав зайві курячі яйця. У нього підростав уже син, теж Пірат, ще молодий, веселий, спритний собачка. Він веселив своєю артистичною натурою цілий куток. Любив гру. Був, так би мовити, собачим артистом. Грав з телям, з поросятами, курми, грав з голубами й гусьми нашими й чужими. Часом удвох із своїм батьком, віддавшись високому собачому натхненню, вони догравались до такого, що гра закінчувалась каліцтвом чи смертю їх партнерів, і тоді обидва артисти або тікали, куди очі дивились, або прудко ховалися в тютюн, щоб пересидіти гострий період свого шельмування, поки люди не позбирають пір'я і не поїдять засмаженої жертви мистецтва. Мати запевняла, що коли ми їли отак у саду курку, обидва Пірати дивились на нас з тютюну і по-собачому сміялися з нас.

— Га, бодай ви подохли! — гримне було раптом дід страшеним голосом, кидаючи в артистів кісткою. Ошельмовані винуваті митці кидались мовчки навітки, ламаючи тютюн, бодай їм добра не було.

Отож лізе таке в голову. Не спогади, а казна-що. Може, перейти до коней?

Да, так от коні...

Здавалось мені, що коні й корови щось знають, якусь недобру таємницю, тільки нікому не скажуть. Я почував їх полонену темну душу і вірив у віщування через них, особливо вночі, коли все жило по-іншому. Коні водилися в нас різні, бо батько часто їх міняв на ярмарку. Були часом хитрі й недобрі коні. Були нещасливі, ображені мужицькі кінські душі. Були перелякані, закляті, стурбовані або заворожені навіки грішники конячі. Але всі вони були окремі від нас, пригноблені, засуджені безповоротно і навіки. І це було видно по заході сонця, коли довго дивитися зблизька у велике темно-сизе кінське око.

Один кінь у нас звався Мурай, другий Тягнибіда. Обидва вони були немолоді, сухорляві, некрасиві коні. Вже не пригадую, та може, і ніхто не знав гаразд, яка була в їх масть. Короста з них аж сипалася скрізь, і вже вони чухались об що тільки можна. І куди було не глянеш у дворі, скрізь на всіх кілках, ушулах виднілися сліди їх чухання, неначе весь двір був у корості. Тому, очевидно, ні в житті ще, ні в письменстві не існувало хлопчика, що так би мріяв про кінську красу, як я, і так би соромивсь потворності.

Мурай був уже вельми старий і невеселий. Тягнибіда хоч і молодший, зате розумніший і добріший за Мурая, проте підірваний на ноги, і тому, коли він пасся часом у болоті, ноги в нього застрякали і він падав між куп'ям у багно і мусив там лежати до ранку, бо коні ж не просять допомоги. А вже ранком, прокинувшись під сір'яками й свитками, ми витягали його з болота на сухе за хвіст, як іхтіозавра. Він дозволяв це робити і дививсь на нас, малих, з подякою і, як нам здавалося, з любов'ю. І я любив його за нещасливу долю і за розум. Він був розумний і добрий кінь, тільки ну абсолютно, аж ні найменшої краплиночки чогось там героїчного, чи мальовничого, чи того, що в піснях і в колядках про коней співають. І не питаєте, — не було й натяку. Ах, яких ми мали некрасивих коней! Згадаю, і досі жаль і сором, хоч і пройшло вже півстоліття. Трудно жилось їм у нас. Роботи багато, корм поганий, збруя стерта, ніякої пошани. Люто часом кричав на них батько, і кляв, і бив їх раз у раз по чім попало, важко дихаючи і полотніючи од гніву.

Маленький Сашко. Малюнок О. П. Довженка в 50-х роках.

Якось одного разу над Десною підслухав я вночі, на сіні лежачи і дивлячись на зорі, як після деңної важкої праці коні розмовляли між собою, пасучись. Розмова йшла про нас, якраз про батька.

— І чого він такий лихий, ти не знаєш?

— Не знаю. Я ледве стою на ногах, отак натягався.

— А я що знаю? Теж нічого. Знаю хомут, голоблі і пугу. І ще хіба його лайку.

— Знаю і я його лайку. Наслухавсь доволі. Так чось сумно і недобре мені.

— Сумно й мені. Колись я бігав понад хмарами.— Тягнибіда розігнув шию і подививсь за Десну.— Тисячі літ, ще до возів і оранок, на моїй спині їздили пророки. Були в мене тоді ще крила. А пращур мій був кінський цар чи бог, колись казали мати.

— Були і в мене крила, та нема. Ні крил у мене вже, ні краси, тільки вавки на спині. Хоч би сіделку зробив порядну, сіделки немає. І так душа пригноблена його недоброотою, а він, не знаю, як тебе, повіриш — нема тієї днини, щоб не бив. А толк який: валюся з ніг.

— Це правда. Тільки не нас він б'є.

— Балакай! Не нас! Болить же нам?

— Коніку, він б'є недолю свою. Худі ми, коростяві, і сили в нас мало, от що. А натура в нього старовинна, геройська, хіба йому таких треба, як ми? Учора, коли загруз я з возом у калюжі, і він трошив мене пужалном і носакми, і кричав, роззявивши рота, як лев, помітив я в його очах страждання, та таке палке, бездонно глибоченне,— куди там наше! І я подумав: і тобі болить, проклятий, бідний чоловіче.

— Тихо. Пасімося мовчки. Ось його хлопець зоріє,— сказав Мурай, помітивши мене під копицею.

Від того часу я ні разу не вдарив коня.

— Пустіть колядувать! — чую голос дівочий знадвору. Я — зирк у вікно: то не повний місяць з зоряного неба усвітив у хату перед Новим роком. В маленькім віконці, якраз проти печі, рожевіє на морозі дівоче лице.

— Пустіть колядувать! — питається ще раз.

— Співайте! — голосно одказує мати.

— Кому?

— Сашкові!

— «Молодець Сашечко та по торгу ходив, святий вечір...» — заспівало зразу аж чотири дівки, і вже хто їх

знає, чи то від морозу, чи такі дівчата і слова колядки у зимовий вечір, тільки спів лунає так дзвінко і гучно і світ став одразу такий урочистий, що в мене, малога, аж дух захопило. Притулившись на лавці край вікна під рушниками, щоб не помітили дівки, я весь перетворююсь на слух. І вони тоді довго і повільно, ніби линучи в безмежну далечінь часу, на сімсот, може, літ, виспівують мені талан. І ось, вслухаючись в чарівні слова, я починаю видіти: великий молодець, ходжу я по торгу з конем серед крамарів і купців. І мушу я ніби продати коня, бо слова мої співали так: «Ой коню, коню, ти порадо моя. Ой порадь ти мене, та продам я тебе за малу ціну, за сто червінців». А кінь у яблуках, шия крута, червона стрічка в гриві, одспіває мені на вухо не продавати його і спогадати про себе. Я почуваю біля вуха його ніжні м'які губи, а слова коневі у дівчат такі, що повік пам'ятатиму: «Ой чи ти не забув, як у війську був, як ми з тобою бились з ордою, да як же за нами турки влягали, ой, да не самі турки, пополам з татарами. Да догнали ж бо нас аж на тихий Дунай, до крутого берега,— святий вечір...»

Що ж мені робити? Вже коні ворожі іржуть на Дунаї і ворожі стріли піють недолю мені. Тоді, розкривши широко очі, я почуваю, ніби якась сила піднімає мене з лави і виносить з хати прямо на коня, і тут кінь мій скочив, «Дунай перескочив, да Дунай перескочив, копита не вмочив, і ні шаблі кінця, ні мене, молодця,— святий вечір...»

Я вертаюсь з Дунаю до хати, оглядаюсь: аж і мати співає, гойдаючи колиску, і в неї зовсім не хатня мрія, щось зовсім не буденне, ніби сама вона теж лине десь у просторах свого серця, і дівки за вікном на морозі під зоряним небом. Ой як гарно! А Дунай широкий та глибокий. Вода холодна, аж сичить. А по тім боці турки й тарва лютують, що так багато я їх потоптав конем.

Потім співали другі й треті дівки. Чого тільки не чув я про себе. Там уже я і збирав війська, аж землі важко, і вибивав ворота у чужі городи, і орав поле сизими орлами, і засівав поле дрібним жемчугом, і мостив мости все тесовії, і постилав килими все шовковії, і сватав паняночку з-за Дунаєчку, з-за Дунаєчку королеву дочку. І лісами їхав — ліси шуміли. Мостоми їхав — мости дзвеніли. Городами їхав — люди стрічали, поздоровляли,— святий вечір...

Потім мене переносили вже зовсім сонного на піч. Там я і засинав на житі серед пісень, міцно обнімаючи за шию свого яблукатого коня. Там я давав собі слово ніколи не продавати його ні за які скарби. Так і не продав я його по сей день: Ой коню, коню, не продам я тебе. Як би часом не було мені трудно, як турки й татарва не обступали на торгу мене, не розлучуся з тобою ні за яку ціну.

От які були у нас коні.

Минули трохи згодом косовиця й жнива. Поспіли груші й яблука на спаса. Малина й вишні одійшли давно. Штани мені пошили нові з довгими холошами і повели до школи.

Учитель Леонтій Созонович Опанасенко, старий уже, нервовий і сердитий, очевидно, чоловік, носив золоті гудзики й кокарду. Він здався мені величезним паном, не меншим од справника чи судді. На зріст він був вищий од батька, що також надавало йому грізної сили.

— Это твой? — спитав він батька, зиркнувши на мене з-під окулярів утомленими очима.

— Так, звиніть, се мій хлопець, чи, сказати б, ребя-тьонок меншенький,— відповів батько тихим чужим голосом, смиренным, як у церкві.

— А как зовут?

— Сашко.

— Тебя не спрашиваю. Пускай сам ответит,— сказав тоном слідчого учитель і знову прохромив мене своїм сірим оком.

Я мовчав. Навіть батько, і той якось трохи злякався.

— Ну?

Я вчепився одною рукою в батькові штани, другою за шапку і хотів був сказати своє ім'я, та голосу не стало. Рот спустів і висох.

— Как? — нахмурився вчитель.

— Сашко,— прошелестів я.

— Александр! — гукнув учитель і невдоволено глянув на батька. Потім знов перевів на мене очі і задав мені найбезглуздіше і найдурніше запитання, яке тільки міг придумати народний учитель:

— А как зовут твоего отца?

— Батько.

— Знаю, що батько. Зовут как?!

Ну, що ви скажете? Ми глянули з батьком один на одного і зразу догадалися, що діло наше програне. Проте в батька була ще, певно, якась крихітка надії.

— Ну, скажи, синку, як мене звать. Кажі-бо, не бійся, ну!

Я одчайдушно закрутив головою і так круто одвернувся, що трохи не впав, коли б не вдержався рукою за батькові штани. Якась нудьга підступила мені до горла. І так мені стало погано, погано.

— Ну, кажи-бо, не крутись. Чого мовчиш, ну? — батько хотів підказати мені своє ім'я, та, видно, теж посоромивсь. — Не скаже, звиняйте, малий ще. Соромиться.

— Не развитой! — промовив нерозумний учитель.

Ми з батьком пішли геть.

Було се в далекі старі часи, коли ми не мали ще здорового розуму. Тоді ще не знав я, що все проходить, все минає, забувається й губиться в невинній зміні годин, що всі наші пригоди і вчинки течуть, як вода, між берегами часу.

А не занадто вже я славословлю старих своїх коней, і село, і стару свою хату? Чи не помиляюсь я в спогадах і почуттях?

Ні. Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм. Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої привітної хатини і посилаю їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту лише «помилку», яку роблять і робитимуть, скільки й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства. Світ одкривається перед ясними очима перших літ пізнання, всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та юнацтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не посідала б вона, і труд її, не зігрітий теплим промінням часу, безбарвний.

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажати все минуле? Невже для того,

щоб навчити онуків ненавидіти колись дороге й святе моє сучасне, що стане теж для них колись минулим у велику добу комунізму!

Було в минулому житті моїх батьків багато плачу, темряви й жалю. Неясні надії й марні сподівання знаходили собі могилу в горілці й сварах. А найбільш, чого їм відпустила доля,— роботи, тяжкої праці. Всі прожили свій вік нещасливо, кожен по-своєму — і прадід, і дід, і батько з матір'ю. Так, ніби всі були народжені для любові і мали всі талант до неї. Таж, певно, не знайшли одне одного чи не доглянули, і гнів, і ненависть, які були огидні їм ціле життя, підкинула їм ворожка-чарівниця, і все життя облудні примари невпинно турбували їх і бентежили марно. І все життя їх було скорботним, як життя древніх. Вони не знали, як змінити його, і, віддаючи перевагу тому, чого не судила їм доба, не порадувались.

Тільки було це так давно, що майже все вже розтануло в далекім мареві часу, як сон, і потонуло. Одна лише Десна зосталася нетлінною у стомленій уяві. Свята, чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій.

Нема тепер уже таких річок, як ти була колись, Десно, нема. Нема ні таємниць на річках, ні спокою. Ясно скрізь. Нема ні бога, ані чорта, і жаль мене чомусь бере, що вже нема в річках русалок і водяних-мірошників нема. Зате багато дачників тепер купається в трусах, на зло робочим людям, в гарячий літній час і, очевидно, на досаду, бо чого ж мені й досі так соромно відпочивати там, де працюють люди?

Тоді Десна була глибокою і бистрою рікою. У ній тоді ще не купавсь ніхто, і на пісках її майже ніхто ще не валявся голий. Ще ніколи було усім. Були ми всі тоді трудящі чи малі. Дівчата не купались навіть у свято, соромлячись скидати сорочки. Чоловікам з давніх-давен не личило купатись за звичаєм. Жінки ж боялися водою змити здоров'я. Купались тільки ми, малі. Була тоді ще дівкою Десна, а я — здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима.

Благословенна будь, моя незаймана дівице Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя.

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах.

1954—55 рр.

О

ПОВІДАННЯ

СТІЙ, СМЕРТЬ, ЗУПИНИСЬ!

Встаньте, бійці і командири! Обнажіть голови! Поговоримо сьогодні про те, як боровся зі смертю прекрасний російський юнак, капітан повітряних морів Віктор Гусаров у величні дні Вітчизняної війни на підбитому літаку під хмарами, під вогнем противника, і як він переміг свою смерть на двадцять дев'ятому році життя.

Довго літав у небесах винищувач Гусаров. Літав над монгольськими горбами, над Халхин-Голом бився, і там противник зрозумів його і почав поважати. А на Вітчизняну велику народну війну Гусаров ринув з перших днів.

Сто разів він вилітав з рідних аеродромів у бій. Сто бойових вильотів! Сто ураганів у груди! Сто вулканів ненависті!

З яким хвилюванням впивались в небеса на Захід його бойові друзі! Але завжди з усіх бур, з дощів осколків і куль приводив він, Гусаров, свою шестірку з перемогою і посміхався потім, як велике дитя.

Хто ж він був? Щасливчик, якому випало на долю таке везіння? Удачник, що почував якоюсь інтуїцією, як говоритися, де, коли, і що, і як? Стримано обережний?

Ні!

Такі літаків ворога не збивають. А він тільки за останні тринадцять вильотів власноручно збив шість повітряних піратів.

Він був воїн. Він був безстрашний, сміливий і гаряче любив свою Батьківщину. Він був трудолюбивий, як робітник, і знав досконало своє важке бойове ремесло.

Він не був славолюбним, не приховував своїх бойових тактичних таємниць, надбаних досвідом боротьби. Він навчав своїх товаришів тактиці повітряного бою з усією старанністю своєї натури.

Йому хотілося начебто роздвоїтись, розшестеритись, розмножитись в своїх винищувачах, щоб помножити безмежно увесь свій гнів до ворога, всю пристрасть і ненависть і нищити його, проклятого, до краю.

— Ну, брати! — говорив він недавно перед наступом. — Починається наш час. Тепер забудь про все на світі. Треба перемогти! Запам'ятайте, друзі, — скільки б їх не зустрілось — бій приймаємо! Зрозуміло?

— Зрозуміло, товаришу капітан! — відповідали винищувачі. Горді бажання хвилювали їх молоді серця.

І пішли трудитися на славу Батьківщини. Заходили шестіркою і проти дев'яток, билися дванадцятого травня і з двадцяткою. Одинадцять ворожих великих машин наколотили вони, загубивши одного свого товариша і дві машини.

«Скільки б їх не було, а переможцями виходимо ми!» — гордо думали про себе бійці — винищувачі ворогів.

Розгоралися «жнива». П'ятнадцятого травня Гусаров водив своїх орлів у бій кожні сорок п'ять хвилин, повертаючись на аеродром для заправки і зарядки. Як їх чекали в цей день! Швидше! Швидше!

Пішли... Важка згряя противника показала попереду і збоку. Мить, друга, третя. І запалав нерівний смертний бій. Хижаки боялися грізної шестірки. Вони вже давно знали її по «почерку» і не підходили близько. Користуючись своєю величезною кількісною перевагою, вони кружляли навколо ескадрильї і поливали її градом бронебійного свинцю.

Та не здригнули Гусарови, ні! Довго решетили вони противника, але патронів ось-ось не стане... Немає патронів більш у Віктора Гусарова!

Смертельна ворожа куля пробила йому шию навиліт. Сплюнув Гусаров кров'ю, і закрив рот, і міцно-міцно стис зуби. Тоді кров полилася з шиї праворуч і ліворуч двома струмками, як дороге червоне вино з дорогого розбитого сосуда.

І зрозумів Гусаров, що він убитий в бою, що він умирає. Ослабіли руки, голова опустилась і вже не слухає-

тсья, закрились очі, і світ закрутився в голові, і полетіло все кудись в блискучу райдужну безодню.

Відірвався він від шестірки, як лебідь від зграї. А пара хижаків уже накинулась на нього, і кружляє, і поливає вогнем. Сотні пробоїн в машині. Вже не служить шасі, не виходить. Смерть...

Гусаров відкрив очі, і раптом звідкись з глибини народної його душі, від лісів і полів, від пісень і широти великої російської природи заговорив у ньому голос життя, заговорила всескорююча воля до перемоги.

«Стій, смерть, зупинись! Стій! Дай посадити машину на рідну землю, а там уже чорт з тобою!» — побажав Гусаров.

І смерть відступила перед Гусаровим.

Благородна воля напружилася в ньому, як грізний заряд надзвичайної сили. Вона заповнила все його ество і держала його нерви, мов натягнутий могутній лук. Вона була рівна тільки його ненависті до ворога і минулій насолоді в боях. Він вирівняв машину.

— Ні, прокляті німці! Не візьмете, ні!.. Ні! Ні! Ніколи!

«Ніколи-ніколи-ніколи!» — бушував мотор винищувача.

— Не вистачить у вас пороху змагатися з радянською людиною!.. Що, взяли? — затремтів від ненависті Віктор Гусаров і, дивлячись на пролітаючого «хейнкеля», вискалив зуби, крізь які просочувалась кров.

Близько з страшним виттям промчав повз нього фашист, і видно було йому підлу фашистську гримасу. Град куль посипався на Гусарова.

— Заждіть трохи! Завиєте ви скоро на весь світ, та не моторами вже, а своїм підлим передсмертним виттям... Гади!..

Чорна пелена закривала Гусарову очі. Схилився Гусаров на руль і, напружуючи залишки своєї незламної волі, пішов від противника.

Рідна земля. Аеродром... Біжать...

— Милі... Любі...

Шасі не працює? Не треба. Сядем на живіт.

Винищувач важко приземлився без шасі, знявши хмару куряви.

Кинулись до нього товариші.

Капітан Віктор Гусаров був мертвий.

Воїни великої радянської землі, брати мої! Це був великий чоловік.

Не плакати хочеться над Гусаровим. Хочеться говорити про життя, про його величні відкриття серед наших благородних людей і з подякою схилити голови перед юнаком, що поніс труд бою і піднісся до безсмертя в смертному нерівному бою.

Хай же вічно красується доблестю наша земля!
Слава переможцю!

*Південно-Західний фронт,
1942 р.*

ВІДСТУПНИК

Є в житті кожного народу часи, коли нікому ніщо не прощається, коли всяке добро або зло, зроблене людиною, падає на незримі чаші найтонших терезів історії. Це важкі часи випробувань, коли народу загрожують розорення, рабство і смерть.

І щасливий той, хто, винісши народне горе, і працювавши немало, і немало проливши крові на полях битв, може потім уже сказати собі і світу, що в найстрашнішу годину не було у нього зерна неправди за душею.

Але горе тому, хто по злобі, мізерності, по нікчемності душі своєї піддається в фатальну хвилину слабодухості, своїм низьким інстинктам і кине товаришів своїх і народ свій в ім'я мнимого врятування особистого життя, в ім'я брехливих обіцянок ворога.

Довго і не один раз прокляне він у холодних обіймах ворога свою слабодухість, але вже ніколи не повернути йому чистоти своєї, не повернути йому товариства, не повернути Батьківщини.

Відвернеться від нього гнівна Вітчизна, і забуде його, і отрясне його, як жалюгідний прах, від своїх ніг. І загине відступник, оплакуючи день і час свого ганебного падіння.

Забуде його мати, забуде батько. Перемінять прізвище його брати й діти. І пропала людина, пропала безслідно й ганебно для всього і всіх на віки вічні.

Саме цього не знав боєць Мефодій. Прізвище його ми не напишем. Назовем його Відступник.

«Досить...» — похмуро подумав він якось в заставі і озирнувся на всі боки.

— Чого ж це я озираюсь, наче злодій. Адже ж я ще нічого не подумав,— прошепотів він тихо і прислухався. Чорна думка заповзла в нього, мов гадина...

— Ні, я подумав. Я вже давно... Ну і що ж... Ну і піду. Старі ж мої вдома, у німців zostалися, плачуть за мною, а тут життя на волосинці щоденно... Досить.

Мефодій ще раз озирнувся і крадькома прочитав німецьку листівку.

— Ну, звичайно, чекають. Тут же ясно сказано... Ну, а товариші? А, чорт їх забори...

Гвинтівка кинута. Зігнувшись у три погібелі, побіг з осторогою злодія вперед. Руки вгору...

— Гальт!

— Я ваш... Не стріляйте, ваш. Ось перепустка...

Зібганий папірець випав з тремтячих рук Відступника в грязюку.

На другий день, побитий мало не до смерті, з великим синяком під правим оком, Мефодій Відступник стояв перед фашистським лейтенантом в гестапо.

— За що мене ваші солдати били? За що? — спитав Мефодій і сплюнув кров'ю.

— Солдат тільки відповідає на запитання, а не запитує,— суворо сказав лейтенант і став розглядати «особисту справу» перебіжчика Мефодія Відступника.

— Ти побитий, очевидно, вперше в житті, тому ти такий збуджений. Нічого. У нас це пройде швидко. Тебе били тому, що ти мало розповів. А хороше биття розслаблює. Зрозумів? Ми тебе так били, щоб ти був м'яким і слухняним. Ти будеш нашим маленьким шпигуном, зрозумів? Завтра ти відправишся...

Відступник зрозумів, що він загинув.

— Я не хочу. Я не піду. Убивайте мене! — закричав Мефодій і схопивсь за голову. Він вирішив, що вороги збираються послати його шпигуном у Червону Армію.

— Ні, поки не в армію, не бійся,— посміхнувся лейтенант, розгадавши його думки.

— Ти поїдеш до себе додому, як сказано в листівці, до тата і матінки. Ти там відпочинеш від жахів війни і будеш працювати на нас. Дізнаєшся, де діють місцеві

партизани,— видаси їх нам. І май на увазі, ми тобі не віримо, тому що ти зрадив своїх. Ти зрадник, отже, тобі прийдеться багато і довго намагатися заслужити наше довір'я. Зрозумів? Дякуй. Можеш іти. Стій! Що треба сказати? Хайль Гітлер. Ну! — офіцер підвівся.

— Хайль Гітлер,— пролопотів Відступник і, хитаючись, повернувся до дверей.

— Гальт! Ще раз! — офіцер підійшов до Відступника і підняв кулак.

— Хайль Гітлер! — крикнув Відступник.

— Кругом, прямо. Я тебе навчу ходити, скотина, русіше швайн,— розсердився лейтенант.

Мефодій вийшов у сіни по всім правилам німецької науки. В сінях стояла нещасна хазяйка хати і дивилась на нього з невимовним докором. Її змучені, скорботні очі, здавалось, говорили йому: «Щоб тебе, проклятий, сира земля не прийняла».

Одначе на другий день йому не вдалося поїхати в село до батька й матері. Довго тримали його німці в холодному карцері разом з п'ятнадцятьма полоненими, де йому довелося самому прикинутися полоненим, щоб не бути розірваним бійцями. Довго ще ввели його заповнювати анкети, фотографувати, довго ще допитували. Вивідали у нього все, про що говорили військовополонені бійці, і розстріляли всіх п'ятнадцять чоловік.

Нарешті, одного ясного весняного вечора, німецькі конвоїри викинули його з теплушки на знайомій напівзруйнованій станції. До рідного містечка зосталося зовсім близько, кілометрів дванадцять. «Ну, нарешті я вдома. Побили трохи — забудеться. А шпигунство? Яке там вдома шпигунство. Розмови одні. Така глушина...» — заспокоював себе в сотий раз Відступник.

Але все ж таки неспокій не кидав його. Навпаки, з кожним кілометром шляху він зростав у ньому і давив його вдень і вночі. Багато чого побачив він уже з теплушки. Він бачив, як вивозилось в Германію все, що можна було вивезти. Але і це було ще не все. В Германію відходили ешелони з радянськими людьми, з молодими невольниками і невольницями. Не одну ніч чув він несамопитий плач у сусідніх ешелонах на різних станціях.

Ось ще один ешелон рушає зі станції. Крики і плач на путях... Ось розганяють гумовими палками бідних матерів. Відступник кинувся до ешелону.

— Мефодію, Мефодію, рятуй нас!..

Оглянувся — дружина і сестра.

— Рідні!

Відступник кинувся за відходячим вагоном. Хтось ударив його гумовою палкою по потилиці. Поплив ешелон перед очима. Попливли на захід у фашистські дома розпусти сестра й дружина. Промайнули і зникли назавжди, немовби приснилися вони йому.

І вже не кинувся слідом за ними Відступник, не розгнівилось його серце, не спалахнула в ньому злість на ворогів. Битий, дав він вартовим перевірити документи і, одержавши пару ляпасів, мовчки, зігнувшись, обійшов станцію, вийшов на дорогу і побіг додому, як проклятий.

— Я помилився, я помилився... Це не вони... Не вони, не вони. Не дружина, не сестра,— стогнав Відступник в такт своєму бігу і озирався у жалюгідному відчаї на темні неорані лани. Настала ніч.

— Хто там? Хто стукає?

— Відчинить... Я... Мефодій...

— Синоч! Боже мій! Значить, правда?

Мати не впала на груди Відступника, не притислась до нього. Вона залилася гіркими сльозами, відвернулася від сина.

— Звідки прибув, захисник наш? Звідки прилетіла єдина наша надія? — почувся знайомий голос батька. Батько дивився на сина, грізний гнів охопив його старе, змучене серце.

— З армії,— сказав Відступник.— Здрастуй, батьку.

— Зажди здороватись. Де армія?

Відступник обдивився кімнату. В сутінках він побачив душ шість знайомих. Вони дивилися на нього недобрими очима. Що ж се таке?

— Де Червона Армія? Скажи, захисник наш,— спитав батько.

— Там.

— Потрапив у полон?

— Так. Схопили в бою.

— Поранений? Де рани?

— Загоїлись.

— Брешеш. Вірні люди сказали мені все — тут все вже відомо про перебіжчика Мефодія. Вже два тижні не виходжу я з хати від сорому. Все думаю, чи дійсно породили ми Іуду,— сказав батько, і кожне його слово падало на Відступника каменем. Він мовчав.

— Підійди сюди. Дай мені ближче побачити твою ганьбу.

Утекти... Ні... Двері зачинені, і біля дверей вже двоє. Відступник здригнувся й ослаб. Запанувала жахлива тиша. Журився цвіркун під пічкою, та нещасна мати тихо оплакувала в сінях свого старшого сина. «Все відомо і все вирішено»,— здригнувся Відступник.

— Ну, що ж, товариші. Поможіть звершити закон,— начебто у відповідь на думки Мефодія сказав батько, звертаючись до присутніх, і важко зітхнув.— Говорити нічого, і час не жде.

Батько піднявся і підійшов до Відступника.

— Проклинаю запроданця і зрадника Батьківщини, мого сина Мефодія,— затремтів у темряві голос старого.

В сінях посилювався тужливий материнський плач.

— Мати, прокляни свого сина! — сказав батько.

Голос його звучав у темряві глухо, як осінній грім. Намить стало тихо, як завжди перед чимось незвичайним і грізним.

Раптом високий материнський плач розітнув нічну тишу. Мати стояла на порозі. Її голос, вся її змучена материнська душа нібито потонула в тузі і стражданні. Але гнів поборов страждання.

— Проклинаю і зрікаюсь! — вирвалися з плачу материнські слова.— Понеси тебе з хати димом, з двору вітром, з душі вічним прокляттям! Простіть, люди добрі!

Мати відкрила двері навстіж і застигла. Вона стала кам'яною.

— Пора,— сказав батько.— Сам ти продався ворогу, сам і помри. На площі висять чотири партизани. Там і твій брат Микита... Микиту знімеш з петлі і вішайся в присутності народного суду. Ходім...

Але не судилося Відступнику таке швидке щастя. Його вели під руки невмолімі судді. В нестерпних душевних муках добрався він в темну ніч таким чином до шибениці. Уже зняв він труп нещасного хлопчика Микити, уже піднявся він було до петлі серед грізного

мовчання, але в саму останню секунду не витримала його мізерна душа, і раптом закричав нелюдським криком на все заснуле поневолене село.

Загриміли постріли. Кинулись до шибениці німці. Вони чекали подій в цю ніч. Вони знали про прихід Відступника. Але не здригнулися партизани. Довго і страшно билися вони з поневолювачами, багатьох повбивали, а решту змусили втекти.

Тут і спробував було Відступник вирватися з батьківських обіймів. Уже заніс було над батьком свою зрадницьку руку, але сильний партизанський удар по потилиці перекинув його. Відступник втратив свідомість.

Прийшов до себе Відступник лише вранці в лісі, на горі, за яром. Оглянувся — партизани. Батько і мати були тут же. Брат Микита лежав біля дерева з широко розкритими сірими очима, наче дивуючись зі своєї ранньої смерті. Страшний слід фашистської петлі застиг на його розкритій шиї.

— Встать! — наказав партизан.

Відступник встав.

Він дивився на батька, матір і брата, і холодний передсмертний піт вкрив його тремтяче тіло.

Партизани підняли зброю.

— Я сам...— Батько підійшов до нього з німецькою гвинтівкою. Відступник покотився в яр з пробитим черепом. Довго стояв батько, гірко замислившись. Потім поховали Микиту.

— Прощайте, товариші. Ідіть з цього страшного місця і будьте щасливі. І ми підемо з старою...

Пішли старі, понесли на старечих своїх плечах важкий тягар печалі.

Пішли партизани в лісі. А в глибокому яру зостався догнивати не прийнятий землею Відступник.

Сходило сонце...

*Південно-Західний фронт,
1942 р.*

НА КОЛЮЧОМУ ДРОТІ

Три дні і три ночі сидів Петро Чабан у темній коморі, замкнений, без їжі і без води. Сидів і слухав, і здавалося йому, що багато разів одчинялися двері і німці неначе виводили його у двір і після жорстоких катувань кидали мертвого до ями.

У ямі вже гнила не одна сотня розстріляних селян і поранених бійців, що не встигли відійти з армією на схід. Яма була недалеко од комори, і Чабан чув усе, що робилося біля неї за оці три дні.

З кожним пострілом він падав у цю яму, і кожний раз душа його підносилася з ями вгору, як огненна птиця — орел чи голуб, що їх бачив він колись у церкві, золотих, на царських воротах.

Птиця пролітала над землею і розносила його гнів на всі чотири сторони. Вона билась крилами в кожне вікно, в кожні убогі двері, де надія боролася з розпачем у скорбних серцях, де шкреблися у двері голод, і рабство, і безславне вимирання. А далі вона підносилася ще вище, так високо, що у неї починало дзвеніти в ушах, і тоді Чабан бачив усю неначе землю.

Земля була хвора. Вона ніби влетіла в якусь криваву туманність і занедужала. Розмах смерті був такий велетенський, що Чабанові на одну мить його власна смерть, і катування, і все, все здалося таким маленьким, що він навіть трохи усміхнувся і розплющив очі. Щось стукало. Прочинились двері. В комору хлинув потік такого свіжого теплого жовтневого повітря, що у Чабана закрутилося в голові. Коли його виводили у двір, він спіткнувся на порозі і трохи не впав.

— Ти єсть командир партизанського загону, що почав діяти в цьому районі? — спитав його втомлений німецький офіцер. — Ти знищив двісті сорок наших офіцерів і солдатів?

— Так. Я син українського трудового народу, комуніст Петро Чабан, сорока двох років, командир партизанського загону. Нищення солдатів і офіцерів — це моя робота, — одповів Чабан і подивився навколо. Як дивно перемінилося село. Як померкло воно, немов хто притрусив його сірим попелом. Неначе отрута розлилась по ньому і отруїла все.

Недалеко на майдані Петро побачив шибеницю. На ній висіло четверо селян, і він одразу пізнав їх. Висіли Ткач Василь, Нечипорук Оксентій, Левко Сербин, Купріян Шумило. П'ята петля була вільна. Коло шибениці півколом стояли селяни, здебільшого жінки. Вони були нерухомі, мов чари, наповнені вщерть горем. Горя було багато більше, ніж могло вміститися в них, і горе розлилося скрізь по селу. Ніхто не плакав, ні одна душа.

— Оце і все, що я рішив сказати.

— Добре. Ще дві коротенькі одповіді, і ти вільний, — сказав втомлений офіцер, кивнувши головою до петлі. — Отже, де ховаються твої партизани і де закопано зброю червоних?

— Не скажу.

Офіцер підвівся і підійшов до Чабана.

— Слухай. Я припускаю, що ти сильна людина. Я бачу в твоїх очах презирство до смерті. Але війна є війна. В даній ситуації немає нічого в світі, що дало б тобі хоч найменшу підставу так одповідати. Ти не європейська людина. Ти розумієш?

— Так.

— Не дратуй мене. Скажи і вмирай мерщій.

— Не скажу.

— Слухай, я не хочу кричати на тебе чи бити тебе зараз, хоч це і входить до моїх обов'язків. Я втомився від цього сьогодні. Як кажуть, всяка робота має свою скуку. Я апелюю до твого розсудку.

— Петро!!! — гукнула одчайдушним голосом тітка Левчиха з жіночого натовпу.

— Чуєш, навіть люди просять, — скривився офіцер.

Посміхнувся по-своєму і Чабан. Вони глянули один одному в очі, і кожний зрозумів посмішку другого.

Ні, не просила Левчиха. Чабан одразу зрозумів її голос. Вона заклинала. В цей одчайдушний жалібний крик, в одне слово, в один звук його імені, в оцей материнський одвічний стогін вмістилася, як в тісну клітку, вся її жіноча доля.

«Терпи, не піддавайся. Перенеси всі муки, що впали на тебе. Прийми всі страждання, як приймали колись твої прадіди запорожці на палях, сміючись ворогу в лице. Будь мужнім, щоб не зневажали живі твого імені, щоб славили тебе, брата-товариша. Мовчи, така вже нещаслива земля наша».

Чабан не зводив з офіцера очей.

— Я мовчатиму.

— Я вже бачу,— сказав офіцер тихим голосом.— Ну, що ж. Тоді до завтра, до ранку. Я мушу одпочити і мати свіжий гумор. А завтра, як каже ваша приказка: ой хоч крикни — не докрикнеш, ой хоч свисни — не досвиснеш. Я недаром довго вивчав твою мову.

— Ну, це ще хтозна,— сказав Чабан.

— Помовч. Завтра я сам виколю тобі очі і пообрубую руки й ноги. Потім я виріжу тобі язика і велику зірку на грудях.

— А для чого? Що ви цим хочете доказати? Нащо вам моя зірка, і язик, і вирвані очі? Нащо вони вам? Вам же потрібна тільки моя смерть.

Чабан аж потягся увесь до офіцера. Він вдивлявся пильно офіцеру в сірі водянисті очі, в зморшки на лобі й на губах. Він хотів проникнути в його страшну таємничу душу. Він ніколи не думав, що на світі можуть бути отакі люди.

— Вам же потрібна тільки моя смерть!

— Звичайна смерть — це примітив,— сказав офіцер і витяг з кишені записну книжку. Він любив записувати мислі, які він вважав достойними історії свого народу.

— Нащо? Я романтик війни. Ти цього не розумієш. І я це кажу, власне, зовсім і не тобі навіть. Я занотовую свої думки уголос. Так... Сьогодні, хто пройшов по Європі, той дещо пережив, той жив, розумієш, жив!..— офіцерова рука забігала швидко-швидко по книзі мемуарів.— Якщо під життям розуміти наше фаустівське настановлення — хотіти все знати, все пережити, все, що коротке, як мить, людське життя може дати в розумінні великого чи огидного, як оця і ота шибениця, доброго

чи злого, високого чи мізерного... Але це філософія,— закінчив писати офіцер і подивився на Чабана.— Ти розумієш?

— Іди ти к такій матері, чорт би твою душу забрав,— сказав Чабан і одвернувся. Коло шибениць стояли, чекаючи на його смертну кару, нещасні його люди.

— Так,— сказав офіцер, ніби не почувши Чабана.— А перед тим я накажу згвалтувати твою жінку, щоб ти побачив свою особисту ганьбу. Сам я, бач, не люблю жінок. Я живу з куклою. Я уб'ю твоїх дітей, щоб не осталось од тебе сліду на землі, бо ця земля вже наша. Потім тебе повісить твій колишній сусіда. Він давно про це мріяв у Сибіру.

Чабан оглянувся. У нього за спиною стояв, як привид, куркуль Максим Заброта. Звідки він узявся? Чабану показалося, що він аж похитнувся. На одну мить він побачив свій останній день. У нього висохло в роті, і він через силу обливав губи. Заброта зблід увесь і теж важко дихав. Офіцер був явно вдоволений зустріччю сусідів. Він був досвідченим і тонким фахівцем.

— Ти партизан. Я не повинен обійтися з тобою просто. Я маю свій престиж, а ти сильний клієнт. О, я тебе вже бачу в процесі! — і офіцер раптом так блиснув холодними очима, що Чабан аж здригнувся.

— Сьогодні він переночує в таборі за дротом,— наказав він по-німецьки своїй команді.— Нехай трохи вночі померзне, бо завтра йому буде жарко.

І офіцер пішов.

— Сій, куди пішов! — сказав раптом Чабан тоном наказу.

Офіцер спинився, мимоволі піддавшись його владному тону.

— Те, що ти сказав, є паскудство, недостойне людини. Нелюдська смерть — це єдине, що ти можеш зробити зі мною. Це твій мертвяцький фак. Але душа моя вільна од тебе. Її ти нічим не порубаєш і очей їй не виколеш. Ти мене лякаєш моїм завтрашнім днем. Так от завтра ж, як і сьогодні, запиши собі в книгу: ой хоч крикни — не докрикнеш, ой хоч свисни — не досвиснеш. Я сміюся з тебе! — Останні слова Чабан викрикнув голосно, щоб усім було чути, аби хоч трохи підтримати дух людей, що стояли навколо його петлі.

— Прощу без агітації,— гидливо зморщився офіцер

і підійшов близько до Чабана.— Боже, як ви мені всі огидли! Як я ненавиджу і не хочу бачити вас. Ах, що б я дав, аби скоріш вибратися з вашої цієї країни смерті!

— Не виберешся,— сказав Чабан просто. Він переміг офіцера і заспокоївся.

— Даремно набиваєшся на кулю,— спохватився офіцер.— Завтра вмреш так, як я сказав.

І пішов до хати.

Коло шосейної дороги, за селом, там, де колись брали з-під кручі на дорогу пісок, у проваллі розташувавсь великий табір полонених. Його було обнесено високими новими стовпами і обкручено колючим дротом. Над проваллям і по кутках стояла міцна варта. Всяка спроба не то що втекти, а навіть доторкнутися до дроту, каралася вірною смертю через автомат.

Тисячі людей, позбавлених зброї і закону, умирали в цьому таборі невольниками на своїй розтопаній землі. Вони були напівголі і босі, і такі брудні й виснажені горем утрат, і холодом, і брудом, і кричущим голодом, що здавалися самі собі і не людьми вже, а якимсь небаченим витвором хворобливої уяви, якимсь символом недолі й занепаду. Вони умирали щодня і щоночі сотнями од голоду і ран, передаючи живим останні поклони і прощання своїми білими губами, і мертві лежали серед живих, і живі не плакали над мертвими, бо хотіли їсти, їсти, їсти.

Трудно знайти словесні фарби, якими можна було б змалювати картину цих таборів, і прошумлять, може, довгі літа, поки народиться новий Данте і витворить своїм генієм, приумноженим нечуванним множеством людського горя, нову «Божественну комедію» для прийдешніх поколінь як величний спогад про дорогу ціну, що заплатив народ наш, коли на його широких полях вирішувалася доля людства.

Сьогодні Дантовому пеклу пощастило. Удень приїжджали з Берліна кінооператори. Полоненим кинули з кручі дохлих коней, і вони рвали їх зубами на шмаття і глтали, і кусали кінські кістки,— таким сильним був голод молодих шлунків. Оператори фільмували цю гідівлю привидів, щоб увесь німецький світ бачив, всі німкені і німкенята, які погані і гидкі люди, що проти них імперія підняла свій меч.

Вечоріло. Невольники позалазили в нори і ляскали зубами од холоду. Під осіннім холодним небом табір здавався великим кладовищем розритих могил, де лежали на дні живі небіжчики.

З одної могили тихо підносилася вгору пісня про горе, і не про людське, цур йому, гіркому та некрасивому, а про горе чайки-небоги, що давно-давно колись вивела була чаєнят при битій дорозі.

Про далекі чумацькі шляхи і про веселих безжурних ніби чумаків, що все співали собі, за волами йдучи, та й сигнали чайку, чаєнят забрали. Як билася чайка об до-рогу, як припадала вона до сирої землі, як жалібно блага-гала співців подорожніх: «Ой верніть мені чаєнята, я їх рідна мати».

Лунали постріли вартових і роздирали пісню автоматами. Над табором стояв солодкуватий сморід і великий невимовний смуток.

За колючим дротом сидів Чабан і плакав.

Хто завтра крикне йому — «чую»? Хто підтримає його добрим словом, коли біль вийде з берегів, вирветься ла-вою з вулкана і почне заливати світ, коли впаде його дух і треба буде крикнути востаннє — «не забудьте!»? А село затулить очі од жалю і страху. Чи одпразнує він завтра достойно своє страшне свято? Колись в дитинстві страш-ний суд уявлявся йому теж як свято.

На темне небо повиходили зорі.

Чабан подивився вгору. Небо було велике, урочисте, вічне. Далекі зорі освітлювали його холодним байдужим світлом. Почуття вічності і безмежності світу спустошило його трудну душу і трохи заспокоїло.

«Що смерть моя і смерть моїх дітей? — думав Чабан.— І що мої мізерні муки, коли зникають в небуття тисячі наших людей? Гинуть родини, гинуть роди без числа і краю».

Чабан опустив голову і почав торкати й гладити свої руки й ноги.

«Які в мене гарні, сильні ноги й руки! Скільки хліба упорали вони, скільки сіна викосили і скидали в стоги, скільки людей нагодували, скільки походів пройшли...»

Він затуляв руками очі і, дивлячись на зорі, знов роз-туляв їх, як вони бачать і як не бачать, як бути сліпим. Він готувався до завтрашнього дня, немов борець до не-чуваного змагання.

— Не діждеш, офіцере, почути мій голос! Не діждеш...

Він так зіпив свої щелепи, що в нього затріщало у вухах і він насилу розняв їх.

«А може, визволять партизани?» — подумав він і навіть почав вдивлятися за дріт у лози, чи не йдуть, буває, його хлопці.

Ні, не визволять його партизани. Далеко вони за річкою в нетрях і байраках. Багато німців ночує сьогодні в селі.

Колись, може, вночі у лозах розкажуть їм, як умирав їхній ватаг, як презрів він свою смерть, щоб не забули вони його, поки й житимуть, і одплатили ворогу щедрою рукою.

Він був їхнім ватагом з дитячих років, коли вони ще пасли гусей, потім телят, потім перейшли в кінський клас і стали ходити на вулицю. Вже тоді всі підкорялися його особливій вдачі.

Він ловив колись з ними рибу. Він став згадувати рибну ловлю, і його раптом занудило. Голод знову накинувся на нього, мов дикий звір, і вчепився йому в живіт і в горло.

Як хочеться їсти, як хочеться їсти. Дайте їсти. Принесіть хто-небудь хоч скориночку.

— Петре... Петре!..— неначе почувся йому здалека жіночий гук.

Чабан підвівся і став прислухатись.

— Петре... це ти, Петре? Я принесла тобі їсти! Хліба, картоплі і гниличок...

Він пізнав голос Левчихи. Вона притаїлася десь у кущах і тихо-тихо гукала.

— Я зараз покладу коло дроту і втечу. А ти забери та нікому не давай, наїдайся, чуєш? А ранком доїси, дужчий будеш, чуєш?

— Чую,— глухо відповів Петро.

— Дивись, я біжу,— тихо погукала Левчиха і вибігла з кущів просто до нього.

Прогримів постріл — р-р-р...

— Ай! — неначе злякалась Левчиха й швиденько упала мертва в пісок. Вузлик пролетів з розгону трохи вперед і впав коло дроту. І даюча права рука її теж простяглася з розгону вперед і поникла.

Чабан припав до землі і швидко поліз до дроту. З усієї сили він простяг руку до хліба і... не дістав.

— Тітко,— прошепотів він, хватаючи пальцями пісок.

Левчиха не обізвалась. Вона лежала, маленька і чепурна, у святковій одежі. На ній була чиста сорочка, яку вона давно вже тримала у скрині про смерть, і старовинна довга безрукавка, і нова спідниця чорна у синіх дрібних квіточках. А на шиї навіть низочка дрібного коралового намиста з дукачем ще з дівочих літ. Вона немов передчувала свою смерть. Вічний покій вже розливався по її чолу. Воно ніби світилося у присмерку.

Не вернемось, чайко, ти матінко наша.
З'їли твоїх чаєнят, добра була каша.

Розносився з ями над табором тихий чумацький рекієм. Невмирущий голос сивих століть лунав у темряві над терновими дротами. Уже нічого і не просив він, не докоряв, не проклинав. Була в ньому вже одна примиренність з невблаганним бігом часу і очищений, настоящий на сухих квітах давнини, прозорий сум.

Над мертвою Левчихою стояв начальник служби порядку Максим Заброта з жовто-блакитною пов'язкою на рукаві. На грудях, на ремені, блищав у нього автомат. Чабан устав, і вони зразу впізнали один одного.

— Гарно співає недоля,— тихо сказав Заброта.— По собі знаю. Співав і я оце на Соловках ночами, ой як співав! Де той і голос брався. Було всі люди плачуть, а часом і сторожа.

Заброта переступив через труп Левчихи і підійшов до дроту.

— Сьогодні б не мішало зтягти й тобі що-небудь, га? Прийшов послухати. Заспівай що-небудь, чуєш?!

З-під насуплених густих брів дивились на Чабана важкі Забродині очі. Вони аж світились неначе зсередини. Через них пробивалося полум'я розлютованої цілою четвертю століття Забродиної темної душі.

— Подай хліб,— сказав Чабан і ступив крок уперед.

— Гальт!.. Покушать захотілось? Давно пора чогось там перед смертю.

— Це ти вбив? — глухим голосом тихо спитав Чабан.

— Кого? — Заброта оглянувся.— А, Левчиха... Та що Левчиха? Мені тебе ось жалько. А доведеться завтра, як у вас говорять, виконати офіцерський план. Ой болітиме,

Петре! Зірвуться з твого язика і партизани, і зброя, та буде пізно. Жалько.

— Не треба мені твого жалю.

— Така душа в мене. Ненависть моя до тебе, Петре, стара, як старі пранці, а от прийшов твій смертний час — жалько... Мо, щось придумаєм, га? Скажи, де партизани й зброя?

Заброда близько-близько заглянув Чабану в очі. Чабан зціпив зуби:

— Иди од мене, сатана. Иди погавкай офіцеру, що на мені землі не заробиш. Онде він стоїть під деревом, я бачу. Иди!..

— Ну що ж, вічна тобі пам'ять за таку вдачу. А я, дурний, подумав був...

— Що подумав? Заробить на партизанах? Іуда!

— Еге. Христос найшовся. Я вже заробив і так немало на Соловках. Хто мене туди загнав з батьками, з родом?! Хто?!

Заброда підняв кулак і весь затрусився.

— Зводив ти зі мною рахунки, Чабанюго. Тепер я з тобою по-своєму звезду. Ось завтра буде мій ювілей! Зап'єм совіцьку владу і Левчиху... Бач, паскуда, прибралась, мов на паску!

— Не смій так говорити про неї, чуєш! — розгнівався Чабан.— Не смій! Вона свята!

— Хто? Ти думаєш, не знаю, де її сини? У лозах у тебе.

Заброда кинув на пісок автомат і підійшов до самого дроту.

— У... ти... боїшся? — прохрипів Чабан.

— Хто-о?..

Далі вони не витримали і зчепилися, схопивши один одного за руки через дріт. Вони почали ламати один одному руки і пальці. Потім вони обнялися і довго душили один одного через дріт.

— Тихо, не хрочи! Тихо!..

— Тихо! Чуєш?!

Довго говорили вони на колючому дроті. Говорили про владу, про землю. Говорили про куркулів, про заслання, про страждання на чужині, про голод, про смерть, про зради.

Вони плювали один одному в очі Сибіром, і стражданням, і голодом, і смертю. Вони плювали один одному в

лице Гітлером, німецькими пожежами, шибеницями, рабством і шаленою ненавистю до Гітлера усього світу. Ненависть розбушувалася в їхніх полум'яних душах і виривалася з них страшенними вибухами одна проти одної.

...Вони то відходили один від одного, то сходилися зовсім близько, і промовляли один до одного, і знову хапали один одного, і вдивлялися один одному в блиск очей і зубів у темряві. Вони давили один одного і притискали груди і голови до дроту, і колючий дріт вгрузав у їхні чола, і кров стікала з них, і ненависть, і пристрась.

— Тихо, тихо...

Вони вже не могли розійтися. Вони м'яли один одного і ненавиділи пошепки в осінній нічній тиші, щоб ніхто не підійшов.

Вони говорили про Москву, і коли Заброда сказав, що Москва вже впала і радянська влада загинула, Чабан з усієї сили ударив Заброду кулаком у лоб так, що іскри полетіли з нього, як з труби.

— Брешеш!

— Не брешу... Сам чув по радіо... Пусти!

— Бреше ваше собаче радіо... Чуеш, кажи, що ти брешеш? Кажи, бо я тобі зараз голову одкушу!

— Пусти!.. Ай!..

— Не пушу! Подай мені хліб! Подай мені хліб, кажу тобі!..— хрипів Чабан.

— Не подам... Тихо...

Вони говорили то тихо й поволі, ніби нехотя, утомившись, і тоді слова виривались з їх уст, як одинокі постріли, то раптом, коли гострота антагонізму починала знову роздирати їхні гарячі душі, вони розстрілювали один одного в упор шаленими ураганами словесного вогню. Тоді слова вилітали з їхніх уст з швидкістю надзвичайною. Слова часто стикались по дорозі, збивалися в кучі, трошили один одного і, розриваючись, розліталися в шмаття, в зойк, в хрип, в харчання, в хекання.

Тоді піна закипала у них на білих губах і бризки вилітали з уст і здавалися іноді іскрами, як у розлютованих драконів.

— Пусти мене!

— Пусти! Ай! ай! ай! а...

Часом вони з високих верховин свого двобою падали, очевидно од великої втоми, до звичайних образ. Коли

хвилинний вітер здував з їхніх уст полум'я пристрасті, вони димили один на одного гідкими брутальними лайками.

— Пусти... твоїй матері! Пусти, не души мене... Пусти, ну, жидівський батько! Злидень!

— А... німецький пес. Лакиза німецька. Ай... Пусти!..

— Ага, просиш, гаде?.. Ось завтра повитягаємо з тебе жили. Наріжемо зірок з твоєї клятої шкіри.

— Ріжте, чорт вашу душу бери.

— Хрустітимуть кістки твоїх байстрюків. Сам буду різати. Чуєш? Упаду перед офіцером на коліна, випрошу. Сам!..

— Слухай, Іудо, нечиста сило! Невже тебе породила земля наша?

І Чабан відштовхнув Заброду.

Всього народила родюча земля українська. Добре і щедро угноєно її вже з давніх-давен. Багато лицарів і сіятелів орали її списками і ралами. Багато нечисті угноювало її гноєм і смітило сміттям. Багата і трудна душа народна. А люди...

Буде тепер їх по горах, по долинах, ой буде ж тепер їх по чужих по країнах...

— Що ж ви нарobili, німецькі запроданці? — сказав Чабан, коли Заброда підвівся і знову підійшов до нього.— Звідки ви налетіли, чорні круки? Чуєш, темна сило? Все одно ж пропаде ваш Гітлер. Дарма, що я загину. Не страшно мені смерті. Чуєш? Та страшно мені, коли подумаю, де ж погниють кості обдурених Гітлером бідних селюків наших? У яких Африках, в яких Скандінавіях? У яких пісках та в чіих морях?

Заброда схопив Петра за руку.

— У... Пусти, не крути руку, німецький раб!

— Хто раб? Я раб?

— Ти. А ти думав, хто ти?

— Я...

— Ага! Плачеш?

— Я не плачу. Сам ти плачеш, гаде. Ти чого плачеш? Оплакуєш долю, проклятий?..

— Пусти мене. Я не хочу говорити з тобою,— сказав Чабан.— Облиш мене одного. Я хочу перед смертю трохи подумати. Іди. Я хочу очиститись од твого дотику. Я народний партизан, чуєш? А ти мертвяк. Мертвий ти!

Чабан подивився на Левчиху.

— Подай мені хліб, чуєш! Хліб подай! Я його не буду їсти. Я поцілую його!

— Не подам!!! — осатанів Заброда і почав шалено топтати вузлик з чорним хлібом і мертву Левчишину руку.

Чабан неначе скаменів увесь. Він побачив свою смерть. Ось вона — топчеться зовсім близько, люта, невблаганна. І стрепенулася у Чабані надлюдська жадоба життя. З широких українських степів, з ярів і темних байраків повіяло на нього смалятиною історії, головешками, димом і кривавою парою.

Пристрасть боротьби і помсти, вся воля, весь розум спалахнули в ньому з такою страшною силою, що він в одну мить ніби возвівся в якусь надзвичайну ступінь, близьку до вибуху.

— Стій, собако! — прохрипів він і страшно блиснув очима.

Заброда спинився.

— Га?.. Ага!.. — несамовито агакнув він, роззявивши рота, і повернувся до Чабана.

І кинулись вони на дрiт iще раз, уже мовчки, ударились грудьми, обнялися, і ось тут тільки Заброда відчув, що він загинув.

Це був уже не той Чабан. Немов залізними обценьками вчепився він в Заброду, обняв його, зірвав з землі, підняв, тяжко хекнув, з усієї сили шарпонував на себе і притис горлянкою до дроту.

Порвався дрiт. Тоді, вхопившись голою рукою за порвану дротину, Чабан крутнув її навколо Заброди і завіязав йому на жилуватій шиї смертний вузол.

Потім він кинувся на дрiт, мов лев. Залізнi колючки впивалися йому в босі ноги, в руки, в груди. Вони рвали і роздирали в шмаття його шкіру, але він не помічав уже нічого.

Він вирвався на свободу.

— Гальт! — гавкнув з-під дерева офіцер і, витягаючи поспішно з дерев'яної коробки маузера, кинувся до Чабана. Він не сподівався такого повороту дії. Чабан стояв уже на загороді.

— Гальт! — гукнув він ще раз уже коло самого дроту і прострелив Чабанове обличчя майже впритул. Стріляти вдруге вже йому не судилось. Блискавичним стрибком Чабан насів його зверху і вбив одним ударом кулака у

вухо. Удар був такий страшний, що офіцер умер в одну мить. Але Чабан уже не міг спинитися. Він виплюнув офіцеру в лице десяток своїх зубів і бив його по мертвій голові з такою нелюдською силою, що кості поламалися на пальцях у суглобах.

— Ой хоч крикни — не докрикнеш... Не докрикнеш... не докрикнеш...

Заторохтіли постріли. Тоді Чабан схопив Забродин автомат і випроставсь, увесь у крові, гарячий і натхненний:

— Гей! Піднімайтесь, хто сильний та дужий! Гей, хто жити хоче, вилізай з могил! Вставайте, гей!

— Гальт! — кричали німці з вартівні.

— Розгинайте спини! Ламайте дрти!

— Гальт! Гальт!

— Ура-а-а! — загриміло в таборі.

— Вперед, брати! Ура-а-а!

І вилізло з могил, з печер, із ям усе, що було за дротом, все розігнулось, встало і ринулось на дротяний паркан з такою силою, що він упав і вгруз в пісок під тисячами ніг в одну хвилину.

— Свобода!

Уже передні лави досягали кущів. Вже дехто думав, що врятувалися всі, коли ж ударили з кущів фашисти з десятка автоматів у саму гущавину людську. Багато людей покотилося додолу, застогнало. Дехто у темряві спинивсь.

— Не спиняйтесь, не спиняйтесь, бо пропали всі! Ні кроку назад! — гримів Чабан.— Слуха-а-ай!

Такого ще не бачив ні український місяць, ані зорі. Чабан був натхненний, мов пророк. Його вже ніщо не брало. Він один знищив половину німецьких автоматників. Коли в нього вийшли набої, він бив їх автоматом, мов булавою, і вбивав з одного удару. Для нього ніби не існувала темрява. Він бачив усіх і все. Він виводив людей за Десну, туди, де було заховано зброю.

— Ні кроку назад! Вперед, за мною, вперед!

Устилаючи дорогу трупами, кинулись за Чабаном кущами в лози оточенці.

Ніхто не відступив, ні одна душа, так хотілось жити. Так хотілось жити, що вода закипіла в Десні, коли кинулись її перепливати люди.

Плигали з кручі в Десну навіть ті, що зроду не пла-

вали, і, не уміючи, перепливали, перелізали Десну, дивуючись своїй надзвичайній владі над водою. Тільки деякі, у кого од голоду не вистачило сили чи пристрасті, чи хто був поранений, ті не змогли подолати свого невміння плавати. Вони загинули у чистій деснянській воді, не помічаючи, що вони тонуть.

Та і в останню рокову мить їм ще здавалося, що лхнуть вони на свободу, і радість звільнення не покидала їх до самої-самісінької смерті.

І тільки де-не-де виринала з Десни трудяща рука, ніби посилаючи живим свій останній привіт:

— Прощайте, товариші! Впливайте на берег! Впливайте, брати, та добре помстіться за Вітчизну! Та будьте щасливі, та неодмінно ж будьте щасливі... Потопаю...

І зникала трудяща рука в сивій воді, потопала.

А Чабан Петро з братами гуляє й нині над Десною, щоб же був здоровий, і сіє смерть німецьким окупантам українською щедрою рукою.

1942 р.

НЕЗАБУТНЄ

Цю історію хочеться казати найдорожчими словами, що даються людині в рідкі, неповторні години.

Хочеться кожне слово помити в українській криниці, де дівчина воду брала, і поставити слова чистими рядами, щоб незабутнє вигравало в них, як сонце на великдень, і радувало людські серця у великі і трудні часи.

Хотілось би вишити слова, мов червоні квіти на холодних рушниках, і розвішати рушники в кожній хатині, аби хто на них не глянув, з якого боку не зайшов, щоб вони завжди були непорочними, як говорила колись про себе моя скорбна мати.

Де вони! Ой вийду я на високу гору і гляну на захід, на Україну. Подивлюсь на перетяте прожекторами небо, перелічу знайомі зорі. Пригадаю літа молодії, коли не топтав я землі ще, а плавав неначе над нею, коли думав ошчасливити світ своїми красивими вчинками, як і всякий юнак, і марив про свою улюблену, складаючи слова, а зайняти не смів.

Багато вітрів прошуміло над головою. Уже і голова сива. І не літаю вже, і близько неначе земля, і бачити став щось далеко.

Де ти, моя юність крилата? Прилітай до мене хоч на годину. Припливи до мене в гості весняною водою по Десні, принеси оті слова. Хай я розкажу про дівчину Олесю, і більш нічого. І пливи тоді собі за водою, пливи і не вертайся вже ніколи, а я порадуюся за Олесю, чи, може, ще й заплачу.

Б'ють гармати. Вечоріє.

У червоній куряві й диму немов навіки заходить сонце. Горять жита на многі кілометри, і ярина толочиться вже кілька днів людьми, машинами і мільйонами бездомних коней і корів. Бомбардують череди із літаків у пилу. Високим зойком скиглять поранені коні. Ревуть бики од пахощів кривавих і гинуть тисячами од ящура і сапу. Женуть орденоноски племінних корів важких і плачуться над ними по шляхах із дітьми разом. Кульгають вівці. Курява — до неба на сумних шляхах.

Відходили на схід України сини.

Пливли німецькі трупи по Десні без числа і краю, падали з небес парашутисти в лози. І всюди сльози і прощання.

— Прощайте, мамо, прощайте!

— Прощайте!

— Щасливо... Ой щасливо!

Біля холодної криниці край села, неначе в пісні, під вербою коло старенької хатини, стояла дівчина Олеся, сумна і тиха, як і всі дівчата. Вона давно вже роздала бійцям, що було можна. А зараз цілий день напувала з відра подорожніх і вже не плакала. Не вистачило сліз. Повисихали якомось очі і посвітлішали, припухли губи, а під очима впали тіні смутку і передчасна зморшка поміж бровами на чолі.

«Що жде мене? Що жде красу мою?» — думала вона вже два тижні, дивлячись на шлях.

Спочатку їхали закурені грузовики з речами. В грузовиках поверх речей сиділо безліч мовчазних жінок з далеких міст. Тоді ще всі з них глузували. Покійна мати лаяла було й плювала їм услід, бодай їм добра не було. А потім загули в небі страшні літаки, і загриміла, запалала вся неначе Україна і рушила на схід. Потім худоба з-за Дніпра здалека потяглася шляхами, житом, яриною. І почалося ревище.

Пішли вже давно з села чоловіки і хлопці. Вже деякі вернулися додому, і нишком п'ють горілку по коморах, і плачуть, і матюкають все на світі, проклинаючи свою нещасну долю.

Страшно Олесі. Такого страху не знала ще вона за всі свої дев'ятнадцять літ, такого ще ніколи не було, відколи світ стоїть.

— Пропали ми, нещасні, всі пропали. Іде наша

смерть...— плакала тітка Мотря вголос.— І ти пропадеш, сиротино моя, і зведеться нінащо навіки увесь наш рід.

Олеся в сльози. Але те, що сталося за три останні дні, остаточно пригнуло її: військо почало відходити по шляху, утомлене, скорботне, мовчазне. Потім запалали лани. Дим і рев моторів. Над армією глумилися бомбардувальники. Вони падали стрімголов з-за хмар, і розганяли людей, як птахів, і вдавлювали їх у землю на години.

Олесі здавалося, що настав кінець світу, яким лякала колись ще в дитинстві її покійна баба.

Невідомі якісь пастухи роздавали селянам овець. Продавали сало, м'ясо бійцям за безцінок, а то й так роздавали баби і молодиці. Ніхто вже нічого не беріг і нікому нічого не було жалько. Роздали колгоспний реманент і зерно. Вже не було колгоспного правління. Все розпадалося. Розривалися неначе всі зв'язки життя. Люди перестали робити...

Олеся дивилась на шлях. Вона не була звичайною дівчиною. Вона була красива і чепурна. Олесею пишався весь куток. Бувало, по роботі вона щовечора, мов птиця, ну так співала коло хати на цілий куток, що, мо, й не снилось ні одній артистці з орденами. А вишивки її висіли по стінах під склом у європейських музеях — у Лондоні, в Альберт-Вікторія музеї, в Парижі, в Мюнхені, у Нью-Йорку, хоча вона про це й не знала. Учила її покійна мати всьому. Була Олеся тонка, обдарована, артистична натура, тактовна, роботяща і бездоганно вихована хорошим чесним родом. Легковажні хлопці трохи соромилися її, вважаючи чудною і неприступною.

Пили бійці воду і сумно проходили далі. Вона вже ні про що не питала в них. Вона жадібно вдивлялася в кожне лице і в кожних очах читала смуток. Велике, багато більше, ніж може вмістити свідомість, горе впало на народ, придушило його, погнало.

— Будь здорова, дівчино. Бувай щаслива,— сказали їй троє стомлених артилеристів і пішли од криниці. На Олесею нахлинула хвиля такого гострого болючого жалю до себе, що їй нестерпно защеміло в горлі. Олеся глянула назад. Людей поменшало. Де-не-де людина.

«Останні йдуть,— подумала Олеся.— Невже останні?»

І рішилася вона на крок не чуваний, не бачений ні в її селі ніколи, ні в усім її народі. На вчинок надзвичайний, від одної згадки про який у неї захолинуло і

спинилося серце. На вчинок грізний, що підказав їй грізний надзвичайний час. Що кинуло її на цей вчинок? Що наштовхнуло її? Глибина інстинкту роду, підсвідома мудрість, що з'являється на допомогу людині в грізні часи, коли розум холоне і не встигає усвідомити небезпеку, і спитати нікого, і грізний час летить лавиною з гори.

До Олесі підійшов один з останніх юнаків танкіст Василь Нечай аж із-під Кам'янця і жадно припав до відра. Був він хороший, кремезний юнак. Одежа вся в пилу і поті. На рукаві і спині пропалена сорочка на пожарах. Здорові темні руки, патьоки на шиї і скронях і зморшка на чолі також не по літах.

— Спасибі, дівчино. Прощай,— промовив він, підвівшись од відра.

— Щаслива путь... Постій... Слухай,— сказала Олеся тихо, дивлячись на танкіста глибокими скорбними очима.— Я тебе щось попрошу...

— Мене? Що мене просити? — поглянув на неї танкіст, і надзвичайний вигляд Олесі прикував його на мить до себе.— Що ти, дівчино?

— Слухай,— сказала Олеся,— переночуй зі мною. Вже наступає ніч... Коли ще можна, чуєш?

Вона поставила відро і підійшла до нього.

— Я дівчина. Я знаю, прийдуть німці завтра чи позавтра, замучать мене, поругаються наді мною. Я так цього боюсь. Прошу тебе, нехай ти... Переночуй зі мною...

При останніх словах голос Олесі затремтів і неначе погас.

— Я не можу взяти тебе,— сказав Нечай чесно і одверто.— Я в танку горів позавчора під бомбами. Я не герой.

— Ти наш.

— Я одступаю. Тікаю. Я покидаю тебе. Пойми мій сором. Я не герой.

— Ти нещасний. І я нещасна. Пойми ж і ти мене. Глянь, що робиться. Я хочу згадувати тебе усе життя, а не отих мерців, що вже пливають Десною. Останься, правда.

Олеся дивилася на нього з такою довірою, з такою болючою мольбою, що він умовк і не зводив з неї очей. Він дивився на неї, чужу, невідому, випадкову, аби ніколи вже потім ні на одну годину ніде не забути її, аби

понести її, оцю дівчину, в своєму серці через усі бої, через усі вогні.

— Ну, як же? Ну, добре...

— Ото моя хата.

— А де твої батьки? — раптом збагнув він.

— Батька давно вже немає, а матір недавно, на тому тижні, з літака на городі... і двох сестер. Я одна осталась.

Вони зайшли до маленької чепурної хати, і, коли за ними зачинилися двері, він тільки тоді якось відчув, що вони одні, самі удвох, окремі од усього світу. Це саме відчула і вона. Якусь хвилину вони стояли одно перед одним у хатньому присмерку мовчки і не знали, куди рухатись. Вони були незаймані обоє.

У хаті пахло старими образами, любистком, м'ятою, і в'ялим лепехом, і ще чимось пахучим і смачним.

— Сідай, посидь у мене за столом,— сказала Олеся тихо і взяла його обома руками за руку.— Істи хочеш? Ну, хоч трошки, прошу тебе... Може, помиєшся з дороги, помийся.

Василь скинув сорочку і став митися над шапликом. Олеся злила йому холодної води на руки, потім на голову. Він затулив очі. Він почував, як спливала з нього дорожня курява і піт. Йому було приємно, а коли Олеся вилляла кружку води йому на спину, він трохи було не заіржав од лоскоту і радості, але посоромився.

Вона подала йому чистий рушник. Потім він роззувся і, добре помивши ноги, присів на лавку край стола. Якийсь хвилюючий сором все ж таки сковував і не покидав його, а її неначе ні. Вона і соромилась, і ні. Вона ходила по хаті, носила йому до стола страви. Вона сповняла свій, одній лиш їй начертаний неначебто, закон.

Вони щось їли вдвох і уникали читати бажання одне у одного в очах, та чи й було воно, і говорили все про те, про се, соромлячись мовчання. Часом вони стрічалися очима, коли рвалася нитка розмови, і тоді вони переставали дихати й жувати їжу. Вони ніби кам'яніли обоє і вдивлялися одне в одного до дна. Коли отак їм стало нічим дихать раз, Олеся застогнала вся і притулила руки до грудей.

— Ой боже мій! Що ж воно буде з нами?

Коли у хаті стало темно, вона рішилась перша. Підійшла до полу і довго-довго слала мовчки чисту полотняну

постіль. Вона виймала з матириної скрині чисті нові рядна, напірники, рушник, поклала дві подушки рядом, задумавшись на мить, і принесла знадвору квітів.

Не співали дружки. Ніхто не посівав Олесину постіль ні житом, ні пшеницею, і не шумів у голові весільний хміль. Не співали свахи лукавих пісень. Сама собі Олеся втотовила весілля.

Тихо було в хаті. Тільки далеко десь гупали важкі гармати та часом торохтів у небі далекий чужий літак.

— Не дивись на мене,— попросила Олеся і, важко зітхаючи, одягла нову сорочку. Василь чув, як стугоніло його серце.

— Як у мене б'ється серце...

— І у мене,— сказала тихо Олеся.— Ой... іди сюди.

Вона стояла коло ліжка у довгій мережаній сорочці. Місяць освітлював її з вікна.

— Як тебе звуть?

— Василь.

— А мене Олеся. Дай руку.

Вона притулила його руку до свого серця.

— Я ніколи тебе не забуду,— сказала вона журно і строго і поцілувала Василя в щоку коротким, холодним, немов дитячим, поцілунком.

— Скажи і ти оці слова.

Василь повторив слова і сам не впізнав свого голосу, такий він був низький і урочистий. Василь прозвучав увесь, усім своїм еством, як дзвін.

Раптом задзеленчали шибки. Низько над самою хатою проревла страшним ревом велика згряя ворожих літаків. Загриміли бомби на шляху за селом.

— Прощайте! — лунав десь здалека голос парубка.

— Ой діточки ж мої, діточки...— жалібно голосила понад шляхом розлука.

Вони довго лежали мовчки, прислухаючись мимоволі до криків. Потім Олеся розказала Василю, що це плаче її тітка Мотря, у якої забрано до армії вже чотирьох синів.

— А це вже п'ятий прощається, Іван,— останній.

— Так,— зітхнув Василь.— Як гарно ти пахнеш любистком.

— А ти, коли дишеш, пахнеш огірками, огірковим листом.

— І ти...

— І ти...— прошептала Олеся.

Вони вдивлялися одне в одного широко відкритими очима і за всю ніч так і не звели очей. Потроху в них ущухла несміливість. Вони знаходили одне у одному щось дивне і несподіване, якісь чарівні відкриття. Пройшла непевність і ще щось невимовне. Кожен з них почував у собі радісну молоду силу і гордість володіння і подяки.

Часом їм здавалося, що вони знають одне одного з самих дитячих літ, давно-давно вже, і радісний спокій обгортав їх обох. То один якийсь рух раптом нагадував їм всю трагічну несподіваність зустрічі, і тоді новизна починала знову хвилювати їхні груди серед нічного людського плачу, і реву худоби, і віщування псів.

— Так тебе зовуть Василь?

— Так.

— Василь, Василик, а я Олеся. Поцілуй мене, Василику. Скажи мені ще раз, що я гарна. Я така щаслива.

— А чого ти плачеш?

— Ні, я не плачу. Так мені гарно.

— Рідна моя. Чого ж ти плачеш?

— Це ж ти плачеш, Василику. Ти не забудеш мене?

— Мила моя!

— Милий мій!

— Хороша моя!

— Хороший мій! Іди до мене!

Вони сміялися тихо знову од любовної втіхи і скорботи, неначе притихли і поснули по темних кутках в хатині.

Вони і вірили, і не вірили, що вони вже чоловік і жінка.

— Знаєш, Василику,— шептала Олеся над його лицем.— Коли б ми жили, коли б сталося так, що ми житимем двоє, ми ніколи за все наше життя не скажем одне одному жодного поганого слова. Правда?

— Правда.

— Ми навіть не подумаємо злого. Правда?

— Правда.

— Правда?

— Правда.

— Ми будемо так ладно жити, як ніхто в світі. Правда?

— Так.

- Ти не забудеш мене?
- Ні.
- Ти найдеш, одвоюєш мене?
- Найду, одвоюю тебе.
- Іди до мене, іди.

Неначе зійшлися століття простої народної любові, що сіє дітей на нашій родючій землі. Зійшлися століття горючих прощань української дівчини-жінки, оспіваної в журних піснях народу.

Почало світати. Пом'якшали тіні у хаті, і прощання протирало вже свої очі десь там, у сінях за дверима.

— Кажі мені ще, Василю, красиві слова, кажі,— припадала Олеся до Василевого плеча.— Уже кінчається ніч. Вже скоро прощатись пора.

— Слухай, Олеся...

Довго говорили вони на світанку. Вони повінчали свою просту любов духовним єднанням надзвичайної сили і самі дивувались цьому. Вони ніби вирости обоє за цю ніч, і душі їхні піднеслися вперше до високих вершин проникливості і розуміння. А невблаганна неминучість розлуки ніби освітлювала особливим світлом їхні почуття і надавала їм особливої краси.

Перед ними за цю ніч розчинилося неначе нове бачення речей, сумне, але ясне і чітке, і ясними і чіткими були його, Василеві, слова, що їх він у собі ніколи неначе й не сподівався знайти.

— Ні, я не забуду тебе, Олеся, моя дорога дружино. Не забуду ніколи ні тебе, ні твоєї хати, ні криниці під вербою, ні твого села. Я покидаю тебе на нашій землі. Та що наша земля, що наше життя без тебе?!

— Василю...— простогнала Олеся.

— Прощай. Горить моя душа...

— Уже день настає,— оглянулась Олеся в тривозі.

— Що ж ти будеш думати про мене, Олеся?

— Я спасатиму рід. Я попросила тебе дати мені надію... Не запізниш, Василю.

— Ні, я вернусь до тебе, вернусь. Я проб'юсь до тебе через усі пожежі, через усі доти, через все на світі. Яка б ти не була, я вернусь до тебе. Хай ти будеш чорна, і хвора, і понівечена ворогом, хай посивієш ти від горя і сліз і побіліє твоя коса, хай ритимеш ти шанці проти мене, і плестимеш колючі німецькі дроти проти мене, і сіятимеш

для ворога хліб під нагаями, ти зостанешся для мене прекрасною, як і зараз прекрасна ти. І повсихають руки, язики усім, хто спробує про тебе мислити зле. Якщо ж бо в розпачі ти проклинатимеш мене і всіх, що кинули тебе і на Дніпрі не вмерли,—простив я тебе наперед, така вже наша доля, і ти мене прости,—сказав схвильовано Василь, дивуючись своїм незвичайним словам.

— Прощаю,—сказала Олеся,—тільки знайди мене.

— Знайду,—сказав Василь, пригортаючи її до себе своїми сильними великими руками.—Коли ж так станеться, що не знайду, може, уб'ють мене, Олеся, чи вибухну я десь, мо, на фугасах у своєму танку і розлечуся шматтями по полю, так що й кісток моїх не знайдуть для могили, я все одно вернусь до тебе. Я пам'ятником стану з бронзи у твоїм селі, отам ось, за вікном! Я зрозумів, Олеся. Стежка назад до тебе є одна, один є шлях. Шлях героїства. Треба бути героєм і ненавидіти ворога. Олеся,—сказав Василь, подумавши трохи,—який же непотрібно млявий прийшов я вчора до твоєї хати!

— Я тебе простила.

— Я бачу. По великості жіночої душі своєї. Ти, Олеся, відкрила мені світ.

— Іди до мене, бідненький, іди...

Спали вони чи ні? Часом вони обоє впадали в щось подібне до сну, але то був не сон. Вони не переставали почувати одне одного і неначе летіли в обіймах над синім морем і чули звучання далеких дзвонів і весняних потоків.

Вони розійшлися ранком, рано-рано до схід сонця, у холодній росі коло перелази за садком.

Не побігла Олеся за Василем у далекі краї. Не було в неї ні фібрового ширпотребу, ні компаса,—нічого для дороги. У неї була хата, земля, квіти і дорогі могили батьків.

Василь скоро зник за горою у битих житах.

Він ішов швидко і легко, з ясною головою. Він немов летів, не чуючи під собою землі, готовий до подвигів велетенських. Він зрозумів, що треба поспішати до бойового товариства, треба забути про все на світі в ім'я життя і битися з ворогом смертним боєм.

А Олеся-Ярославна виплакала на перелазі свою многосотлітню пісню і спустошена пішла до хати. І стала

вона кам'яною. Не чула вона, як громили гарматами село, як з боем відходили останні бійці і вповзала в село німецька неволя.

— У мене, тітко, кам'яна душа. Зі мною тепер можна робити, що завгодно,— сказала вона тітці Мотрі, що прибігла до неї потужити.

Олеся сиділа нерухома і дивилась на подушку, на слід Василеної голови.

*Південно-Західний фронт,
травень, 1942 р.*

НІЧ ПЕРЕД БОЄМ

— Товаришу командир! Завтра ви поведете нас у бій. Ми всі ось тут — і старі, що вже по півроку на війні, і молоді, ось вроді Овчаренка, що йтимуть до бою вперше,— усі ми знаємо, що завтра бій буде великий і дехто з нас, звичайно, загине. Чи правду я кажу?

Іван Дробот, молодий танкіст з надзвичайно приемним і скромним лицем, хвилювався.

— Правду,— одповів просто і спокійно Герой Радянського Союзу знаменитий їхній командир Петро Колодуб.— Продовжуйте, Дробот, що ви хотіли сказати перед боєм.

— Я хотів спитать вас, хоча про вас і пишуть у всіх газетах і на зборах говорять як про людину безстрашну і невтомну, хоч ви на вид такий, пробачте, і маленькі, і не дуже неначебто й здорові, так от, звідки воно у вас береться, оте все, що говорять, і самі ми знаємо, що ви з любого пекла виходите переможцем, так от, що ви е така за людина, скажіть нам неофіційно, так, ніби ми і не на війні зовсім. Де ваш не бойовий, а, так би мовити, внутрішній секрет? Чи, може, я не так висловився, пробачте.

Дробот почервонів од свого довгого запитання. Йому здалося, що він неясно висловився, і від цього він зовсім розгубився.

— Ні, дякую, Іване, ви прекрасно і тонко висловили свою думку, і я з великою охотою вам одповім, тим більше, що секрет таки у мене дійсно е.

Всі бійці і командири,— а їх було в землянці чоловік тридцять,— раптом заворушились і, розташувавшись для

довгого приємного слухання, притихли. Командир умів оповідати. Вони були добрі бійці, і Петро Колодуб любив їх. Поклавши на похідний столик люльку, він трохи почекав, поки стало зовсім тихо.

— Це було на Десні,— почав знаменитий капітан, усміхнувшись.— Да... одним словом, звичайний наш український дід-рибалка перевернув мені тоді всю душу. Хто з бійців, що пізнали увесь тягар торішнього німецького вторгнення, не пам'ятає цього діда? Пригадуєте осінь? Що не ріка, то й драма, то й діди, мов добрі річні духи. Вони були сміливі, діди оті, сердиті і не боялися смерті. Дехто сказав би, що вони не любили нас. Часом їхня нелюбов і навіть презирство до нас не мали впину. Було таке?

— Було,— зітхнули в кутку землянки.

— Ну, так от слухайте.

Капітан Колодуб підібгав під себе ноги — це була його улюблена поза з пастушого дитинства — і, спершись руками на коліна, подивився на присутніх. У землянці було накурено. Бійці сиділи у присмерку в найрізноманітніших позах, притулившись один до одного чи обнявши один одного. Всі вони були різні і всі рідні. Усіх їх об'єднувало одне почуття єдиної сім'ї, те незабутнє і неповторне, що перед лицем щоденних небезпек гуртує на війні чисті серця юнаків, що лишається потім людині найдорожчим спогадом на все її життя!

Пройдуть літа, загояться рани, приорюються ворожі кладовища, забудуться пожарища і многі події поплутаються в сивих головах од частих спогадів і перетворяться уже в оповідання, але одне зостанеться незмінно вірним і незабутнім — високе і благородне почуття товариства і братства всіх юнаків, що розбили і стерли з лица землі фашистське божевілля.

— Ми відходили без зв'язку, без артилерії, ми одступали на схід день і ніч. Ворожі кліщі мали от-от замкнутися перед нами. Ми несли на плечах своїх поранених товаришів, падали з ними, проклинали все на світі і йшли далі. Ніде правди діти, були такі, що й стрілялися од розпачу, і гордості, й жалю. Були й такі, що кидали зброю і з гіркою лайкою повзли до рідних хат, не мавши сили духу пройти мимо.

Колодуб примовк замислившись.

— Нас було небагато, чоловік п'ятнадцять. Було кілька танкістів з розбитих танків, були кулеметники, політпрацівники, два бортмеханіки, навіть один полковник без полку. Я був тоді ще командиром танка, що залишивсь у німців з пробитим мотором. А до війни я був садівником. Сади колгоспам садив, співав пісень, дівчаточок любив та, мабуть, що й усе.

Капітан Колодуб так тепло і разом з тим з такою тонкою, знайомою всім іронією усміхнувся, що за ним тихо усміхнулася вся землянка.

— Ми вибилися з сил. Ноги вже не несли, наступала ніч. Перед нами за селом велика ріка. А німці були недалеко. Чимало з нас не вмiло плавати. Нам показали хату перевізника.

— Тікаєте, бісові сини? — спитав нас дід Платон Півторак, що виходив уже з сіней з веслом, сіткою і дерев'яним ковшем для виливання води з човна. — Багато я вже вас перевіз. Ой багато, та здорові все, та молоді, та все — перевези та перевези. Савко! — крикнув Платон до сусідньої хати. — Ходім, Савко. Треба перевезти, нехай вже тікають. Га?.. Ходім, ходім! Це вже, мабуть, останні.

Савка вийшов із своєї хатки і дивився на нас, як намальований. Було йому літ сімдесят чи, може, й більше. Він був маленький, з підстриженою борідкою. Був би він сильно схожий на святого Миколу-угодника, коли б величезна, мов коров'ячий кізяк, стара кепка не лежала у нього на ушах та землистого, так би мовити, кольору светр не висів на ньому, як на хлопчику батьків піджак. За дідом Савкою виходив чималий хлопець з двома опачинами.

— Еге-ге! Щось ви, хлопці, не той, не як його, не туди неначе йдете, — сказав дід Савка і хитро подивився на нас. — Одежка ось нова, і торбочки, і ремні, еге, і самі ось молоді, а звертаєте неначе не туди, га?!

— Ходім уже, годі! — сказав Платон.

Пішли.

— Заспокойтеся, човен є, і чималий, — сказав я тихо нашому супутнику Борису Троянді, що хвилювався увесь час більш за всіх. Він не вмів плавати.

— Ви думаете, вони нас перевезуть? По-моєму, треба бути дуже обережними, — стримуючи хвилювання, сказав Троянда.

— Не знаю, чого вони оце так тікають,— сказав дід Платон, ідучи за Савкою до річки, так, ніби нас тут зовсім не було.— Чого вони так тієї смерті бояться? Раз уже війна, так її нічого боятися. Уже якщо судилася вона кому, то не втечеш од неї нікуди.

— Еге! — погодився Савка.— Уже, казав той, ні в танку не сховаєшся, ні в печі не замажешся.

— Душа несерйозна, розбалувана,— сердився Платон.— Візьми мого Левка. Як він на Қохинголі тих, як їх, бачив? Всіх до одного вичистив. Читав листа? Полковник Левко Півторак — я розумію! А це — казна-що, не люди.

Ми йшли стежкою мовчки у густих лозах. Діди йшли попереду з сітками і хропачами дуже повільно, ніби на звичайну нічну рибну ловлю, і, здавалося, не звертали жодної уваги ні на гарматну стрілянину, ні на рев німецьких нахабних літаків,— одним словом, увесь німецький фейерверк, що так замучив нас за останні дні важкого відступу, для них ніби не існував зовсім.

— Слухай, батьку! Ти не можеш іти трохи швидше? — звернувся до Платона Троянда.

Платон не одповів.

— Слухайте, діду, ви не можете іти трохи швидше? — стримуючи дрижаки, спитав Троянда ще раз.

— Ні, не можу,— одповів Платон.— Чого пак ви отак швидкий стали, хто вас знає? Старий я вже швидко ходить. Одходив уже своє.

— Скажіть, а де ж річка? Далеко річка?

— А ось і річка.

Дійсно, лоза зразу кінчалась, і ми вийшли на чистий піщаний висип. Перед нами була тиха широка Десна. За річкою крутий берег, а далі, праворуч, другий висип і лози. За лозами темні ліси, а над рікою і над лісами вечірне небо, якого я ніколи таким ще не бачив.

Сонце давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало ще з-за горизонту верхи велетенського нагромадження хмар, що насувалися з заходу на все небо. Хмара була важка, темно-темно-синя, внизу зовсім чорна, а самий верх її, самий вінець майже над нашими головами, було написано шаленими крученими криваво-червоними і жовтими мазками. Величні німі зловісні блискавиці горобиної ночі палахкотіли, не вгасаючи, між шарами хмар. І все це одбивалося в воді, і здавалося,

що ми стояли не на землі, що ріки немає, а є міжхмарний темний простір, і ми, розгублені в ньому, малесенькі, як річні піщинки. Небо було надзвичайне. Природа була ніби в змові з подіями і попереджала нас своїми грізними знаками.

Риба боялася такої ночі і шугала по висипах на міліні. Десь за нами і ліворуч попід хмарою носилися ракети, мов змії. Було видно. Світило жовтуватим відблиском жовтої корони хмар. Гриміли гармати. Ми стояли нерухомі. Було щось надзвичайне, урочисте і грізне. Всі примовкли і розгубилися, немов перед якоюсь виключною подією.

— Ну, сідайте, повезем. Чого стали? — сказав дід Платон. Він стояв уже біля човна з веслом.

— Повезем уже, а там, що бог дасть. Не вміли шануватися, так уже повезем, тікайте, чорт вашу душу бери... Куди ти хитаєш? Човна не бачив, воїн! — загримав дід на когось із нас. Ми розсілися у човні мовчки, і кожний думав свою невеселу думу.

— У тебе готово, Савко?

— Можна.

— А хмар наперло... Ач, що робиться! Страшний суд, чи що, починається? — Дід Платон подивився на небо і плюнув у долоню. Потім він узяв весло і сильним рухом одштовхнувся од берега. Савка з онуком гребонули опачинами.

Човен був великий і старий-престарий. Він увесь був просмолений смолою і покарбований часом.

Я сидів у човні близько коло діда Платона. Я дивився на тиху чарівну річку, і на берег, і на суворого кормчого діда, що піднімався наді мною на фоні урочистого неба. Мені здалося, що мене перевозять на той світ. Сором, і розпач, і невимовний жаль, і безліч інших гострих почувань охопили мою душу, і скрутили її, і пригнули. Прощай, моя рідна, дорога Десно.

Мене вивів із думи голос Платона. Він продовжував з Савкою свою розмову, образливу і гірку для нас. Видно, щось сильно його мучило, щось хотілося йому додумати до кінця. Він ніби думав уголос.

— Чорт його знає, що воно таке почалося. Сьогодні вранці заходить до хати якесь дермо собаче та все кругом у зброї та в ремінні, та не в абиякому ремінні, а новому.

— Еге! — почувся ззаду голос Савки.

— А це ж усе гроші!

— Еге!

— Вставай,— каже,— вези, годі спати. А я три ночі не спав, возив.

Платон трохи помовчав.

— А оце недавно, перед вечором, перевозив з Митрофаном одну партію. Так одно, чорти його батька бери нехай, вроді отого, що коло тебе в очках сидить, теж у новому ремінні, так ще револьвер витягло та кричить — вези, каже, мерщій, куркуль! Йй-богу, правда. А в самого руки тремтять і очі викарячені, немов у носіра чи в окуня, од страху. От пак людина, хай бог милує.

— А, чорті-що.

— Еге. Так товариші заступились, спасибі їм. Що ж ти,— кажуть,— чортів син, діда обижаєш? Та чуть не побили. Так притихло. Отака пустота, ну ти подумай... О, здорово гупає.— Прислухався Платон до гарматних пострілів.— Скоро, мабуть, появиться герман.

Прогриміли постріли важких німецьких гармат. Пролетіли перелякані качки.

— «Діду, перевези...» — сердився Платон.

— Еге, підхопив Савка. — А не знають, трясця їх матері, що вже кому на війні судилося вмерти, так не викрутишся, ніякий човен тебе не врятує. Не здожене куля, здожене воша, а війна своє, казав той, візьме... Бери вліво, бистра́ велика,— загібав Савка опачиною.

— Беру. Коли б оце Левко із своїм полком та був тут, той би не одступив, ні. Той би цього човна повернув назад, та по шиях, по шиях! — розсердився Платон і наліг на весло.— Той не одступить, ні, чорта з два!

— Еге! Отакий і мій Демид. Його огнем печи, на шматки ріж, ну не одступить. Куди твоє діло! — сказав Савка і плюнув на долоню.— А ці думають урятуватися, а воно, мабуть, вийде на те, що харкатимуть кров'ю довго... Це ж усе доведеться забирати назад!

— А доведеться! — підхопив Платон і гребонув веслом з усієї сили три рази.— Шутка сказати, скільки землі доведеться одбирати назад. А це ж усе кров!

Я дивився на діда Платона і з насолодою слухав кожне його слово. Дід вірив у нашу перемогу. Він був для мене живим грізним голосом нашого мужнього народу.

— Наша частина змушена була відступити,— сказав полковник.

— Балакай. Не вмiли битися. От тобі і відступ,— сказав Платон.— Що у військовому статуті сказано про війну — ну? Хто скаже? Мовчите, вояки. Сказано — коли цілиш у ворога, возненавидь цiль.

— А де ваша ненависть? — підхопив Савка.

— Еге, а вмирать боїтеся. Значить, нема у вас живої ненависті. Нема! — дід Платон аж крякнув і підвівся на кормі. Ми не знали, що одповідати.

— О, пливе щось. Наш чи німець? — сказав Платон і притяг до човна труп.— Німець. А холера на твою голову. Уже пливе. Ач, куди забрався! У Десну! Успів, нечистий. А ви все думаете та все страдаєте. А страдати ніколи!

— Я, діду, ненавиджу фашизм усією душею,— крикнув Троянда і навіть встав од хвилювання.

— Значить, душа в тебе мала,— сказав Платон.— Душа, хлопче, вона буває всяка. Одна глибока і бистра, як Дніпро, друга, як Десна ось, третя, як калюжка — по кісточки, а часом буває, що й калюжки нема, а так щось мокреньке, неначе, звиняйте, віл покропив.

— Ну, а якщо душа велика, а людина нервова, — образився Троянда і розсердився сам на себе. Був він до чорта розумний і дотепний, а тут весь дотеп наче всох.

— А ти прикуй себе од страху ланцюгом до кулемета та й клади ворога мовчки до смерті,— сказав Платон.— А там уже живі розберуть колись, який ти був, нервений чи ні. А то виходить, що ненависті в тобі багато, а нервів і себелюбства ще неначе більше. От і — перевезіть, діду. А ненависть твоя на щось інше витратиться. Яка ж ціна їй, коли умирать не вмiєш?

— Ну, це не всякий може,— пробелькотав щось збитий з пантелику Троянда.

— Отож-то й є. А треба, щоб усякий міг, коли ворог суне. Їсти ж хліб усякий требає. І язиком галакать усі навчились.

— По-дай чо-го-го-го! Човен подай! А-га-га-га...— почулося з того берега.

— О, вже розпинаються нервені душі. Накликають німця. А нема того, щоб тихо посидіти! — сказав Савка.

Пропливли трохи мовчки. Платон почав сильно гребти веслом. Видно, йому хотілося щось іще сказати, чимось перебити своє невдоволення.

— Ти собі подумай, Савко, як оце народу дивитися на отаке паскудство. Він же надіявся на їх усіх, як я на свого Левка, а воно он що виходить — діду, перевези!

— Еге,— промовив Савка.— Скільки літ їх учили, ти подумай, Платоне. А вони тікають. От він і каже тепер, що ж це ви, каже, робите? Стійте тікати! Чим же далі ви тікаєте, тим більше крові проллється! Та не тільки вашої, солдатської, а й материнської, й дитячої крові.

— Не знаю, як ти, Савко,— сказав Платон,— а мене б з Дніпра чи з Десни не те що Гітлер, а сам нечистий би не вигнав, прости господи, не при ночі згадуючи.

— Легко сказати, діду, а от побачили б ви танкетки! — виправдувався лейтенант Сокіл.

— Ну, і що ж? — перебив його Платон Півторак, очевидно, не маючи ніякого бажання вислуховувати нас.— Скільки вона вас там може убити, тая танкетка? Все одно вам же доведеться її розбивати, не мені. Я своє одвоював. А от мій Левко на Кохинголі, чули, що зробив з тими, як їх?.. Танкетки,— розгнівався дід.— Людська душа молодецька сильніша за всяку танкетку! Була, єсть і буде! Як то в піснях про Морозенка співають: «Де проїхав Морозенко — кривавая річка», о! Ото був воїн!

Я не витримав далі дідових розмов,— так важко було мені його слухати. В цю мить він здався мені жорстоким і несправедливим дідом.

— А хіба ви думаете, діду, що нам не важко? Хіба ви думаете, що біль і жаль не роздирають наші душі, не печуть нас пекельним вогнем? — простогнав я йому в самі очі.

— А що мені думати? — подивився на мене дід Платон.— Думайте ви. Життя-бо ваше вже, а не моє. А тільки я так скажу вам на прощання. Не з тієї пляшки наливаєте. П'єте ви, як бачу, жаль і скорботи. Марно п'єте. Це, хлопці, не ваші напої. Це напої бабські. А воїну треба напитися зараз кріпкої ненависті до ворога та презирства до смерті. Ото ваше вино. А жаль — це не ваше занятіє. Жаль підточує людину, мов та шашіль. Перемагають горді, а не жалісливі! — сказав дід Платон і примовк. Він висловив, нарешті, свою думку. Це була

його правда. Він стояв на кормі з веслом, суворий і красивий, і дивився вперед поверх нас.

В цей час далекобійний снаряд упав коло нас у Десну і підніс угору великий водяний стовп.

— Ого!.. А що риби поглищить в річках! — почувся голос Савки.

— Тепер поглищить, — сказав Платон. — Позаторік подохла од задухи, а зараз німці висадять гранатами дотла. Спустіють, мабуть, і річки, і все на світі. Приїхали.

Човен м'яко уткнувся в річний пісок. Я вийшов із човна на берег абсолютно спустошений і разом з тим якийсь неначе зовсім інший, новий. Я неначе втопив у Десні і свій жаль, і тугу, і розпач відступу. Я оглянувся. За Десною горіло. І червона заграва пожежі якось по-новому освітила мою душу. Нестерпний огонь пропік мене наскрізь. На одну мить мені здалося, що кинься я зараз назад до Десни — і вода б розступилася переді мною. Цього я, хлопці, ніколи не забуду...

Ми стали прощатися з дідами, поспішаючи у лози.

— Постійте трохи, — сказав Платон, спершись на весло. — Так що ж прикажете передати герману? Як стрічать його, як у вічі дивитись?

— Передайте, що ми повернемось. Не дрейфте, діду. Повернемось! — спробував підбадьорити діда Троянда.

Дід подивився якось мимо планшеток Троянди і ленько сплюнув.

— По-дай чо-го-го-го! Ого-го-го! — лунало з того берега.

— Прощайте, діду, — тихо говорили мої попутники, зникаючи в лозах.

— Ідіть собі під три чорти... Чорт вас носить, — сказав байдужим голосом дід Савка. Платон мовчав.

Ми пішли в лози.

➤ Я йшов останнім і думав про діда Платона. «Спасибі йому, — думав я, — що не пожалів нас, не окропив нашу сумну стежку сльозами, що викресав з мого серця огонь уночі... Правдо, чом же ти часом така гірка та солона!»

Потім я побіг назад, до Десни. Я мусив щось сказати на прощання дідові Платону. Я вибіг на висип.

Платон стояв на березі по кісточки у воді з веслом, як пророк, нерухомих, і дививсь, очевидно, нам услід.

— Прощайте, діду. Простіть нас, що не доглянули вашу старість,— сказав я, задихаючись.— Ми вас, діду, ніколи..

— Иди, не крутись перед очима,— сказав Платон Півторак, навіть не подивившись на мене. По сухому темному його лицьо текли сльози і падали в Десну.

— Оце, друзі мої, і все. Оце і весь секрет,— сказав капітан Колодуб і запалив люльку.

Всі в землянці зітхнули.

— Зараз я Герой Радянського Союзу. Багато я знищив ворога, що й говорить! Багато постріляв у наступі і гусеницями подушив багато. Часом бувало так, що нудно робилось од хрусту фашистських кісток. І сам попадав у бувальці не раз. Але, де б я не був, як би не гули навколо мене ворожі вихори, їм ніколи вже не затушить того вогню, що викресав з мене колись у човні дід Платон... **Що** наше життя? Що наша кров, коли страждає вся наша земля, увесь народ? — голос капітана зазвучав, як бойова сурма.— Я, хлопці, у бою сторукий, помножений стократ на гнів і ненависть!.. Так.— Капітан Колодуб усміхнувся.— А все ж таки нічого в світі я б так не хотів, як після війни поїхати на Десну до діда Платона і...

— І сказати йому, що він помилявся, товаришу Герой Радянського Союзу. Мое шанування! Ну як? — почувся з боку дверей улесливий голос Троянди, що вже з півгодини як приїхав на фронт і зайшов до землянки.

— І поклонитися діду Платону в ноги за науку,— сказав капітан Колодуб, ніби і не почувши зовсім Троянди.

Стало тихо. Ніхто не рухався, наче всі танкісти були ще думками на Десні.

— Ні, товаришу капітан, не поклонитесь ви діду Платону,— зітхнув молодий танкіст.

Всі обернулись. Це був Іван Дробот. Він стояв у самому кутку землянки. Він був якось особливо схвильований.

— Діда Платона, товаришу капітан, уже нема живого,— сказав Дробот.— Ото як ви пішли у лози, через годину прибігли німці. Довго вони били діда, що перевіз вас, хотіли було розстріляти, а потім був приказ негайно переправитися на другий берег. Ну повезли. Насіло їх

вщерть. Випливли на середину Десни. Тоді дід Платон і каже:

— Савко, прости мене!

— Бог простить.

— У другий раз!

— Бог простить.

— Прости утретє!

— Бог простить.

— Прости і ти мене, Платоне,— сказав дід Савка.

— Бог простить.

— У другий раз.

— Бог простить.

— У третій раз!

— Бог простить.

Та за третім разом як повиймали вони весла та як стрибнули на правий борт, та й перекинули човна. Все потонуло — і кулемети, і німці, і діди. Один тільки я виплив на наш берег.

— А хто ж ти такий? — тихо спитав капітан Колодуб.

— Я онук діда Савки. Я сидів на другій опачині...

— Встать! — скомандував Колодуб.

Всі встали. Цілу хвилину сім'я бійців стояла мовчки. Колодуб був блідий і урочистий. Він стояв з закритими очима. Потім на мить він став на одно коліно, і всі послидували за його рухом.

— Готові до бою? — спитав Колодуб і виріс перед бійцями, як дід Платон на Десні.

— Готові на будь-який огонь!!!

Тихо стало в землянці. Тихо й на позиції. Тільки далеко на обрії гойдався в небі вогненний знак прожектора.

*Південно-Західний фронт,
1942 р.*

ПЕРЕМОГА

Перемога! Перемога! Перемога!

Стійте, хлопці! Держіться, дужче держіться! Бийте!
Ще раз! Ще раз! Ось вона! Хапайте!

Перемога була вже зовсім близько.

Ще одне, останнє зусилля, ще кілька хвилин стійкості — і весь триденний ураган, розбившись об нездоланну людську волю, повернувся б назад і залив би ворога його власною каламутною кров'ю.

Перемога висіла на волосинці. Її вже було видно в палаючих танках, в купах трупу, в п'яній розхристаній німецькій контратаці, в гromі, й ревищі, і в нестерпному фейерверкові величезних фосфорних мін.

Мов поранений звір, що витворяє в передсмертну хвилину несамовиті дикі викрутаси перед тим, як упасти й сконати, — ворог витискав з останніх сил шалений свій стрибок. Навіть не стрибок, — їх просто гнали есесівці кулеметами з тилу.

Перемога висіла на волосинці. Вже рвалася волосинка. Вже ринулись німці вперед під свій кулеметний вогонь, як пропаші самогубці. Вже не вистачало в них пороху. Вже кинуте в бій аеродромну команду, службу зв'язку. Вже дехто спинявся в нестямі посеред пекла вогню. А німецькі офіцери стукали вже себе в розпачі телефонними трубками по собачих своїх, мокрих од холодного поту лобах. Уже заметушились були вони тікати!

Перемога! Ось вона! Бийте їх, проклятих! Не давайте їм очуматися! Ще удар, ще удар! Хапайте перемогу! Держіть її, обіймайте! Ось вона, красуня! Слава, і честь, і горді спогади на все життя!..

Та хто його знає,— хвилинка вже випала така нещаслива, чи пригода якась надзвичайна, чи інше щось, — тільки не вийшла перемога. Вирвалась, мов жар-птиця, з самих майже рук, полетіла...

Прощай, перемоги!.. Так уже створено нашу людину. Всім наділила її природа. І силою, й відвагою, й добротою, і благородством душі, та є в неї часом одна хвороба — не скрізь вистачає їй вправності, наполегливості завершити добре розпочату справу. Немає ще в неї іноді культури розрахунку. Не любить вона точності. Не любить секунди, сантиметри. Від легкої звички до неосяжних можливостей не завжди у неї справний годинник, і колесо, казав той, не завжди кругле.

А сучасна війна вимагає точності. З усіх відомих воєн вона найбільш математична, точна.

Одне слово — не вийшло. Вилетіла перемога.

Прямим винуватцем того, що сталося, був комісар полку Лука Гетьман. Хоробрий був Гетьман чоловік і розумний. Та занадто м'який і добрий, і оці-то домашні якості трохи не загубили були полк, перемогу і добре його ім'я. Йому давно вже треба було пристрелити бодай Макара Свистуна і Несвяченого, а піднощика набоїв Сироту перевести на інтендантство, до якого він мав великий нахил. Але по слабості своїй Гетьман не зробив цього, по доброті своїй.

Словом, у роковану мить, коли Гетьман, лежачи в ямі коло убитого полковника Овчаренка, зібрався був подати сигнал до останньої рішучої контратаки, Макарові раптом здалося, що в нього заїв автомат.

— Пропав... — перелякався Макар і почав тремтячими пальцями копирсатися в автоматі. Раптом шалена повітряна хвиля підхопила його, крутонула в повітрі і кинула у вирву прямо на Сироту.

— Ай! Макар, це ти? Макар! — застогнав Сирота.

— Га?

— Макар, ми пропали... Я більш не можу... Треба трохи назад. Он, дивись, танки!

— Іди до чортової матері! — закричав не своїм голосом Макар і заметавсь у воронці. — Де мій автомат? Уб'ю! — хрипів він, мов у гарячці.

Сирота вистрибнув з воронки.

Три авіабомби вибухнули в нього перед очима, якраз біля того місця, де лежав комісар, і, пошматувавши

в клоччя кількох автоматників, кинули його назад до воронки.

— Макар, комісара вбито!

Макар глянув — Сирота. Зі скажених водянистих очей Сироти повзла на нього чума страху, і вітер здував її, мов куряву, на сусідів.

— Комісара вбито... Несвячений! Відходимо! Комісара вбито!

Але комісар Лука Гетьман не був убитий. Він не був навіть поранений. Його засипало землею. Через силу він вибрався з-під землі, напружений до краю, щоб кинутись в атаку. Ось він розплющив очі і гостро глянув уперед.

— Ідуть! Пора!.. Ну, проклятуща німото, держись! Комісар встав і випроставсь.

— Вставай! — гукнув він бійців. — Товариші! За мною, вперед!

Те, що побачив Гетьман праворуч від себе, жахнуло й потрясло його. Горді слова завмерли в його на устах. Бійці не підвелися за ним в контратаку.

Їх не було поблизу. Перед ним зяяли чорно-жовті воронки, а трохи далі невеличка купка виснажених без сонця і довгим нестерпним напруженням бійців перебігала вже назад, змітаючи за собою все, що було живого по дорозі. І коли найдужчі бійці піднімали голови з своїх ям, помітивши цей тривожний рух, — якась хвиля чумної трутизни затоплювала й їх і, підхопивши, тягла за собою.

— Куди? Куди? Стій, скажені! Стій! — кричав Гетьман, кидуючись навздогін. — Назад! Несвячений!.. Деркач!.. Сирота!.. Назад!.. Що ви робите?

Раптом близький вибух кинув Гетьмана в яму.

Хтось оглянувся і, побачивши, як падає комісар, зірвав з землі ще десяток бійців, а далі ще і ще, і не пройшло й хвилини, як чума, що вирвалася нарешті з-під п'яти, зробила своє діло.

Немов вітром погнало полк назад. Кожна сотня, побачивши, що вже тікають її сусіди, кидалась у відступ з невпинною пристрасстю.

— Стійте! Стійте! Що ж це ми робимо?..

— Стійте! Спиніться!.. — кричали бійці один до одного, відходячи все швидше й швидше, і кроки їх тонули в гуркоті ворожих моторів, і страх розливався по жилах,

пронизував холодом кишки, розслабляв руки й ноги і гнав їх полем, лугом, через міст. Злетів у повітря міст, через річку — бродом, плавом.

— О прокляте життя! На чортового батька я так бережу тебе? Куди я тікаю? Ну, куди ж я тікаю, щоб я пропав? Стій, стій, кажу тобі!..

Та клятий страх уже скрутив йому лице назад, і тікав боєць по рідній землі, тікав шукати одстрочки у смерті, тікав, щоб битися знову через півста кілометрів і, може, ще в страшніших боях, аби тільки не сьогодні.

Що тягло його назад, що гнало його? Яка таємна сила? Які гемони прокидалися в ньому? Звідки?

Своєволя, нелюбов до слухняності і самозбереження? Звичка до безвідповідальності і балаканини там, де треба просто мовчки діяти? Чи вихована з дитинства неповага до старшого, чи в'яла невибагливість старшого до молодшого? Звідки? Від простуватого генерала чи безвладного батька? Від нешанованого, неавторитетного народного учителя чи неодвертого, холодного письменника, а чи просто од нестерпно довгої відсутності зміни біля тяжкого бойового верстата? Хто його знає. Не цим була зайнята Гетьманова голова, ні.

Гетьман метався між бійцями, шукаючи зачинателів утечі, щоб покарати їх за слабодухість на місці злочину, та не знайшов.

Вони всі троє були вже мертві, понижені першими ж мінами ворога.

Вони зяяли вже в небеса розірваними спинами, і вже топталися по їх тілах зеленкуваті німці, ладнаючи свої кляті міномети.

Тільки головний натхненник утечі Сирота лежав горілиць, розплющивши широко скляні лупаті очі, немов дивуючись з несправедливості, немов питаючи усіх:

«Що ж це таке? Я ж почав відходити, а вони... Браття, не робіть цього ніколи, не слухайте мене. Перемога,— вона там... спереду...»

Немов в останню вже роковану мить, повергаючись на землю, аби ніколи вже не встати, побачив Сирота відлітаючу жар-птицю — перемогу. Все зрозумів, прозрів, та було вже пізно. Відлетіло життя, і упав Сирота на землю мертвий. Пропали пропадом і бойові його труди, і довгі труднощі, й честь. Задавив його страх, зірвав з високого поста, повернув спиною і втиснув у землю.

Командир артилерійського дивізіону капітан Василь Кравчина дивився на відступ полку, і важкий гнів розтинав йому душу.

Які тікали люди! Які люди бігли!

Підхоплений натовпом прагнучих відстрочки у смерті, біг переяславський капітан Суховій Кирило з двома орденами Бойового Червоного Прапора.

Біг лейтенант Вовк Микита. Двісті п'ятдесят німецьких, румунських, італійських, угорських і інших голів закарбовано на бойовому рахунку Вовка. Біг.

Біг, проклинаючи геть-чисто все на світі, славетний винишувач танків, рушничник Левко Глевкий, з-під Кам'янця-Подільського.

Бігли, мов розлютовані леви серед потоку буйволів, грізні кулеметники Гаркавенко Петро з Полтавщини, Британ Лука і Вовкотрубенки Роман, Устим і Андрій, Хуторний Олександр, Труханов Данило, Тарас Губа.

Які були люди! Цілу Україну пройшли в найтяжчих боях, у труді, з гнівом, з незабутніми розлуками,— професори боїв, засад і нападів страшених. Які були люди! Бігли.

Біг Вернигора Степан, заслужений тракторист республіки і снайпер безпощадний. Коли проводжала Вернигору мати, вона говорила, вмиваючись сльозами:

— Одверни, господи, од тебе руку смерті! Стоятиму з молитвами на зорях вечірніх і ранішніх на схід сонця, щоб не брала тебе ні куля, ані шабля. Ой вернися, вернися живий!

Біг. Які люди бігли!

Капітан Кравчина не витримав. Що робити? Зривається перемога. А тут снарядів підвезли, тільки б воювати. Біжать! Він бачив уже їхні спини. Вже щось тягло і його услід за ними. Вже кричали йому, що нема в живих ні командира, ні комісара, ні командирів многих сотень, що передню лінію вже стерто з лица землі і танків німецьких з'явилося видимо-невидимо.

— Стійте, сякі-такі! — закричав Кравчина і кинувся з револьвером у натовп.— Наказую — стій! Я приймаю на себе командування! Стій!

Та вже ніхто його не чув, ні одна душа. Він стояв один, мов у пустелі, і ураганом проносило повз нього людський пісок.

Кравчина оглядався на всі боки, і тяжкий гнів і розпач душили його.

Він одступав од самого кордону. Од самого кордону він перемагав ворога в боях і одступав, одступав, одступав.

Багато разів він накликав на себе смерть. Не раз безсонними ночами посилав він у небо свої докори й прокляття, сам не знаючи кому.

Ненавидячи відступ, він ненавидів усіх, що одступали, й себе. Залишаючи ворогу села й міста, він проходив ними, мов винуватий, мов обманщик. Він проносив гірку свою чашу сорому мимо нещасних жителів. Він одвертався, коли вони, зостаючись, дивились на нього з німим докором і страхом перед невідомим. Як він ненавидів усе це! О, хто все це переживе!

— Товаришу капітан, відходимо! — підбіг до нього сержант Швець.

— Капітан Кравчина! Не пускай артилерію! Затримай артилерію! — гукав, підбігаючи, комісар Гетьман.

Разом з Гетьманом Кравчина кинувся до своїх батарей.

Трутизна відступу вже збаламутила його артилеристів. Він це помітив зразу. Він ринувся на них з шаленою нелюдською лайкою. Артилеристи збилися до купи, збентежені і злі. Він бігав перед ними, мов приборкувач перед левами, і тикав кожному під ніс свого маузера.

— Назад! Назад! До гармат! Наказую стати до гармат! — кричав Лука Гетьман.

Раптом з натовпу вискочив з круглими від незвичайного збудження очима артилерист Устим Синичка.

— Не мучте нас! Не мучте народ!

— Який народ? Хто народ?

— Ми, ми, ми народ!

— Брешеш! Ви не народ!

— Що???

— Ви армія! Народ в неволі, чорти б вашу душу побрали нехай! Стоять! — розсердився Кравчина.

— Пустить нас!!! — закричав Синичка і затремтів усім своїм розторганим еством.

Тоді Кравчина сунув Синичці маузера майже в самий рот і прийняв гріх на свою душу.

— Нас проклянуть, якщо ми одступимо, — сказав він тоном наказу після недовгої моторошної паузи.

Бійці настобурчилися. Страх, і зло, і страждання, здавалося, змели з них усе людське, воїнське. Здавалось, слабодухість і жадоба спасіння ось-ось кинуть їх на злочин. Вони дивились через труп Синички на свого капітана з такою ненавистю, що волосся стало б сторч у найхоробрішої людини.

Невідомо, чим би закінчився цей нерівний двобій — може, й не вдалося б капітану Кравчині вдержати своїх збентежених бійців, може, переступили б вони через нього, щоб потім все життя терзатись в пам'яті своїй безчесним вчинком,— коли ж добрих два десятки двохсотп'ятдесятикілограмових авіабомб притисли всіх до землі.

— Встать!.. Нас проклянуть, якщо ми одступимо,— ще раз сказав Кравчина, коли за кілька хвилин всі підвелися.— Знаєте, хто нас прокляне?

— Знаємо, товаришу капітан,— сказали бійці, оглядаючись на тяжкі втрати, що зазнали від бомб бійці, які відступали.

— Боець Левко Гненний, скажи, хто нас прокляне?

— Народ! — відповів Левко Гненний, і сльози підкотилися до його очей.

— До гармат! — наказав тихо і спокійно Кравчина.

Команди кинулись до гармат і стали, і тут уже всім зробилось ясно, що відступу не буде, що почалося зовсім друге життя. Все дрібне, нікчемне, погане, все, що було незначного і слабкого в людині,— все неначе відійшло десь собі вслід за полком. Найтруднішу в житті людини межу перейдено.

Якусь хвилину артилеристи стояли мовчки, в глибокому внутрішньому спогляданні, і кожен відчув до краю своє місце в житті.

Кравчина зрозумів це і побачив, що починається перемога і що битися можна до кінця.

Коли бійці стали до гармат, і кулеметники зайняли свої точки, і бронebійники вернулись до своїх ям, Кравчина побачив, що не тільки ніхто з його бійців не вийшов з бою, а навіть чимало полчан із полку, який відступив, зосталося з ним.

Остався Іван Лобода, Яремин Микита, Данило Ковтун — чернігівські товариші, Ілля Щасний, Братів Демид, обидва горді і злі бронebійники,— і багато інших любителів сильних боїв зосталось при артилерії. Всі по-

залазили в ями і приготували зброю. І тільки де-не-де виринали з землі одчайдушні молодецькі їхні голови, мов голови плавців у грізно тихому перед ураганом морі.

Василь Кравчина розумів усю винятковість становища і всю свою відповідальність за життя бійців. Ніхто з них, може, й не думав, до якого бою готувались вони. Думи свої вони доручили йому. Лише на ньому одному лежав увесь тягар оборони цієї подвійної ізлучини річки, куди так вперто рвалися німці. Кравчина хутко переладнав свої батареї відповідно до нових обставин, створив нові кулеметні, мінометні, бронейні точки. Мислі швидко і жарко палали в його голові.

— Так, все добре, добре. Ну гаразд... Гетьман, скажи мені...

— Так.

— Тепер ти зрозумів, що в мене за люди?

— Так.

— Чи ж можу я в оцю безвихідну годину одрізати своїм людям всі стежки до життя? Ти бачив, як вони на мене дивилися? Які люди!

— Думаю, не можна.

— Не можна, не можна, Гетьмане! Люди завжди можуть битися в ім'я перемоги.

— Так.

— Але не в ім'я смерті.

— Так, так.

— Гетьман, прощай! Біжи. Біжи доганяти полк. Не добіжиш — повзи, лізь, котися бубном, тільки дожени й верни сюди полк.

— Так.

— Не запізнись, друже. Пам'ятай... О, вже починається...

— Прощай! — і Гетьман кинувся навздогін полку.

— Прощай!

Як не просто, як трудно сьогодні в бою. Яка робота для мозку, який великий опір почуттів.

Витримати, не згубивши розуму, один лиш ультразвук боїв, навіть без загрози для життя, без споглядання навіть смерті,— вже є подвиг. Величні й могутні сили діють сьогодні в бою.

Відійшовши на шість кілометрів, аж за річку, виснажені безсонням бійці попадали на тому березі, як убиті, хто де стояв, і в одну мить заснули всім полком. Не спали тільки командири. Вони стояли, вилискуючи орденами і без орденів, потупивши в землю свої передчасно посивілі голови. Брак вусів робив їх зовнішній вигляд незначним і мало відповідним жорстокості подій і суворій мужності їх життя. Багато з них було в крові, та вони її не помічали.

Перед командирами стояв суворий їх генерал Макар Нечипорук.

— Зрадники! Так, так, і так, і так... Предателі! Так, так, і так, і так... Боягузи! Так вас, так, і так, і так...

Низько похилили голови командири заснулого полку, і тяжкі зітхання виривалися з молодих грудей. Печаль і туга в'ялили їхні серця, і сльози підверталися до многих молодих очей, і стискалися кулаки од складних і гірких почувань. Лейтенант Вовк Микита плакав.

— Під суд оддам! Так, так, і так, і так... Розстріляю! Так, розтак, перетак, нехай!..

Ще нижче похилилися командирські голови. Всі вже погодилися з промовою генерала. Всі потупились перед ним і смиренно хитали головами, мовляв,— ой вірно ж як, вірно, золоті слова.

Не погодився тільки старший лейтенант Андрій Орлюк, юнак розумний і освічений, але задиркуватий і завжди з чимось не згодний.

Він раптом перебив генерала й почав говорити з такою самовпевненістю, голос у нього був, незважаючи на маленький зріст, такий гучний і пронизливий, і слова вилітали з нього, як з кулемета, з такою швидкістю, а між словами у нього лишалися такі маленькі щілинки, що як генерал не намагався прорватися між них зі своїми товстими словами, генеральські слова одскакували рикошетом від суцільної завіси словесного вогню Андрія Орлюка.

— Ні, я не згодний з такою промовою,— говорив Орлюк, виступивши наперед і шанобливо, хоча й гордовито, ставши перед генералом. — Я кандидат наук. Я пішов на Велику Вітчизняну війну добровільно. Клянусь своїми ранами, мені однаково, чи буду я вбитий. Я годен умерти хоч сьогодні, зараз, в цю хвилину... Але в цю велику трагедійну годину життя нашої Вітчизни, коли

всі наші фізичні й духовні сили повинні палати високим полум'ям для перемоги над фашизмом,— я прошу перед новим боєм інших генеральських повчальних слів. В цю високу і грізну годину я прошу у вас слів високих і нахненних, а не цих брутальних нездорових і застарілих слів з арсеналу старої війни!

Боже ти мій, як же ж не розсердився генерал Нечипорук і всі, що стояли за його спиною, військові спеціалісти без вусів і орденів, але строгі і мовчазні, ніби вони знали все на світі і були переповнені таємницями.

— Як ти смієш? Ми тебе, зрадника й боягуза, розстріляємо за такі слова!

— Стріляйте! — закричав лейтенант Орлюк. — Краще мені вмёрти зараз отут-о, ніж слухати отакі слова! Не було в нас культури побуту, нема й культури війни!

— Замовч, утікач! Предатель! Боягуз! — розгнівався генерал Макар Нечипорук.

— Ні, не боягуз я, товаришу генерал! Не тікав я з поля бою. Я біг, підхоплений лавиною утікачів. Що смерть? Не смерті страшно. Страшно малої ціни смерті. А я прийшов, до речі, на війну не за смертю. Я прийшов за перемогою!.. А ваша промова, хоча й має міцну словесну основу, призводить нас, однак, не до перемоги, а до загибелі, як до гіркого хоча б доказу нашої непричетності до боягузництва і зради.

— Замовч...

— Вмерти — це не означає забезпечити перемогу! Нам потрібна перемога! І життя! Будьте ласкаві, звольте правильно вести війну!

— Замовч...

— Нащо ви довели нерви полку до повного виснаження! Погляньте, полк спить!

— Замовч! Розтрам, трам, трам, трам! — прорвався нарешті генерал так голосно, що полк прокинувся і командири захвилювались.

Тоді комісар Лука Гетьман, прибігши саме на промову лейтенанта Орлюка, взяв собі слово й сказав:

— Ой лейтенанте Орлюк, до чого ж невірні твої слова! Освічена, я бачу, ти людина й хоробра, інакше не було б у тебе орденів Червоного Прапора, і Батьківщину ти любиш, і крові за неї пролив немало, та говориш ти невірно. Невірно! І ніхто в світі, ні один справжній воїн

не повірить, щоб генерал Червоної Армії Макар Нечипорук міг так недостойно зневажати честь своїх командирів. Хіба ж можна так грубо й вульгарно тлумачити слова генерала Макара Нечипорука в буквальному розумінні? Безумовно, ні. Ні, лейтенанте Орлюк! Ці слова, коли ти вже хочеш знати, треба розуміти фігурально, як військову хитрість генерала Макара Нечипорука.

— Істинна правда, — тихо погодився генерал Нечипорук і замислено похитав головою, немовби кажучи: «О часи!»

— Адже в нашого генерала побутовий стиль, — продовжував Гетьман, — а в тебе, Орлюк, героїчний. Ось тому ти, Орлюк, і позбавлений вірного розуміння свого прямого начальника. Адже цими неначебно зашифрованими зовнішньою брутальністю словами генерал Макар Нечипорук що хотів сказати? Він хотів сказати: «Дорогі мої синочки, який мені жаль, що я вже не молодий лейтенант, не сержант, що не можу я вже особисто кинутися з вами в атаку на клятого ворога!»

— Істинна правда. Вірно...

— «Що вже літа мої і мій високий чин не дозволяють мені самому врубатися з вами у ворога, і гнати його, і трошити, й ненавидіти його. Сьогодні я лише посилаю вас у бій... Діти мої, гордість моя і надіє! Як багато вимагається сьогодні од вас. Як багато поклала на вас історія... Батьківщина в неволі!.. Чуєте!»

— Чуєм! — зітхнули командири.

Наступила глибока тиша. Десь далеко гриміли гармати Кравчини.

— Полк, вста-ать! — пролунала команда.

Але полк вже стояв, розбуджений громовими словами. Бійці оглядалися в нестямі, згадуючи відступ, мов недобрый сон. Гетьман ступив три кроки вперед:

— «Що ви наробили? Нащо ви відступили? Доки нещасні наші батьки дивитимуться нам у спину? Доки стрілятимуть їх вороги, доки палитимуть, вішатимуть? Де вони? Де наші дружини? Де дівчата, діти? Де могили наших героїв, товаришів наших? Топчуться німецьким чоботом!.. Де наша многостраждальна Україна? Ворог завалив її, як обвалом. Ворог хоче жити, плодитися на ній... А ви що? Побігли одсипатись?! Страшно? А ворогу не страшно? Ворогу ще страшніше. Він на чужій землі!.. Полк заснув... А чому капітан Кравчина не заснув? Чому

не заснула артилерія? Чуєте? Ось вона гримить, безсонна. Це Кравчина, його орли!»

Генерал Макар Нечипорук був глибоко схвилюваний і зворушений, слухаючи свою промову. Багато чого нагадала вона йому. Багато славетних діл минулого виникло в його пам'яті.

Пригадав він свою просту героїчну молодість, не загромаджену ні танками, ні радіоапаратами, ні самольотами. Пригадав стару царську війну і величну громадянську епопею, коли, грізний ворог ворогів революції, він, Макар Нечипорук, рубав їх у пішому й кінному бою з товаришами. А які були товариші! А який він сам був товариш! Літа, літа...

— «Ніде правди діти,— докінчував Лука Гетьман генеральську промову,— погано я зробив, старий хрін, чорти б мою душу побрали, нехай кепсько зробив, що не прислав вам вчасно зміну, що міряв я трати ваших сил старою міркою громадянської війни. Так що ж мені робити? Не був я, браття мої, за кордоном, недоглянув ворога, прогавив, не вгледів, які чортові сили ховаються в його клятій душі! Не був! Так що ж накажете чинити? Задавати хропака за річкою та балакати, поки ворог не задушить Кравчину, а потім насяде й на нас: «Рус, здавайся!»?»

— Не здамося! Ні! Не бувати цьому! — загукали командири.

Генерал Макар Нечипорук поглянув на командирів.

— Які люди! І нащо я їх лаяв,— не знаю. Ні, лайка — це не те. Не та війна. Лайка — діло кавалерійське, кінське. А тут потрібні інші слова. От як Гетьман мене пояснює...

Генерал глянув на Луку Гетьмана.

«Яка людина! І звідки він мене так добре знає?»

— ...Пам'ятайте, товариші, не тільки Батьківщина, не тільки весь світ, а навіть прийдешні століття дивляться сьогодні на нас!

Гетьман говорив голосніше й голосніше. Ширше й ширше розправлялися в командирів плечі, розгиналися шиї, підводились юні голови і очі блищали гордим блиском.

— Так не рятуйтеся в бою, хлопці! До чортового батька такий порятунок! Там, де рятуються, там не

перемагають. Будьте горді, брати! — гукнув Гетьман ще голосніше.

Ще ширше розправились плечі у командирів і бійців, ще вище піднялися голови. Не пізнати стало полку.

— «Не ждiть, воюйте щодня, щогодини, щохвилини! Шукайте ворога, творiть вiйну! Творiть перемогу!» — от що хотiв сказати наш генерал.

Генерал Макар Нечипорук не витримав. Він кинувся до Гетьмана і гучно поцілував його при всіх в обидві щоки три рази, як на великдень. Потім перецілував усіх. Всі були глибоко зворушені й схвильовані.

Незгодний лейтенант Орлюк не знав, куди подітися від сорому, і став просить пробачення в генерала, але Нечипорук, генерал Макар Нечипорук, поцілував і його, за критику.

— Синочки мої! — крикнув він своїм хриплим голосом. — Ви не дивіться, що я генерал. Я такий же, як і ви. Одна в нас сім'я, одна критика, одна біда і одна найбільша в світі задача — перемолоти ворога. Ось скоро він вже почує од нас не таке. Горбом своїм і п'ятами почує! Та кров'ю! Покажемо ми йому шлях до Берліна!

— Покажем, товаришу генерал! — крикнули бійці.

— Але вірно я сказав, он як Гетьман говорить, перемога сама не прийде. Шукайте її, творіть, бажайте її, і тоді вона наша!.. Так будемо ж битися, розтак, перетак нехай!

— Будемо! Будемо! — заgrimів увесь полк.

Раптом сильна автоматна стрілянина примусила всіх обернутися в бік річки. Переслідуваний цілим роєм німців, до річки з того боку зигзагами, мов блискавка, біг боець Левко Гненний. Німці стріляли по Левку на чім світ стоїть.

— Стій, рус! Здавайся! — гукали вони, забігаючи Гненному навперейми.

— Чортового батька! — лаявся Гненний і, мов підбитий, покотився до річки. Метнулися німці до Левка навперейми лозою, тоді Левко, підпустивши їх, скільки там було треба, перекалічив майже половину трьома гранатами, а сам кинувся сторч головою в воду, тільки його й бачили.

Тут саме й підбігли однополчани. Одігнали вони пострілами дурних німців, міркуючи, кого ж це німці вби-

ли на тім боці, коли ж перед самісіньким їхнім носом під берегом виринає Левко Гненний, злий, як диявол.

— Звідки? — спитав помічник генерала Макара Нечипорука, коли Гненний, увесь в синяках і гулях, мокрий і покарбований різними випадковостями життя, опинивсь перед командирами.

— З ворожого оточення, — сказав один військовий спеціаліст, що був присутній при витягуванні Левка з води.

— Ніхто мене не оточував, — виправдувався Левко Гненний. — В голові у вас заточилося...

— А звідки ж ти?

— Я з бою... Бій не закінчено. Отож рано мені оточенням докоряти.

— Говори толком, звідки ти?

— Од капітана Кравчини, — сказав Гненний.

— Од Кравчини? Як Кравчина? Що Кравчина? Де записка? Що передав Кравчина? — захвилювались командири.

— Курить хочу... — сказав Гненний.

— Дайте ж йому цигарку! Цигарку дайте, бюрократи! Ну! — наказав генерал.

Дали цигарку.

— Де записка?

— Нема записки. Велів передати на словах, — сказав Гненний і глибоко затягся димом. Давно вже він не палив такої смачної цигарки.

— Що передати? Кажі мерщій! Як діла?

— Зараз.

— Ну?

— Фріца витяг капітан з розбитого танка. Сильно був підсмажений і випивши. Так там таке балакає...

— Ну? Що?

— Ат!.. — махнув рукою Гненний, не бажаючи ніби і згадувати ні про фріца, ні про його клятві балачки.

— Та кажі вже, чортів син, не дратуй нас! — закричав один військовий спеціаліст. — Що казав полонений?

— Та нічого такого доброго, сказати би, й не казав. Лаявся все. Дурні ви, каже. На чортового батька ви одступали? Ми ж, каже, зовсім уже язички висолопили від вашого вогню і вважали себе вже пропащими. Резервів нема, пального в танках нема, артилерія ваша дух

забиває. Прямо капут, та й годі. Коли ж зирк — побігли ваші...

— Зрадники!..— закричав Макар Нечипорук і затупотів чобітьми.

— Отаке-то! Дак тоді капітан Кравчина й каже: «Побіжи, каже, Гненний, до полку і, якщо добіжиш живий, передай там усім, що всі вони боягузи й дурні».

— Вірно! — гукнув Нечипорук.

— А коли, каже, побачиш там генерала Нечипорука Макара, дак ти, каже, скажи...

— Годі! Стій! Досить! Все ясно,— пустився генерал Макар Нечипорук на тонкі воєнні хитрощі з явним розрахунком вирішити дві тактичні задачі: по-перше, щоб ніхто не взнав, яку саме військову таємницю повелів капітан передати особисто йому, генералу Нечипоруку, по-друге, як можна скоріше вдарити на виручку Кравчині.

Проте як не старався генерал Макар Нечипорук і як не благав його Лука Гетьман поспішати, податися зразу на виручку Кравчині все ж таки не вдалося.

Довго ще розпитували Левка Гненного різні військові спеціалісти, довго міркували, чи не німецький він часом шпигун, підсланий, щоб заманити увесь полк у лабети.

Проте Левко не здавався. Він уже був два рази у справжніх оточеннях і добре знав усі небезпеки, проте йому пощастило обидва рази вилізти з них без найменших наслідків, хоча й з немалими трудами.

Тому на всі поставлені йому військовими спеціалістами найтонші запитання щодо причин і обставин його, Левкової, появи з боку противника, що проявив при стрільбі по ньому, Левку Гненному, підозріле, подібне до інсценіровки, непопадання, а також відносно раптового поринання його в річку і довгого звідти невилізання, він протягом кількох годин відповідав на всі боки з винятковим тактом і не менш досконалим найтоншим знанням діла, а де не знав, там мовчав, ні разу при цьому не помилившись, що точно.

Переконавшись таким чином, що тут шпигунства нема і що факт поранення Левка з боку противника не відбувся внаслідок особливого його, Левка Гненного, уміння бігати, полк вирішив негайно йти виручати артилерію.

Генерал Макар Нечипорук, який не мав юридичних талантів і навіть почував до юриспруденції щось вроді зневаги чи огиди, не був присутній при цьому. Він зразу розкусив Гненного і давно вже гасав з Гетьманом по полку.

Він переладнав уже й поповнив деякі роти, доставав десь нові міномети, набої, збирав зв'язкове господарство.

Скоро, скоро! Кожний гук, що доносився з бою, немов вибухав у грудях бійців. Всі були знову в повній бойовій готовності і з нетерпінням ждали генеральського слова. Але перед самим генеральським наказом виступив ще з короткою промовою фронтовий письменник, інтендант Євген Тополя.

— ...Отже, брати та сестри, я кінчаю! У цей величний час, коли наш безсмертний народ проливає сторіками моря своєї благородної крові за праве діло, треба битися краще. Зараз не час погано воювати. Треба краще командувати і битися треба краще!.. Краще треба битися, краще! — гукнув з усієї сили письменник. І здавалося його багатій уяві в цю мить, що повчальна промова надихнула бійців на подвиги, що зараз почнеться щось надзвичайне. Голос його тремтів од глибокого хвилювання.

— А чи не могли б ви повчити нас, як же саме треба битися краще? — почувся з середини полку голос знаменитого бронebійника Устима Вовкотрубенка.

— Як битися? — вигукнув письменник. — Я не військовий спеціаліст, але я знаю як. Треба битися, як бивсь Богун, Кривоніс, Байда, Сагайдачний, Вишневецький, Данило Галицький!

— Не знаємо таких! З якої частини?

— Це не з частини! Це історичні герої! Колись в історії бились.

— А звідки ви знаєте, що вони кращі од нас? Ви їх бачили? — образились Вовкотрубенки.

— Написано.

— А, мало що написано! Може, тоді писателі були кращі. Бідовіші. Дуже просто. От і написали! — загомоніли бійці і командири.

— Товариші, я знаю Байду, — сказав кандидат хімічних наук, лейтенант Орлюк. — Байда — це ж командир танкового полку. Дійсно, прекрасний командир і чудесний товариш!

— Понятно! — сказав полк.

О патетики! Сучасники великих подій, письменники Вітчизни! Взиваєте ви гучно до народу, щоб бився він не просто за Вітчизну, а так, як билися в старі часи Богдани, Кривоноси, Богуни чи легендарні пращури чубаті — Сагайдачний, Байда, князь Данило, Святослав.

І опускають перед вами очі, несвідомі в заплутаній історії своїй, звичайні ваші адресати, не відаючи часом, хто ж ці герої? Чи то командири сусідніх гвардійських полків, чи їх натхненні комісари, чи то такі й справді давно позабуті начальники старовинних військ? І, довідавшись в рідких, одчайдушних знавців старовини про прадідів великих і безсмертних, запитують себе в тривозі: а в нашу, величнішу від усіх великих воєн, в цю от трагедійну пору, невже ж бо нікого поставити на зразок у великі горді лави? Невже пак нікому стати поруч? Невже так висохли, позморщувалися душі? Чи не звелися лицарі? Чи не змарнів наш рід?

Ні, не змарнів наш рід! Не перевелися й лицарі на нашій землі. Жива душа народна. Є кому стати з Богом і з Байдою, є кому стати!

Хто ж це? Чий син? Звідки? Невідомо. Хто він був до війни? А хто його знає? Що любив — лани, сади, мости, заводи? Ніхто не знає. В штабах не відають дрібниць.

Прости, нащадок князя Святослава, капітан артилерії Василь Кравчина з Дніпропетровщини. Звідки? З Київщини. Чи з Чернігівщини. І трохи не агроном райземуправи...

Він стояв на бугрі і дививсь у бінокль. Коли недобита німецька піхота ринулась в прорив, він змів її з лиця землі, але бій припинивсь ненадовго.

Не встигли його артилеристи перекурити, як уже горб затремтів під ним од ворожої артилерії, заclubивсь, як вулкан. Заревли над головою самольоти, а в далечині з-за горбів виповзали вже танки.

Кравчина кинувся в бліндаж.

— Якимаха?

— Да!

— Виходь з батареєю праворуч вперед!

— Так! Да!

— В долину виходь, у долину праворуч! — говорив капітан Кравчина по телефону Якимасі.— На тебе, Яки-

маха, зараз посунеться з-за горба танковий вал! Приймай добре!

— Да-а!..

— Не відступати до смерті! Передай ружейникам — я наказав...

— Да-а!..

— ...Шинкаренко!

— Да!

— Поглядай на Якимаху!.. Га?.. До мене!

— Товаришу капітан...

— ...Дегтяренко?

— Да!

— Ну?

— Нічим дихати. Сильно накрило.

— Га?

— Притисло сильно!

— Чим?

— Бомбами.

— Бомбами?

— Да!

— Якими бомбами?

— Важкими.

— А ти яких захотів? Легеньких? — розсердився Кравчина.— Ти де сидиш? Де ти сидиш, я тебе питаю? На війні ти сидиш чи ні? Говори, де ти сидиш?

— Та на війні, а де ж, по-вашому, на стадіоні «Динамо» чи на весіллі, бодай вона трижди була згоріла, трясця її матері з такою війною!..

— Помовч... В чім діло?

— Поранений.

— Га?

— Руки нема. Ясно?.. і ноги... і людей поранено. Ясно?

— Кавуна! Кавуна швидко!.. Кавун?

— Кавун!

— Батарея Дегтяренка виходить з ладу... Наказую бігом зайняти його позицію.

— Да!

— Стояти всмерть!

— Стою!

Великої сили авіабомба впала коло самого бліндажа капітана, за нею друга, третя. Бліндаж завалився. Кравчина виліз з нього чудом, як з могили.

— Кавун?..

Старший сержант Іван Кавун з Запоріжжя не був у мирному житті ні професором, ні лікарем, ані інженером. Не був він, як можна вже догадатися по одному його чину й прізвищу, ні суддею, ні слідчим, ані завідувачим магазином. Він не годився на такі високі посади. Проте, як і всяка людина, він мав свій талант, і знайшов себе в ньому, і прославив у ньому себе і свій рід Кавунів з Запоріжжя. Він був воїн. Він був такий великий воїн, що його кілька разів ще змалку виганяли з Запорізького комсомолу, а навіть батько часом остерігався його, знаючи по собі, які сили можуть таїтися в тихому Кавунівському роду.

Коли ж перед війною Івана взяли до війська і матері всіх дівчат дихнули нарешті спокійно, до Запоріжжя прибув несподівано лист з повідомленням про рішення його, Івана Кавуна, присвятити все своє життя обороні Батьківщини од ярма капіталізму і стати Героєм Радянського Союзу.

Ця звістка облетіла негайно все Запоріжжя, усі кути, і коли старий Опанас Кавун, прийшовши з заводу, також довідався про таке рішення свого сина, він подивився на всіх, похитав головою і сказав:

— Ну що ж? Якщо вже, казав той, не годився наш Іван ні до якої роботи, нехай уже хоч в герої виходить абошо. Давай, стара, вечеряти...

На війні Кавун жив одним бажанням — убити як можна більше ворогів. Це бажання ніколи не покидало його. Він воював не просто з наказу, він воював невпинно, щохвилини. Він був творцем війни, її найтоншим винахідником. Іноді він раптом стріляв із своєї пушки без команди. Це були найбільш разучі по несподіваних наслідках постріли. Він, так би мовити, був гарматним снайпером. Одного разу він сам-один відбив цілу німецьку атаку, спаливши з своєї пушки три танки і добрих півтори сотні чистокровних німців. Слава про Кавуна рознеслася далеко по всіх радянських країнах.

Уральські робочі прислали йому на фронт нову іменну пушку з кованим написом: «Славному Воїну, Герою Радянського Союзу, Івану Кавуну Запорізькому». Іван подивився на пушку хазяйським оком, поляпав по ній долонею і сказав:

— Добра пушка. Тепер хай фрїци стережуться.

...Капітан Кравчина не був теоретиком війни. Він теж був її практиком, виконавцем ненависті.

Тому для нього була зрозуміла і ненависть до своїх за дурні розпорядження, за необачність і за роз'їдаючу душу неорганізованість.

Він не просто ненавидів фашистів, як це буває в тилових людей. Він ненавидів їх невпинно, гостро й злісно. Він часом заздрих їм, як голодний ситому. Він заздрих їм успіхам і ладній чіткості їхніх бойових дій.

Артилеристів своїх він любив більш за все на світі.

— Кавун?

— Га!

— Стояти всмерть!

— Та чув уже! Стою,— сказав Кавун і тут же суворо звелів своїй батареї точно виконувати наказ капітана.— Тільки прошу без суєти,— додав від себе Кавун, коли батарея під сильним огнем стала на нову позицію.— Коли при мені ото суєта, я перестаю розуміти противника... Я презираю таку війну. Понятно?

— Да.

— Та не да, а точно. Понятно?

— Точно.

— От суєта... Ну давайте!

І Кавун плюнув у долоню, як добрий плотник.

Трудно знайти людину, від якої можна було б почути отакі розумні слова в такий час. Інший на його місці забелькотів би вже чорт зна що, побачивши, як летить з-за пагорба велика тічка німецьких танків прямо на нього.

Танки грізно коливалися, мов кораблі на хвилях, стріляючи з ходу з гармат і кулеметів. За ними гуркотіли десантні причепи, густо набиті п'яними автоматниками.

А на самих танках сиділо множество зеленкуватих фріців, вчепившись один в одного й за що попало, мов нужа.

Грім і гуркіт потрясали все. Вся земля, все здригалося під тягарем залізного потоку. Страшні танки в наступі!

А Кавуну, здавалося, тільки того було й треба. Давно вже мріяв він сам про таку густу танкову атаку з такою багатою начинкою.

— Давай огонь!.. — крикнув він раптом неймовірно гучним голосом і весь мов загорівся.

Спалахнули Кавунові хлопці од знайомого крику, кинулись до гармат. В одну мить нічого не стало чути. Чи було страшно? Який там страх, дихати було ніколи, ніколи оглянутись.

Час летів на танках, летіли смерть на секундах і життя. Все скоротилось, стислось і напружилось до краю, все буття. Гарматні обслуги метались лавами в шаленому ритмі.

— Снаряд! Замок! Приціл! Огонь!

Від прямих ударів танки репались, і кидались угору, й горіли з причепами, як на страшному суді. Горіло залізо, десант, горіла сталь все ближче, ближче!..

— Тихо!..

Гармати стрибали, мов люті собаки, і гавкали, й вили, і металась в скаженому осатанінні!..

Шалений огонь гніву й пристрасті битви надавав бійцям такої велетенської сили, що важкі гармати вертілися в їх руках, як іграшки.

Велетенським напруженням м'язів вони одкочували їх, повертали праворуч, вліво, підкочували вперед.

Вони були мокрі, як з води вилізли.

— Огонь... Огонь... Огонь...

Раптом, по радіокоманді, всі німецькі танки блискавично крутнулись праворуч і, передувивши немало своїх автоматників, кинулися на батарею Сіроштана.

Тоді Кавун швидко подав особливу коротку команду. Ударили тоді по танках з усіх гармат шрапнеллю та з кулеметів,— і мов вітром змело з танків весь десант, до одного німця, тільки його й бачили. Один лише німець злетів з танка живий. Загубивши розум, він кинувся вперед на батарею і підбіг аж до самого Кавуна з таким безглуздим сміхом, що Кавун перелякався:

— Тю, чорт тебе носить! Приберіть паскуду!

— Перемога! Перемога! Урра! — закричали Підтиченко, Косарик і Торохтій.

Але це ще не була перемога. З лівого боку, з-за коліна, через річку заходили вже бродом в обхід артилерії свіжі німецькі сили.

Та не вдалося німцям обдурити хитрим маневром славних артилеристів. Наказавши гаубичним батареям своїм перенести огонь на переправу, капітан Кравчина, мінометники Лобода Іван, Драгун Петро, Опанас Глек, Федорович Микита, Цимбал, Романченко, одчайдушні

кулеметники й бомбометателі Таран, Головацький, Сотник, Муравин Степан, Чумаков, Нехода Петро, Ковтун Данило і множество других, що їх не можна вже було й розглядити на льоту, все, що було найбистрішого, найгарячішого й найбезстрашнішого при артилерії, — всі їздові, шофери, розвідники, телефоністи, — всі кинулись до річки. Кожний розумів, що означало загаятись тут хоч на мить. Німці були вже в воді.

Яка була річка! Яка була річка! Прекрасніша між усіма річками! Та сама, що перебродили її, бувало, в косовицю в селі дівчата з граблями, вилами, з білими сорочками в руках над головами, з чарівними піснями й сміхом...

Яка була радісна, незаймана річка...

Її було вже не пізнати. Вона текла поругана, звалтована і засмічена ворогом. Вода кружляла в ній каламутна й кривава, з дохлою рибою, трупом і іншими останками страждань. Снаряди бовтались у воду й вибухали на дні, і з глибоких, тихих ям і затонів виринали жовто-білими черевами догори розпанахані величезні соми, сазани, шуки та інший згублений риб'ячий рід. Хиталися на кручах столітні дерева і падали в річку корінням догори.

Яка була річка! І бруд, і каламуть, і кров у річці, й смерть.

Це була вже не річка, а сплав нечистот. Літали зграї переляканих птахів над боєм. У хвилях повітря носило їх, як у тайфуні, й шпурляло вибухами на всі боки: вперед—назад, вперед—назад! Вони падали в нестямі на землю, шукаючи захисту в страшних людей.

Лисиці тремтіли в своїх смердючих лисячих норах. Вовки в кущах, наївшись чоловічини, припадали черевами до землі й плазували, гидячи землю в проклятому мерзотному вовчому страсі. Від жаху їм поодбирало ноги й шлунки і закарлючило хвости під животами. Вони не сміли навіть скиглити і тільки ляскали зубами. Вовчиці плакали.

Такий страшний світ був у бою.

Тільки людина могла перенести бій.

Тут билосся безсмертя зі смертю.

Повітряні хвилі й буйні завихрення від великих снарядів і вибуху мін зривали людей з землі, крутили їх угорі, мов осінній лист, і кидали на землю.

Все повітря прийшло в шалений рух, все воно, вся атмосфера звучала, ревла, вибухала, крикала і гриміла тисячами грімів.

Літали мертві, немов у диявольських безумних снах або в нестямній трясці. Мерці зривалися з землі, по кілька раз літали в чорній куряві, в фонтанах груддя й падали знов на розторгану, понівечену земну кулю, стукаючись в неї, куди і як попало.

Повітря горіло. На бійцях займались сорочки. Палали спини у людей. Кричали — ай горю! — і падали на землю, й качалися, й крутилися по ній з виттям, і стогнали, й гасили один одного ударами долонь. Горіла фарба на гарматах. Здавалося, стріляли з огнених гармат і самі загорались од влучань термітних снарядів і згорали, як блискавки. Пахло смаленими тілами згорілих товаришів, і кості їх курились і чаділи попід ногами друзів, — тільки що був, ненавидів, кричав, побіждав. Неправда! Цього бути не могло! Ні, правда! Це було!

Сім раз сходилися бійці з противником. Сім найтяжчих німецьких атак відбили вони — вщент, в порох, в дим. Двадцять шість ворожих танків палало вже перед ними й возносило до неба грізну їхню славу. Труп ворожого лежало між танками множество.

— Кавун?

— Да!

— Як діла?

— Га? Добрі діла. Га?.. Ну, поставили всмерть, ну й стою... Га?.. Не дражніть мене, товаришу капітан. Не люблю я по телефону балакати. Га? Не чую... Не чую. От суєта.

Нічого вже не чув Кавун. З ушей у нього текла кров. Добрих півтора десятка дрібних мінних скалок роз'ятрували його тіло і злили, мов тигра. Півбатареї вже не стояло на ногах. Вельми порідшали гарматні команди в Сіроштана, Якимахи і в інших командирів кулеметних і бронебійних команд.

Німці пішли в атаку в восьмий раз, потім в дев'ятий, в десятий, в одинадцятий. Одинадцять раз майже безперервно кидались осатанілі фашисти в атаку, і одинадцять раз одбивав їх Кравчина.

Тоді вони пішли в дванадцяту атаку, в танкову.

Нові танки прибули з самої Франції, де вони понад рік чекали на вторгнення англійців, — чистенькі, без жод-

ної подряпини, з новими, гарно одягненими молодими танкістами, з новими гарматами і порнографічними фотографіями біля замків. Мов скажені хорти, неслися танки на центр артилерії проти самого Кравчини, упевнені в повному його виснаженні.

Спочатку Кравчина дав по них шалений огонь з усіх батарей і кулеметів, а потім, коли десант злетів з танків, як зграя підбитих горобців, він раптом припинив огонь і наказав усім сховатись за гармати, і вже коли танки були зовсім близько, коли спантеличені мовчанням німецькі командири танків почали висовувати з башт свої маленькі голови, вважаючи себе вже переможцями, Кравчина раптом повелів огонь.

Не многим німецьким командирам пощастило сховати свої маленькі голови. Орудійні залпи сипались один за одним з надзвичайною швидкістю. Бронейники з своїх щілин, зовсім зблизу, вдарили по танках майже впритул.

Як же не забігали по танках синенькі вогники, як не запалали танки та давай вибухати зсередини, та як не сипонули з них з ревом і зойками свіжі фашисти! Страшно поквиталися з ними артилеристи.

— Бийте, бийте, хлопці! Не жалійте жодної тварюки! — кричав Кравчина, заступаючи на батареї пораненого Якимахау.

Багато танків розбили й спалили товариші в цій атаці, множество німців убили зовсім близько перед очима, очі в очі, крик у крик, — нікого не пожаліли.

Всі відзначилися доблестю, всі до одного чоловіка. Кожний пролив кров ворога, а танки жарко палали перед трупами своїх мертвих хазяїв, мов жертвовники, — аж у саме небо.

Німці не витримали й подалися в нестямі назад.

Раптом на бійців сипонула з неба злива різноманітного паперу.

Отруйні листівки з сильно діючим гідким змістом для розкладу волі й розуму противника вкрили геть чисто всю землю, гармати, бійців і побите товариство.

Настала могильна тиша. Німці поховалися у свої нори і слідкували в біноклі за отруйною дією листівок.

Листівки були свіжі, щойно виготовлені в Берліні найтоншими майстрами отрут. Підробка правди була в них сколочена в такій тонкій пропорції з брехнею,

хитрощами, загрозами і обіцянками, що створювалася мішанина, здатна звалити з ніг утомлену людину.

«За що воюєте, за що вмираєте?» Це священне запитання, написане рукою ворога, набирало якогось порочного звучання, і, падаючи на бійців з неба в десятках тисяч своїх повторень, шелестіло під ногами, і, здавалося, шепотіло з усіх боків, мов сатана: «За що, за що, за що?»

Почуття бійців збудилися до нестерпного напруження. Але ніхто не підняв листівки, ні один боєць. Всі одвертались од них, як од непотребства, не достойного погляду людини. Один лише капітан Кравчина підняв листівку.

— Підніміть і прочитайте,— сказав він бійцям.

— Ні, не годиться нам таке читати. Не хочемо гидити свої руки й душу в такий час,— одповіли бійці й знехотя підняли листівки.

— А тепер, брати мої,— сказав Кравчина, коли всі кинули послання ворога з презирством під ноги,— поки німці думають, що ми тут читаємо, хочу я нагадати вам перед вирішальним, а може, для декого й останнім боєм,— за що ми б'ємося, за що вмираємо. Ідіть сюди.

Бійці підійшли до свого командира.

Їх було вже небагато. Вони стояли перед ним, мокрі від тягара трудів і чорні від диму й кривавих патьоків.

Поранені стояли, спираючись на непоранених, і дивились на Кравчину з невимовною ніжністю. А в кого були перебиті ноги чи спина чи хто не міг вже стояти через слабість чи біль, ті лежали віддала, мов підбиті журавлі, і витягували шиї, аби теж послухати свого командира. Над ними курилася пара і знімалася вгору.

Кравчина зрозумів,— ні, не звичайних пояснень, що визначаються в грошовому чи земельному обчисленні, ждали від нього бійці. Високі, небуденні думи світилися на їх простих обличчях.

Перед ним стояли учасники великих подій, жива грізна історія, її автори і криваві її виконавці.

— За що ми б'ємося? За що вмираємо? — голос Кравчини затремтів од глибокого напруження, і хвилювання охопило всіх бійців. — Вороги наші б'ються за особисті багатства, за владу над нашою землею і здивовано питаються один в одного, за що ж бо бореться радянський селянин? За стільки доларів або марок, як ні-

мецький, чи не за стільки? За стільки гектарів землі, як Гітлер обіцяє кожному своєму солдату? Ні, не за стільки, брати! Не за це. Ми б'ємось за те, чому нема ціни у всьому світі,— за Радянську землю!

— За Батьківщину,— зітхнули бійці.

— А те все, за що б'ються вони, не варте й доброго слова людини.

— Не варте воно й плювка доброї людини! — сказали Горобець, Кавун і Якимаха. Вони стояли обнявшись, поранені, і ніжно підтримували один одного...

— У всіх у них, — сказав Кравчина, — своя хижка правда. У нас своя, народна, приспана віками. Шість віків учили нас по-різному мислити, рухатись, молитись. Шість століть гріли нас різними огнями, просвіщали нас різним світлом, кидали в бої одних проти одних під різними знаменами — австрійськими, румунськими, угорськими, польськими.

Не всі бійці розуміли вповні свого командира. Але вірили вони, що це була їх гірка правда, вірили своєму капітану, і перед ним уперше розкрився рідний їх світ у всій своїй зловісній величі і драматизмі.

— Та жива душа народна. Прошуміли століття, і нашу народну правду, трохи не мертву од довгого сну, підняла з могили Партія. Зібрала вона наші землі воедино і сказала: «Живіть! Спасибі за вірність мечу і за дружбу. Не забувайте про дружбу народів ніколи. Вся наша сила — в дружбі!» І зійшлися ми, брати, за шість віків уперше, обнялись, заплакали.

— Ми там були! Ми були у Львові! В Буковині! — закричали поранені з своїх кривавих калюж.

— Це ми обнімались там з братами! Ми плакали там! — загомоніли, захвилювались бійці.

— Так, товариші, це були ми, — сказав Кравчина. — Це було при нас, за шість віків уперше. Хто це забуде? Хіба незабутнє можна забути коли?.. Було... Та не встигли ми вдивитися брат у брата, не встигли звикнути до різниці своїх зморщок і шрамів, як уже знову розідрано, розторгано нашу Україну і залито кров'ю. Розтяв її німецький фашистський кат, розкидав порубане її тіло. І кому? Румунії боярській!.. Хортистським катом! Ось вони! — вказав Кравчина на німців, і голос його був гнівний, як голос народу. — Скажіть же мені, брати, чи можемо ми не битись?

— Ні, будемо битися всмерть! — закричали артилеристи і кинулися вже бігти до гармат, та Кравчина спинив їх одним рухом руки.

— Не всмерть, а на життя! За великий Радянський Союз народів і за всю Україну — від Закарпатської Русі аж до цього поля бою!

— Огонь! — закричав, не стримавшись, Кавун.

Не витримали народні серця. Обнялися бійці, як стояли, і заплакали. Тільки найближчі стояли нерухомо, мов заворожені, ледве стримуючи горді сльози.

— Пам'ятайте! — голос Кравчини дзвенів, мов дзвін, і розносився далеко по полю бою, до самих, здавалося, німецьких лігвищ. — Добре пам'ятайте: на яких би фронтах ми не бились, куди б не послала нас сьогодні Партия — на північ, на південь, на схід чи на захід, — ми б'ємося за Україну Радянську! Ось вона перед нами, наша мучениця, рідна земля! — Кравчина обернувся на захід. — Батьківщино наша! Благослови зброю синів своїх! Прийми нашу кров, наші рани і палку подяку, що породила нас у великий грізний час, що возвеличила наше життя щастям боротьби за твою долю, за все слов'янство, за чоловічество!.. Так за Батьківщину, брати! За перемогу!

— За Батьківщину! За перемогу! — гукнули Вернигора, Лимар, Кавун, Якимаха і Шумило. Крикнула за ними і вся артилерія і вчасно розсипалась по місцях. На неї вже летіла ціла зграя німецьких мін.

Німці пішли в атаку в тринадцятий раз.

Капітану Кравчині донесли вже з бронейних застав про якісь незвичайні приготування в німецькому таборі.

Він хутко наказав усім батареям, мінометникам і бронейникам бути напоготові. Не подобались йому ні ця сумовита тиша, ні листівки. Почуття бувалого воїна підказували йому, що наближалися найзапекліші, рішучі хвилини бою.

В смутній турботі оглядався він, чи не веде часом Гетьман підмогу... Ні, не веде. Там все ще знімали мірку з Левка Гненного, все ще сперечались, ув'язували, пров'ертали.

Кравчина не помилився в смутних своїх передбаченнях. Зазнавши дванадцяти невдач, головний німецький начальник відчув, що він гине. Тоді він вирішив з одчаю вчинити останню, психічну атаку на Кравчину.

Автопортрет 20-х років.

Закидавши артилерію листівками гнітючого змісту, він наказав своїм солдатам скинути штани й сорочки і наступати в одних трусах, з реготом, і співати грізних пісень.

Покірні німецькі обивателі почали мовчки роздягатись, думаючи в розпучі про смерть, про пенсію для родин і проклинаючи нишком свою нещасну долю. Тоді, помітивши занепадництво у своїх лавах, головний німецький начальник пообіцяв солдатам зиск у три гектари української землі на голову і повелів їм випити горілки, настояної на особливому німецькому зіллі. Коли зілля подіяло і солдати, втративши розум, упали в дурний регіт, він погнав їх в атаку під ревище сирен, свист і тріскання автоматів.

— Айн, цвай, драй, фір... Наше серце сміється од щастя...

— Айн, цвай, драй, фір...

— Ха-ха... Хи-хи... Свись!

Ось що значить марширувати, коли тебе веде Гітлер!

— Хайль, хайль! Гав-гав-гав!

Коли б діти побачили своїх нікчемних, проклятих батьків у цім недостойнім, ганебнім марші! Або німецькі матері коли б побачили своїх сучих синів... Та не побачити їм уже їх ніколи...

— Товаришу старший сержант! Вже показалися! Ідуть без штанів і гавкають! — доніс Кавуну молодший сержант.

Почувши отаке, Кавун спочатку застиг у неприродній позі. Потім несамовита лють спалахнула в ньому з такою силою, що він аж підскочив, як од гадюки, і кинувсь до своєї персональної гармати, щоб зразу ж, негайно, учинити по наступаючому противнику вогонь.

Але раптовий телефонний наказ командира несподівано охолодив Кавуна. Кравчина повідомив його, що снарядів уже зовсім обмаль, а Гетьмана не чути, не чути й інших гінців, що теж пропали без сліду.

— От бачите, — сердився Кавун на своїх бійців, — казав я вам, бережіть снаряди! Ось тепер дивіться собі на фрїців да чухайте потилиці, поки не підійдуть на сто метрів.

— Нічого, товаришу сержант, — сказав Левко Підтиченко, командир другої гармати. — Коли вже є така

заборона, ми підождемо. Нехай підходять хоч і на п'ятдесят... О, гляньте!.. Га, тисяча чортів його матері!..

З димової зависи, немов з небуття, показалися німці.

Бійці припали до гармат, кулеметів, автоматів, до всього, що могло стріляти, і з великим подивом вдивлялися в свою смерть.

Вона наближалась до них, кривляючись і ображаючи їх кожним своїм кроком. Кавунові хлопці бачили вже її в різних появах. Бачили грізну й зловісну серед великих пожеж, проклять і стогонів, бачили страшну в нестерпному громі й вибухах металу, бачили неблаганну й моторошну в гадючому плазі танкових гусениць, бачили жалюгідну й розтинаючу душу на річних переправах і в гнилих болотяних прірвах,— але таку потворну, безсоромну й образливу многі з них бачили вперше.

Німці йшли напівголі, брудні, з волохатими грудьми і животами і являли картину жалюгідну й мерзотну, мов божевільний дім, що вирвався на волю. Вони реготали, свистіли, вили, пританцьовували, і тільки несамовиті од жаху очі виказували їх тупе страждання. Вони були неначе вже не люди, а лихий сон недужої людини.

Бійці міцно трималися за зброю. Однак по мірі наближення німців у многих забігали по спині мурашки. Та тут прийшов на допомогу природний супутник їхнього життя — гумор. Він ніколи не покидав їх ні в радості, ні в горі. Не покинув і тут.

— Гей, німці! Штани погубили! — закричав наводчик Самійло Косарик.

— Не погубили! Послали Гітлеру в Берлін на просушку! — підкинув Левко Підтиченко.

Всі засміялись.

— А сорочки познімали для чого?

— А то ж на них від гавкання шерсть вигнало, як на собаках. Чуеш, як гавкають?.. Давай, давай, дужче, психи! — кричав Підтиченко, махаючи рукою.

Тут уже всі розійшлися і почали вигукувати на адресу німців різні веселі зауваження.

— Отож вона й є психічна атака, що гавкають, як пси! — сказав Овчаренко.

— Еге! — сказав Кавун.— Ось зараз вони в мене погавкають. Зараз ось полетить з них собача шерсть... Увага!

Коли всі примовкли і німецьке наближення стало

майже нестерпним, коли, здавалося, було вже чути їхнє зловонне дихання, Кавун подав команду.

Все затремтіло. Все, що йшло в передніх лавах, було роздерте вщент і знищене огнем, проте другі німецькі лави не подались назад. Голе, отруєне фашистське солдатство лізло через трупи і падало грудьми на міни, на кулемети. Рудий єфрейтор Густав Шмуцке ліз напролом, як заворожений. Чи був він хоробрим і відважним? Не був він хоробрим. Він виконував вищий закон свого життя на війні — наказ. Він божеволів од жаху. Але ззаду були кулемети. А спереду — земля, гектари. Як він хотів цієї землі! Як він хотів знищити на ній все, що жило. Цілий рік він колупав її пальцями, розтирав на долоні, нюхав, брав на язик, цмокав губами, і водянисті очі його блищали неситим виблиском.

— О моя земле, моя, моя, моя!.. — шалів він у п'яному сказі і впав з розгону в яму, прямо на бронебійника Івана Лободу.

Довго боролись вони в ямі. Та Іван задавив його і напхав йому повний рот української землі. Потім, важко дихаючи, він підвівся з ями й поглянув у бік батареї.

Її вже не було видно. З лівого крила повзли вже до неї німецькі танки з огнеметами. Огнемети метали огонь. Все потонуло в диму.

Даремно викликав Кравчина батарею Кавуна. Ніхто не озивався. Вистріляли Кавунові хлопці всі покладені їм в житті набої, добре потрудилися і попадали спати на віки вічні.

Смерть не поскупилася на них, не пожаліла ні гриму, ні фарб, ні роз'ятрених ран, ні жорстоких нелюдських каліцтв. Кожному відпустила вона пудів по двісті осколків, і куль, і огненних шарів температури надзвичайної.

Ніхто вже не впізнав би їх — ні батьки, ні матері, ані дружини. Та й самі вони в останній час уже не визнавали один одного, — так змінили їх пристрасті смертного бою.

Все віддали, все до останньої нитки. Поквиталися з життям, з війною, з ворогами вповні. Не мудрили, не ховалися в резервах, у тилах. Не крутилися в штабах, редакціях і военторгах. Не обростали родичами на простих своїх артилерійських посадах. Не видавлювали з малого свого таланту великої користі, нехтували талантом, не любили виставлятися напоказ ні в цілому вигляді, ні в

пораненому, ні в яких доблестях, мало шанували своє, неуважні, насмішкуваті і необачні...

Решта лежала в шматках,— де рука, де нога, а де й голова. Не написали вони перед смертю зворушливих записок з проханням, якщо буду вбитий, вважайте мене за комуніста, не встигли. Ніколи було. Які були, такі були. Хто комуніст — комуністом, а хто ні, той також поліг достойно.

Не було в них ні ненависті до інших народів, ані задрощів.

Не бували вони ні в Америках, ні в Парижах, ані в Лондонах. Не бачили союзників своїх в лице, ні їх союзницьких жінок, ні благополучних їх дітей. Тільки люті закордонні писки жорстоких своїх ворогів і бачили вони в житті, та й то — в атаках.

А Кавун? Де Кавун? Де поховати його, де ставити пам'ятник? Нема Кавуна. Вибухнув Кавун од прямого удару в груди цілого термітного снаряда. Спалахнув за Вітчизну Радянську, як болід, і рознесло вітрами гнівний його запорізький дим над всіма народами. От які були!

Прости ж їм, світе, їх простоту... Але де треба вже було робити до поту, в сівбу, в косовицю, чи боротися за швидкості й висоти, за урожай, за хліб для всіх,— там вони були перші й незрівнянні з діда-прадіда. І ніколи в криваві часи не декламували — ми жити хочемо! А плювали ворогу в лице в міру своїх сил, приказуючи твердо:

— Вбивайте, чорт вашу душу бери! Всіх не переб'єте!..

Танки пішли на батарею Сіроштана. З неймовірним трудом добрався Сіроштан до телефону. Його поранило великими осколками міни. Кров заливала йому лице. Він облизував її, солону, і протирав липкою від крові рукою закривавлені, поранені свої очниці. Ось і телефонна трубка. Міни крякали навколо, немов казкові величезні жаби,— ква, ква, ква, ррр!

— Товаришу капітан. Що будемо діяти? Закидає.

— Га?

— Закидає, кажу, мінами,— плювався кров'ю Сіроштан.

— А ти що думав, Сіроштане? Котлетами будуть тебе закидати? Чи, може, ти думаєш, Сіроштане, вони тобі

вареників з вишнями закинуть, га? Я тебе знаю, ти любиш смачні страви, та приймай уже, що дають! — пробував Кравчина підтримати дух командира побутовими жартами. — Сіроштан, алло... Га?.. Стояти на місці.

— Да! — сказав Сіроштан. А стояти вже було ні з чим. Не було вже снарядів, і команди лежали в червоних калюжах. Раптом міномети стихли. На батарею поповзли важкі ворожі танки. Сліпий Сіроштан кинув телефона й заметався по землі, шукаючи наготовлених мін.

— Не бачу я мін, де вони? — шепотів він, мацаючи навколо. — Покажіть, де вони?

— Ось вони, — сказали поранені.

Тоді, надівши на себе чотири диски, Сіроштан випростався: — Прощайте, брати! Нехай живе наша Батьківщина! Хай згине тьма!

І пішов назустріч танкам. Він був сліпий, але в останню хвилину йому судилося побачити весь світ. Він умістився в його молодому серці. Під ногами його здригалася земля. Моліться, матері, моліться!..

На третій батареї Мусій Загнибіда, Борщ і Остап Горобець заряджали гармату втрьох. У них було вже тільки три неповних руки, а Данило Ковтун лежав на спині з розірваними руками і ногою зачиняв затвор, вигинаючись, мов змії. Недригайло працював коло гармати один. Його не брало залізо. Підбіг Кравчина і сам став до третьої гармати.

Танки підходили на десять метрів. Земля трусилася в скаженій трясці, й гармати тремтіли дрібним дробом од близості танків і стріляли танкам у лоб, і танки репались, мов яйця, і розлітались в шмаття од прямих ударів і внутрішніх вибухів. І тоді весь поранений гарматний народ кричав «ура», плазуючи у своїй крові і падаючи, кричав: «Ура, ура, ура!»

З нестерпним свистом наближалась до Кравчини бомба. Серед многих тисяч снарядів і бомб це була саме його бомба. В одну мить свист бомби заповнив усе поле бою, увесь світ. І раптом Кравчина згадав свою жінку. Спогад пронісся в його пам'яті з блискавичною швидкістю в якихось мільйонних долях моменту. Так, у нього була дружина... Він спав з нею одну-єдину ніч, рокову ніч початку війни. Він попрощався з нею наспіх і

швидко зник за горою в потолочених житах, ні разу навіть не оглянувшись. Він немов кинувся перепливати море. Він довго складав про неї пісні, міняв імена в старих піснях на її дороге ім'я, довго кликав і вголос, і тихо, у темряві, ночами, серед шуму й гуркоту боїв.

Та все минає. Чи у полі на важких шляхах відходив, чи од щоденного реву гармат, чи то від труднощів, пригод, і небезпек, і грубощів житейських,— загубилося десь дороге ім'я, згорнулось, зменшилось до краю і все рідше й рідше виникало в його пам'яті, немов згасло вже в нього стремління до неї. Війна так сильно й жорстоко вчепилася в нього, що нічого вже в ньому не лишилося для любові. Він лякався вже своїх спогадів, тривога сповнювала його душу й печаль. І раптом він побачив її, мов живу, всю, близько перед очима.

«Смерть!» — майнула думка. Кравчина впав, обливаючись кров'ю. Падіння його ніхто не помітив. Серед диму, й огню, і земляного пороху в сонячних просвітах між димами, закривавлені, мов м'ясники чи старовинні хірурги, поранені команди третьої й четвертої батареї трудилися в страждуванні бою, в хрипінні й стогонах і повертали свої пушки з нелюдською напругою.

Понад тисячу ворогів уклали вже вони перед собою. Смерть виробляла з людьми такі неймовірні речі, що всі вже забули про неї. Кожний боєць підсвідомо почував, що він уже переміг і вільний. Це почуття звільнення од смерті, рідкісне і неповторне, надавало останнім хвилинам їх надзвичайного життя особливої, дивної краси.

Це була творчість і натхнення воїнів недосяжної нікому, тільки обраним прямим виконавцям, перемоги.

Але ось вийшли останні снаряди... Тоді воїни кинулись до щілин з гранатами, мінами, хто з чим устиг, і танки ворога стали над їх головами.

— Рус, здавайся!

— Ні, не здамось, не просіть!

— Наш фюрер дарує вам життя! — голосно читали німецькі танкісти слова з своїх шахрайських книжечок.

— Ми презираєм ваше життя!

— Годі війни! Ми хочемо вже миру!

— Не буде вам миру! Живих не випустимо!

Тоді танки почали крутитися на одному місці, мов отруєні пси. Посипалась земля. Величезні гусениці заскреготіли по стальних касках бійців.

— Рус, здавайся! Союзники обдурили вас!
— Самі ви шахраї!
— Ви полонені! Ви наші!
— Вороги, вороги ми!
— Раби!
— Ніколи! Брешете, собаки!
— Ми сидимо у вас на головах!
— Брехня! Ви сидите на мінах! — крикнув Недригайло і висунув з-під танка три міни.— Три міни! — гукнув Недригайло, пояснюючи сказане комбінацією з трьох пальців.

Забігали в німців мурашки по спинах. Вп'ялися вони в свій злодійський словничок. Та не було в ньому потрібних слів.

— Рус, не бійся! — белькотіли вони.

— Не боїмося! Всіх переб'єм, собацюги! Всіх! — закричав з-під танка Якимаха.— Думаєш танками задущити народ? Не допоможуть тобі танки! Ні! України забажав? Захотів рабів на козацькій землі? Виходь, виходь, работорговець! — розсердився Якимаха і вискочив з міною з-під танка.

— Виходь, Гітлер. Чуєш?

Невідомо, чим би закінчилась нерівна оця боротьба. Може б, і не вистачило благородного людського духу проти німецького заліза, та раптом ударив по німцях Гетьманів полк, прийшовши-таки на допомогу.

Заметушились німці, загерготіли чорт зна що по-німецькому. Кинулись були назустріч полку в контратаку, та не пощастило ні одному з них. Всім їм попало від артилеристів горючими пляшками по ахілесових задах. Повиплигували дрібноголові танкісти з палаючих танків прямо під автомати. А з-за обох горбів несли вже огонь капітан Суховій, Орлюк, Вовк Микита, Труханов Данило, Британ, Чумаков Карпо, Вовкотрубенки всі троє, Рубаненко, Гненний,— словом, увесь полк з Лукою Гетьманом на чолі.

Сам генерал Макар Нечипорук розгнівався і, пославши під три чорти всіх своїх тілохранителів і опікунів, кинув на виручку Кравчині весь полк, пообіцявши, в разі невдачі, здерти з нього шкуру.

Бійці і командири зраділи, побачивши, куди обертається справа, і крикнули своєму рідному генералові одчайдушне гучне «ура».

Шість кілометрів бігли бійці, несучи на плечах усю зброю і змітаючи по дорозі всі німецькі перепони. Вони впали на німецьке психічне скопище, як ураган.

Бій палав недовго, не більше півгодини, але був він жорстокий і кривавий.

Бійці ще ніколи не билися з таким лютим гнівом, і добре помстилися вони за свою слабодухість і за своїх товаришів.

Виснажені атаками і великими втратами, німці не витримали грізного натиску полку. Крім того, у них перестала діяти весела трутизна, і солдати, відчувши сильний страх і біль у голові, а також убогість своєї наготи, раптом занепали духом і, забувши про надбавку гектарів, кинулись тікати куди видно, залишаючи батареї і висоту, за яку точився триденний бій.

— Не давайте їм спинитися, не давайте! — кричав Лука Гетьман.

Закипіла вода в річці, запінилася, зачервоніла, і не встигли німці оглянутись, як уже Орлюк і Вовк Микита вискочили з своїми батальйонами на другий берег. Під їх ногами була рідна українська земля!

Та ніколи було привітати її ні гордими словами, ані сльозами радощів. Ніколи було ні впасти на коліна, ні цілувати рідну землю, ні промовляти до неї дорогі слова, що їх кожний проніс у серці через усі бої, огні, труди й пригоди.

— Здрастуй, рідна наша Україно-мати!

Ніколи було. Рідна земля здригалася від вибухів і грому, — вповзали в бій нові ворожі сили. Два полки добірного німецького війська навалилися прямо з ходу на полк Гетьмана, і розпочавсь небачений по пристрасті удару шалений бій.

Які бились люди! Немов цілі століття незламної упертості і бойових щедрот розкрилися раптом у Вернигорах, Труханових, Вовках і Гненних. Рідна батьківська земля умножила їх гнів і силу бойового запалу. Вони немов уросли в землю, і, коли німці були вже зовсім близько, вони встали, як один, і пішли в атаку якраз проти середини грізного німецького валу.

Рудоголовий молодий німецький генерал, прославлений безстрашшям і жорстокістю, посатанів од удару. Він повелів затиснути полк у залізні лещата і знищити в порох, щоб замучити й добити потім поранених, конту-

жених чи захоплених у бою. На такі випадки він мав навіть особливий загін виродків, що тішилися з жакли-вих людських страждань. Це були майстри смерті і тортур, досвідчені винахідники моторошних каліцтв і тортур, перед якими блідло навіть лихе середньовіччя.

Гетьман догадався про маневр рудоголового, та не було вже ні часу, ані змоги від нього ухилитися. І Гетьман пішов на неможливе.

— Вперед! Тільки вперед! Дорожіть кожною секундою! — гукав він щосили. — Пробивайтеся вперед, на-сідайте йому з правого флангу на карк! На потилицю насідайте!

Ніхто не чув наказів Гетьмана Луки. Та, підкоряючись інстинкту перемоги, чи то натхненню свого бойового таланту, чи просто вирішивши продати свою кров на рідній землі за найдорожчу ціну, бійці зробили неможливе. Вони пробили німецький вал з небаченою в битвах швидкістю і, вискочивши в тил ворогу, появилися раптом перед самим штабом рудоголового.

Це порушення правил війни так вразило безстрашного генерала, так нагло сплутало всі відомі йому плани і статuti і так налякало його, що він ледве вистрибнув з штабу і прудко помчав до першої своєї дивізії. Проте одна біда не приходить, — вже одступала дивізія. Вже не було штабу в соснових посадках. Вже бігли крізь зарослі цілі підрозділи, а звідкілясь з південного заходу, майже з тилу, насувався гарматний ураган.

— Стій! Наказую — стій! — люто завив генерал... Йому здавалось, що він збожеволів і світ перевернувся в його хворій уяві й летів стрімголов у прірву. — Звідки огонь? Це фальш! Хальт, мерзотники! Хальт!

Та ніхто вже не слухав генерала.

— «Катюші», «катыші»! Рятуйтеся, тоді!!!

Німецьке солдатство бігло, затуляючи голови руками, немов за ним вибухав вулкан, а декотрі падали з розгону і вкручувались головами в пісок, мов змії.

Раптом велетенський свист і шипіння роздерли мутне повітря. Фантастичний рій оранжєвих стріл наближавсь до солдатства з блискавичною швидкістю.

Спалахнула повітряна мла, вибухнув до неба огнений вихор, заметався, закрутився димом і заповнив цілий світ катастрофічним звуком, немов не витримала й репнула земна кора.

Не стало ні соснових зарослів, ні дивізії, ні безстрашного генерала. Все згоріло й потонуло в диму. Запалював люльку генерал Макар Нечипорук.

Довго придивлявся Нечипорук, довго прикидав, міркував, поки не навів його на думку цей дивовижний Кравчина.

— Хоробрий-таки в мене Кравчина, хоробрий. Ну й розумний же, чортів син! Знав, де не відступити,— ви подумайте! Оце в мене воїн! — сказав він своєму штабу.— Ану давайте!

І, зробивши несподіваний швидкий рейд майже в тил рудоголовому, Нечипорук раптом вдарив своїм важким огненним кулаком у саме німецьке тім'я і провалив його.

Багато німців було побито, багато забрано в полон.

Як величали бійці артилеристів, цього передати не можна. Вони були в ранах усі, крім Недригайла й Лободи, яким од цього було навіть ніяково, і вони голосно божились на всі боки, що їм так на роду написано, казали ворожки. Всі їм повірили. Всі були такі щасливі, що забули про свої рани. Товариші обережно несли їх на плечах чи на руках на верховину завойованої висоти.

Вони возсідали і возлежали на гарячих мокрих плечах своїх бойових братів і на численні привітні їх усмішки й запитання відповідали достойно й скромно.

— А що, дуже насідали на вас німці?

— Да добре насідали, чорти б насіли їхню матір нехай!

— Трудно було?

— Та було й трудно!

— А багато ви їх тут набили.

— Да набили, як стерва! Бачте, скрізь он валяються. Багато набили. Дайте покурить.

— Натє, куріть на здоров'я.

Бранців не чіпали. Одного тільки полоненого й хотів було зачепити Недригайло. Не застрелити і не повісити, а тільки зачепити. Цей військовополонений німець був горбатий, низенький двогорбий ковтюх,— самі неначе ноги, голова й горби.

Це так образило Недригайла, що він аж затремтів увесь од гніву, образи й ще чогось невимовного, що вимагало собі негайного вияву.

— А, гидота проклята! З горбами воювати прийшов, розтаку твою матір нехай! — закричав Недригайло, і сльози виступили в нього на очах. — Як ти посмів сюди з горбами лізти?.. Товариші, з ким ми воюєм? З горбати-ми! Уб'ю!..

І Недригайло кинувся з кулаками до горбатого.

— Та не гидь собі рук, — спинив його снайпер Опанас Топчій. — Ти ж воїн. Гидив би я собі руки об таке паскудство.

— Ні, ні. Нехай хоч раз ударить по сучку! Побачим, як він собі пальці обламає! — сміялись автоматники.

— Та кинь-бо, Петре...

Тоді Недригайло плюнув і, підійшовши до горбатого, висловив увесь свій гнів особливими словами, підкріпивши їх такою грізною мімікою і тупанням ніг, що горбатий окупант заплигав од жаху і так заверещав, що всі засміялись, в тім числі й сам Недригайло.

— Я вам покажу горби, чортові німці! — гримав він на бранців під загальний регіт свого товариства.

Товариші сиділи після бою здивовані й ніжні. Вони зворушливо казали один одному «ви» і гладили один одного по голові і по плечах. Деякі тут же падали, і вмить засинали, провалюючись у сон, і, здавалося, у сні ще догравали страшну свою гру, здригаючись і кидаючись. І глибоко приховане страждання виривалося з їх сонних грудей глухими стогонами і палало на лицах тривожними блискавками далеких громів.

Аж ось несамовитий дикий зойк пролунав у повітрі. На полонених німців кинулася раптом друга група бранців. Це були полонені румуни. Вперше за всю війну побачили румуни своїх союзників і господарів у рівному стані.

Немов уражені вибухом безумства, кинулись вони на німців.

В одну мить вся долина, де сиділи полонені німці, перетворилась в дику божевільню, мерзотну й недостойну опису. Бранці ревли, душили один одного, кусались і провалювали один одному черепа й носи каменюками.

Це була карикатура, огидна, потворна гримаса війни. Румуни перемагали. Вони били німців і, гарикаючи, пояснювали бійцям, що воно й до чого. Бійці спочатку весело реготали, проте їм скоро остогидло дивитись на таке неподобство, і дехто взявся за автомат.

— Та годі, гидота! Не дратуйте нервів! — розгнівався тричі поранений Левко Гненний і закрутив таку гучну лайку, що виписати її на папері наважився б хіба великий письменник, та й то в нетверезому стані, після чого Гненний застрочив ще з автомата над головами бранців, і тільки тоді вони зрозуміли своє справжнє становище і заспокоїлись.

Капітан Кравчина розплющив очі.

Перше, що він побачив, було небо, якраз таке, як він любив, — блакитне, з ніжними кучерявими хмаринками, домашнє.

А перед небом — зовсім близько — яблуні в яблуках, груші, і сливи, і багато-багато бджіл, що їх він теж любив.

А ще ближче були мати, батько й сестри, котрих він теж любив, і вони любили й пестили його.

Він лежав у садку, коло старої клуні, в старому дідовому човні, і човен неначе легенько похитувався, мов колиска... Пахло яблуками, гнилими грушами, вошиною, медом і батьковим старим кожухом. Прозора дитяча легкість у тілі і тиха затишна радість огорнули його, і човен поплив по саду між яблунями, вуликами аж до смородини, тихо похитуючись і кружляючи.

«Як гарно», — подумав Василь Кравчина і повернув голову.

— Ай... — раптом застогнав він.

Гострий біль пронизав його тіло.

— Товаришу капітан, ви чуєте, ви визнаєте нас? — тихо, майже пошепки, питали його артилеристи, намагаючись укласти в свої голоси якнайбільше ніжності.

— Перемога, товаришу капітан, перемога! Ми перемогли, — шептали вони, схиляючись над ним. — Це все ви, товаришу капітан. Ми всі тепер зрозуміли. Спасибі, спасибі вам за перемогу.

Капітан Кравчина пізнав усіх — Якимаху, Гненного, Гловацького, Романченка, Лободу і багатьох інших. Вони стояли навколо, всі в красивих чистих бинтах, і були всі красиві, мов на картині.

А в кого, крім голови, були побиті руки, ті тримали їх перед ним, мов великі свічки.

А деякі тримали свої сильно забинтовані поранені руки на грудях, мов немовлят, обережно підтримуючи їх низу здоровими робочими руками.

— Гетьмана,— прошептав Кравчина тихо, немов боячись, щоб не відлетіла щаслива мить.— Де Гетьман?

Гетьман і генерал Нечипорук опустились на землю.

— Ми тут. Спасибі тобі і прости нас, Кравчина,— сказали вони крізь сльози. Кравчина зрозумів, що він умирає.

— Перемога є?

— Є.

— Де ми?

— На Україні.

— Прощаю. Все прощаю... Усі ми, зрештою, однакові.— Кравчина подивився на бійців і всміхнувся.— Прощайте, брати. Спасибі за дружбу. Добре бились. Останетесь живі — розкажіть там щось і про мене...

— Все розкажемо, до одного слова,— тихо прогули бійці.

— Брешете, забудете... Як і забували всіх...

— Не забудемо!

— Ну спасибі. Не забувайте. Спасибі. Покладіть мене лицем на захід. Ні, поставте мене.

Коли його поставили, він поглянув з високої могили на димний захід, на Україну, і випроставсь.

— Здрастуй, вічно рідна Батьківщино-мати! Приймай свого сина...

Кравчина примовк. Щось хотілось йому ще сказати, та холод вже сковував йому губи. Високе щастя і гірка скорбота вже згасали в його очах. Життя покидало його.

І щоб не забули:

— Кравчиною звали мене, мамо! Раз! Капітаном Кравчиною! — хотілось крикнути йому в останню мить, та він тільки вже прошептав ці слова, потім хлипнув, мов хлопчик, і вмер.

Постоявши трохи мертвий, він якось нехотя, повільно опустивсь і ліг на рідну розторгану землю.

Проходила на захід грізна артилерія генерала Макара Нечипорука. Палали обрії, і безупинний гук Макарових гармат хвилював надією мільйони сердець.

Багато чого не знав був Кравчина в житті. Не знав ні закордонних мов, ні закордону і теж не бачив союзників своїх в лице. Бачив лише покриті жахом обличчя заклятих своїх ворогів.

Багато чого й не вмів він неначе. Не вмів, як то кажуть, ані купити, ні продати, ні приховувати свої юнацькі

почуття, ні всміхатись до всіх чарівною, холодною черговою усмішкою.

Був він суворий юнак, міцний і сухий, як добре зерно в недобрі часи.

Та знав він, що не все продається в житті, що є в світі речі, дорожчі від лихішого дорогоцінного каменю,— Батьківщина, народ і перемога.

Пошли ж, доле, надію і силу терпіння невольникам і невольницям страшного двадцятого віку!

Пошли гнів, і ненависть, і гордість оборонцям і визволителям нашої Батьківщини!

І рознесіте, довгі времена, славу... капітану артилерії Василю Кравчині та його товаришам, поіменованим в цьому протоколі сучасника.

Прошумить тисяча, дві, три тисячі літ. Хай же все людство знає і хай знають всі Кравчини, всі Чумакови, Труханови, Гетьмани і всі, що тільки будуть жити, Нещадименки, Горобці, Сіроштани, Борщі, Вернигори, Кавуни, Теліги і Недригайленки,— усі нехай знають, як умирали їх далекі молоді прапрадіди в літо тисяча дев'ятсот сорок друге.

Як воно вмиратиме там людство, хто його знає. Умре, як заслужить. Але так умирати, як помер капітан Червоної Армії Василь Кравчина, пошли, доле, всякій добрій людині.

Він помер, стоячи в обіймах її величності Перемоги.

*Москва,
1942 р.*

НЕВІДОМИЙ

Як же це мене звали? Ну, як же ж бо мене звали? Отут на березі, якраз коло дороги, було ж написане моє ім'я, таке просте українське ім'я, на диктовій драничці олівцем, на стовпчику прибите. Так хтось зламав і кинув на дорогу. Як жаль мені, що вже тепер ніхто мене і не згадає, ніхто не знатиме, що оце ж я тут урятував був батальйон. Моя робота. Такий я був гарячий і люб'язний чоловік. Ах, як же ж бо мене звали? Так жаль мені. Може б, нового моста назвали плотники моїм ім'ям. Може, веселі дівчатка, проходячи мостом з піснями, якусь би пісню склали і про мене.

Чи сиротина б затужила на мосту, побачивши могилу свого батька, що врятував свій батальйон у світову війну.

1/II 1943 р.

МАТИ

Не ради сліз, і розпачу, й скорбот, і не в ознаку гіркого прокляття, вони вже прокляті і так всіма на світі, а задля слави нашого роду написано, і во ім'я любові, про цю високу смерть.

І хоч багато судилося нам незабутніх утрат, хоч легше було б очам читати щось лагідне й миле серед громів, почитаймо про матір Марію Стоян.

Хто серед трупів ворожих біжить по селу, що вже догорає?

Хто це стогне біжучи? Чиє серце стугонить у грудях, мов вистрибнути хоче вперед?

Це Василь з автоматом і бомбами, Марії Стояних син.

Хто мертвий висить коло хати під небом?

Оце його мати.

Біжить Василь, увесь мокрий од довгого бою, біжить у великій тривозі. Як же він бився перед рідним селом! Розвідником був, нищив точки, розніс гранатою дзота, що був колись дядьку за хату. Погнали ворога. Пробіг Василь усе село, все те, що звалося колись селом. Дві сотні печищ, спалені, сади, череп'я, ями і безліч одубілих ворогів у багнищі й крові.

— Мамо, де ви? Це я, Василь, живий! Івана вбито, мамо, а я живий... Я вбив їх, мамо, коло двох сотень... Де ви?..

Підбіг Василь до двору. Отут був двір під самою горою.

— Мамо, матінко моя, де ви? Рідна моя, чому ж ви не стрічаєте мене? Чом не чую вашого тихого голосу? Де ви, голубко, матінко моя сива?

Спинивсь Василь коло хати, а хати немає. Василь у двір — нема двору. У сад — нема саду. Тільки одна стара груша, а на груші мати.

О, тихий жах... О незабутній смутку...

Коли вона була ще жива і хата була ціла край села, зимою в люту хуртовину, опівночі одного разу щось стало стукати у двері.

— Хто тут?

— Тьотушка, пустіте, погібаєм...

— Що ви, голубоньки, які ви, звідки?

— Ми руські, тьотушка. Свої ми. Льотчики! Ми впали.

— Господи, синочки, йдіть мершій. Я двері зачиню... Чи ж ніхто не бачив? Німців же повно.

Увійшли, обнявшись, до хати два каліки. Упали додолу, заснули вмить та й проспали півтори доби. Думала, померли.

Вже обмивала їм гарячою водою, і грубу на-топила, розігрівала разів зо три їжу — сплять. І плакала вночі і вдень, згадуючи своїх синів Івана й Василя. Хто ж їх нагодує, хто пригріє у лиху годину? Де вони? Може, лежать уже десь у полі, мов скляні, чи висять на шибеницях у німецькій неволі і вороння клює їм очі на морозі. І ніхто й не гляне вже, і не спитає, не заплаче!.. Так багато смерті навкруги. Діти, діти..

Степан Пшеницин і Костя Рябов були обидва з Уралу. Вони належали до тієї породи руського юнацтва, що на довгі століття стане предметом вивчення і глибокого подиву істориків великої трагедії людства. Неголені, обпалені морозами, вітрами і лютими пригодами життя, вони грізно стогнали уві сні і дихали важко. Війна хвилювала їх душі у сні, війна... Вони були прості уральські юнаки, в міру освічені, роботящі комсомольці з хороших робочих родин. На війну їм іти не хотілось, але вони не плакали й не ховались від неї, по доброму руському звичаю. Вони пішли на фронт добровольцями, щоб скоріше добратись до ворога і знищити його. Льотчиками вони зробилися швидко і так само просто й легко,

як могли б зробитися підводниками чи снайперами. Природа наділила їх усім у добру міру. І самі вони були добрі.

— Спочатку, матушка, ми довго гатили фріців важкими бомбами, а потім призначили нас на культурно-просвітну роботу. Не хотілось нам, правда, ну, треба,— приказ.

— А що ж воно за робота така? — питала Стояниха, коли одного вечора вони довго отак розмовляли тихенько у темній хатині.

— Ми розкидали над Україною листівки,— сказав Пшеницин.— Щоб знали люди правду про війну.

— Так оце ви?.. Ой велике діло робите, голубоньки мої,— зітхнула Стояниха.— Куди там бомби, хай їм хрін. Велике діло добра вість в неволі. Та така ж темрява кругом, та так позабивано голови людям лукавою фашистською брехнею, що й жити шкода. Неначе все скінчилося на світі, подумайте...

І тут уперше, слухаючи прості материнські слова на поневоленій землі, відчули Пшеницин і Рябов, яка велика місія їм випала в житті.

У бідній старесенькій хаті у присмерку під завивання хуртовини і грізний гук недалекого фронту узнали вони, як переписували люди оті листівки од руки, як вивчали напам'ять кожне слово і передавали од села до села, щоб воскресити віру. Слова правди горіли у темряві, мов огнища в холодну довгу ніч. Тисячі людей, зневірених, ошуканих, обплутаних обманами в неволі, урятувалися листівками од вчинків одчайдушних і жахливих. От що сіяли вони над українською землею.

Довго сиділи в задумі Пшеницин і Рябов. Потім вони розказали їй, як упали вони, підбиті вночі, серед лісу, як поламали собі руки і ноги, як тікали вони на схід лісами, ярами, як ховались од німців по проваллях, заметах і байраках і, розказуючи, самі дивувалися надзвичайній своїй силі і волі до життя.

— Де ж це було, голубоньки? — спитала Стояниха, зворушливо сплеснувши руками.

— Далеко. Кілометрів п'ятсот.

— Давно?

— Та більше місяця. Вже й кості позростались.

І показали вони матері страшні свої каліцтва і шрами.

— Ой рятуйте...

— Нічого, рідна. На живій кості наросте. Ми такі люди, що все перенесем. Нам би трохи ще полежати та набратись сили, а там пролізем через фронт хоч попід снігом,— утішали стару Марію Стояниху невгамовні діти.

— Ну, що з вами вдієш? Отакі й мої...

Два тижні ховала Марія гостей. Стерегла хату, годувала, а коли все вийшло, ходила по селу просити милостині, та не абиякої, а молока та сала. І ніхто не одмовив їй і не спитав нічого, хоч кожний про себе й догадувавсь про щось: не пішла б же Стояниха отак просити для себе.

Та не судилося Марії вберегти дітей. Одного ранку наблизився раптом гарматний рев. В село ввалилася на відпочинок пошарпана в боях частина. Заметушилася, забігала німота. Марія глянула та в хату:

— Діточки! Йдуть!

Німці на порозі.

— Що за люди?

— Сини мої.

— Брешеш!

— Не брешу, клянуся!

— Обшукати хату!

— Не трогайте, вони хворі. Поламані... Бже!

— Гальт! Ваша мати?

— Мати,— сказав Рябов.

— Брешеш, комісар! — та за зброю.

Стала мати перед дітьми. Обох затулила.

— Не дам! Бийте мене... Не дам, людоїди! Голубчики, не трогайте, не вовчиця ж вас родила, а людина, мати! — заплакала Стояниха.

— Нащо ж ти ховала?

— Боялася. Ви такі страшні! Нема ж нічого на світі, мо, страшнішого од вас!

— Ха-ха-ха! Правда? Ти маєш рацію, старушка. Страшнішого нема і не повинно бути! — зареготав німецький сучий син.

Через дві години зігнали німці на майдан усе село на очну ставку.

Поставили Пшеницина і Рябова перед селом. Глянули вони на людей, ні одного знайомого обличчя навкруги.

— Прощай, Урал,— прошептав Пшеницин, поглянувши на друга.

— Прощай...

— Люди добрі, адже мої діти Василь і Іван! Погляньте-бо, хіба ж не визнаєте? — билася Стояниха, мов чайка об дорогу.— Кажіть же, що мої! Чого ж ви мовчите? Чи ж вам жалько їх признати? Людоньки!..— благала мати німців і людей.

Люди плакали й признали. Навіть староста й поліцаї не посміли сказати ні.

Одна тільки Палажка, вдова убитого партизанами начальника поліції, зловісно мовчала.

— Палажко, скажи — сини, бо прокляну на цьому і на тому світі,— шептала Марія Стояниха.— Бог тебе спитає, Палазю...

Палажка мовчала.

— Фрау Палажка, есть ето сини? — спитав її комендант.

Всі завмерли і не зводили з Палажки очей. Стало тихо, тихо.

Комендант почервонів. Товста його шия почала набрякати, як у кобри. Він догадався про змову.

— Ну?

— Сини,— сказала Палажка й потупила очі.

Тоді він ударив її з усієї сили в праву і ліву щоку. Вона впала додолу, як сніп, не встигши й крикнути. А він раптом до льотчиків:

— Ваше прізвище?

— Ой! — застогнала Стояниха, немов хто її ранив у саме серце. Вона не сказала їм свого прізвища, а вони не спитали по неухважності своїй дурній.

Упавши ниць додолу від удару по голові, вона не скоро підвелася. Але вона чула, мов крізь сон, як гукали до неї Пшеницин і Рябов:

— Прощайте, мамо! Спасибі! З вами і вмирати не страшно!

Зчинилась стрілянина.

Вони лежали на снігу, обнявшись обоє. А її взяли під руки й повели, б'ючи по чім попало. Розбили гранатами хату і підвели до груші. Попливла перед очима груша.

— Не вішайте, не страміть мене. Як же мені висітоньки? Я ж таки жінка стара. Дайте мені кулю, одну куліночку, молю вас, благаю...

Не дали. Тоді вона хутенько стала на пеньочок, перехрестилась.

— Не трогайте, недолюдки. Не приторкайтесь до моєї шиї...

Сама наділа.

— Діти...— та й одділилась од землі.

Довго лежав Василь на снігу коло груші. Ніхто не чув ні стогону, ні туги, ні скреготу зубів. Під самий уже ранок, коли од морозу скаменіло його серце і грізний гук возвістив зорю, Василь примовк, немов заснув од великої втоми. Потім, підвівшись з землі, він поцілував холодну материну руку.

— Прощайте, мамо... Усю свою добрість і лагідну вдачу, що подарували ви мені, я лишаю отут з вами коло груші, мамо.

Потім він підійшов до хатища, взяв жменю попелу і загорнув у хустку.

— Оце я, мамо, заберу з собою, щоб не втомлялися ні ноги мої, ні руки, ні серце.

Проходили дорогою на захід бойові загани.

— Боець Стоян!

— Іду!

— Що за женщина висить?

— Мати!

— Мати?

— Мати, товариші, рідна моя мати...

— Рота, сті-і-ій! Шапки геть!.. Вперед, ма-а-арш!

Перед нею проходило військо без шапок. Шанували материнство, ідучи до бою. Ревіли гармати. Сонце сніги червонило. Од гарматного реву обсипався іній, і казкові сніжинки падали на материні розплющені очі.

І хто ж не поклониться з живих і прийдешніх невмирущій красі Марії Стоянихи, матері, що просила милостиню для дітей чужих? Погляньте, ось вона висить перед нами, возноситься над рідною мерзлою землею. Руки її маленькі й ніжні, з довгими красивими пучками, оті самі трудящі руки, що так багато сотворили хліба, прядива й насіння, простяглися долонями трохи вперед.

— Нема вже, діточки, нічого. Все віддала, щастя вам, доле.

Уся її маленька постать неначе линула в холодному повітрі, і сива її голова, похилена набік, торкалася передвесняних хмар.

Вічна слава вашому імені, мамо Маріє, красоті вашій.

Не було у вас дорогих черевиків, не душилися ви паризькими духами, а душились полином та коноплями. Не було ні шовку, ні сезонних капелюшків, ні кованих сундуків з замками. Не мандрували ви по світу, по закордонах. Вам було ніколи. Ви, як та пчілка, були зайняті і од роси до роси носили все мед до радянського вулика, поки не одняли у вас життя недолюдки з Європи.

Але закордон ще приїде до вас, приїде подивитися на вашу піч під небом, на сухенькі гвоздики од пристріту в пічурці, на ваш пам'ятник, і, якщо є на світі хоч краплина сумління, він поклониться вашій красі, дорога наша мати, слов'янку, українко дорога.

Були ви комуністкою чи ні? Чи був у вас партійний квиток? Напевно, не було. Але зерно, посіяне великим сіятелем Леніним, зійшло і виросло у вашому серці.

Хай же знає весь світ, як висіли ви, мамо, на старій груші за други своя у велику всесвітню війну в українському кривавому селі на Україні кривавій.

*18/11 1943 р.,
м. Москва*

ТРИЗНА

Стій, Лук'яне! Бережись!

Не потурай гарячому свому серцю!

То не батько й мати дивляться на тебе з вікна!

То ворожі кулемети у твоїй хатині, і вже біжать до них вороги!

Вони вже ціляться в тебе, Лук'яне!

Забирай вліво ескадрон, вліво приймай, через дядьків город!

— За Радянську Україну!

— Ах, Лук'яне!..

Неначе не на сільському майдані у бою, а десь у казці чи у пісні, дванадцять куль впилося Лук'яну Бесарабу в груди, тринадцята коню. Так і шарахнулись вони на молоду траву обоє і товаришів десятків добрих з два. Лук'ян ще перевернувся якомсь разів чотири, випустив шаблю і зразу захропів, мов після доброго вина з музикою, гучними бубнами і молодецьким танком.

Над кіньми вився дим, як над огнями. Лилася кров червона на зелене. Крякали міни, і коні повзали, рвучи попруги й ламаючи хребти пораним і мертвим хазяїнам своїм. Лунали прокльони, хрип, і жаль, і рев аеропланів, і височенний тонкий зойк пораненої кінської душі.

Бурею пронісся ескадрон на захід. Команду заступив військовий комісар Пантелемон Труба. Злетів з коня бомбометатель Вернигора Трохим. Двома гранатами розніс ущент Лук'янову хату разом із німцями. Бій покотився далі на село.

Розвіяло весняним вітром куряву і дим, і серед праху

хатища й ворожих трупів неначе вироста з землі велика піч з розбитою трубою і зблідла вся, і побіліла, немов застигнута на самоті немолода вже бідна гола удова. Здивована й ображена, вона дивилася на світ своїми темними сумними пічурками, де колись, ще в дитинстві, Лук'ян сушив онучі.

Біля голої печі неймовірно близько розквітали вишні. З-під розкиданих брудних руїн, з чорного льоху, з-під землі вилізало на світ трое змучених довгою темрявою людей — Лук'янів батько, мати й невеличкий його син Михайлик.

Весняне сонце зразу засліпило їм очі. Вони піднесли голови в бік печі, до сонця, й заплакали од щастя.

— Пошли вам, боже, щастя й здоров'я, діточки наші визволителі,— плакала зворушена до краю стара Тетяна Бесарабиха, звертаючись до бійців.— Чую, що йдете ви, а не бачу, осліпла од темряви, не бачила без вас отутечки ні весни, ні великої води весняної. Зайдіть же до хати, одпочиньте трохи,— показувала вона в бік хатища.

Бійці проходили чи пролітали на мокрих конях мимо, не звертаючи уваги на Тетянине запрошення. Вони ще не вийшли з бою. Очі їх дивилися ще далеко вперед і горіли лютим огнем. Всі вони ще були у тому несамовитому стані готовності щохвилино впасти мертвим чи вбити, коли людина ще не цілком при собі. Вони були немов у якомусь жару.

Але радість перемоги почала потроху прояснювати людські чола. Бійці вже привіталися з народом і помагали вилізати з погребів і ям.

— Драстуйте, мамашо! Ну, як же ви тут? Живі?

— Драстуйте! Христос воскрес! Спасителі ви наші...

З темних льохів, з брудних ям, з-під зруйнованих печищ вилізли землистого кольору, чорні, погано одягнені люди. Довго сиділи вони в льохах, довго продивляли очі на небо, виглядаючи порятунку. Довго жили вони по той бік дозволеного людськими законами.

Багато бачили вони такого забороненого для людських очей, що не забудуть і потомки в віках. Якесь невимовне тавро жаху, й скорбот, і того, що лежить за межами обурення і відчаю, упало на них, припечатало і не зникне вже, як прокляття долі, до самої смерті.

Багато благородної праці, багато ласки, добра і доброї згоди треба збагнути, знайти і принести в життя, щоб загоїти якомось душевні каліцтва, ушкодження й рани людські.

Люди оглядалися серед своїх пожарищ, шукаючи очима хат, і протирали очі, мов у сні.

— Доброго здоров'я! Чом не радо стрічаєте? — крикнув у натовп веселий кіннотник Семен Щербина. У Семена була розбита голова і ліву руку знову пробило йому, як він казав, на старому місці, але він уже був перев'язаний і не переставав радувати світ своєю присутністю.

— Здорова, дівчино! Чого похилилась?

Коло розбитої хатини стояла мовчки жінка молода. Не кинулась вона з сльозами радості до визволителів, не привітала братів. Вона тужно дивилась на них, і на змученому худому нездоровому її лиці лежало тавро чогось такого, що не висловити ніякими словами.

Це була згвалтована, спустошена душа у згвалтованому тілі.

— З весною, дівчино! Чом не рада стоїш?

— Нема в мене радості. Я горем повна... Щастя вам, боже,— сказала вона й одвернулась. Під серцем у неї ворушилась німецька гадюка.

А трохи далі сумною купкою стояли згвалтовані дівчатка, літ по чотирнадцяти, і тихо плакали, притулившись одна до одної.

Назустріч бігла літня жінка Мотря Хуторна і, заломивши руки, жалібно тужила:

— А, боже мій, боже мій, боже мій! А, рятуйте мене, людоньки, рятуйте!

— Що таке, тітко? — питали бійці, спинившись.

— Зятя вбили!

— Хто?

— Ваші.

— А хто ж він такий?

— Німець.

— Німець?! — здивувалися бійці і зареготали.— Як німець? Який німець?

— Салдат. Та такий був, діточки мої, на все село. Усе вмів робить, за що не візьметься. А ковбас було як начинить щодня, ну де він тільки їх і брав! Так убили ваші, онденьки лежить, а дочку забрали й повели. Уже

хтось доказав. Порадьте ж мене, синочки, що ж мені робити? Десь же й мої сини у вас, аж троєчко!

— Е, тьотю, так ви, виходить, німецька теща, зрадниця отчизни!

— Що кажете?

— Зрадниця ви!

— Еге ж бо... А четвертий, Омелько, утік з німцями... Ой горенько ж мені!..

— Чого ж він утік, дурний?

— Боявся. Казав, розстріляете. Розказували німці, начебто у вас да видано закона...

— Якого закона?

— Що буцімто стріляєте тих, хто не вмів прудко тікати й одстав од вас. А він був на ноги поганий, дак ледве притягся був аж через два, може, тижні, як ото ви повтікали. А тут уже німці. Дак він тоді в комору та давай пить горілку. П'є було день і ніч, як гусак воду, да все було лається, да матюкається, да проклинає все на світі. Пропав, каже, я мамо! Дак таки воно, мабуть, і правда... і зять, пропав, ковбасник...

Бійці в регіт. Навіть сусідам хотілося сміятись. Нікому не хотілось плакати.

Людям хотілося жити. Хотілося забути про страшне по великому всесильному закону життя і по незламній силі свого характеру хліборобів, що звикли тисячоліттями до сіяння, до життєтворення у всьому, що може жити й рости.

Не догоріли ще пожари, а люди кинулися вже до роботи. Уже копалися в городах. Жінки дістали вже з прихованих вузликів різне насіння і з пристрасстю садили в землю. Якесь насіннячко мочили у воді, причитуючи напівзабутих молитов на добрий урожай.

Прибирали з поля бою вершників, що їм уже на коней не сідати. І, прибираючи, люди признали Лук'яна.

Не зомліла Лук'янова мати, почувши про смерть свого сина. Не розірвав на собі одержу батько героя старий Демид Бесараб, не закричав на все село, не прокляв світу.

Тільки швидко якось підійшли вони обоє до свого сина та й упали перед ним на коліна. З невимовною ніжністю затуляла мати рани на мертвому синовому чолі восковою своєю рукою, і, нахилившись над дорогим лицем, обмивала його дрібними сльозами, і жалібно ту-

жила одвічну материнську тугу: «Ой синку мій, синочку, смутку мій...»

А батько подививсь на людей, розвівши руки, блідий і тихий од скорбот, і, урочисто усміхнувшись, краще б він заплакав, попросив дорогих гостей перенести молодого хазяїна до хати.

Узяли тоді бійці свого командира на руки, понесли його до рідної печі, а сусіди повели за ним матір. Отак, обійшовши навколо хатища й блідої печі через вишневий квітучий сад, понесли його товариші до братської могили і поховали з убитими братами на горі над рікою, недалеко од убитої німцями молодої його дружини.

Довго виголошував на могилі промову політрук Галай, проте ніхто його не слухав — старі од жалю і скорбот, молоді ж бійці дивилися з гори на весняні простори, на буйне весняне небо, на вишні в цвіту і, вдихаючи пахощі цвіту і тліну землі, думали свої молодецькі думи.

А маленький Михайлик, що перший вгадав серед трупів молодого свого батька, забув і собі все на світі: у великій його кишені лежав холодний батьків парабелум. Михайлик тримав його за кострубату колодку і почував себе таким могутнім і грізним, що перед ним тремтіли всі німці, а він їх розстрілював, розстрілював... Через проклятих німців він навіть не стямився, як поховали його батька, і тоді вже заплакав. За рікою ревли гармати.

Прошло два дні у тузі і скорботах. На третій день, на проводи, у Хомину неділю, явилися старі Демид з Тетяною до штабу і запросили Лук'янових бійців виповнити з ними поминальний чин.

На могилках зібралось все село. Народу було небагато. Більшість суспільства лежала у свіжих могилах, переважно в братських, цілими родинами, родами, кутками.

І тут тільки вперше, зібравшись живі серед мертвих, відчули небораки усю прірву небезпеки завойовницького німецького злочину.

— Сідайте, гості дорогі,— сказали Демид і Тетяна, коли політрук привів на поминки п'ятнадцять хороших руських, українських і казахських хлопців. Пославши скатертини в один ряд, народи сіли на траву.

Коли бійці поналивали всім горілки, Демид і собі взяв чарчину. Багато думок просилося на світ, на люди,

та чарка тремтіла в руці і жалібно хлюпала, мов не горілка в ній буде, а сльози.

— Будьмо здорові, дороге чоловіцтво.— Демид обвів очима всіх живих і мертвих, хвилюючись од незвички до промов.— Вічна пам'ять усім, хто прийняв страждання бою чи страху шибениці од лихої руки супостата. А нам усім щоб виповнити своє життя трудами та згодою і не вбивати брата свого, бо й простому оку вже видно, як мало нас, нашого, сказать би, українського роду осталося в живих... Кушайте на здоров'я.

Зразу ж почали й їсти.

Після довгих великих страждань і горя, що так виснажують душу і тіло людини, натури людські ніби прокидалися з особливою силою життєдіяльності.

Люди багато їли. Споконвіку так ведеться, що живій людині на могилках їється особливо смачно. Всяка добра страва і всякі напої на могилках набирають чомусь особливого смаку. Життя тоді тихо панує над небуттям. Тут ніби попирається сама смерть пирогами, варениками, сметаною, товчениками, та кабанячими стегнами, ковбасами та іншим печеним і вареним. Так нічого цього не було на обіді. Обчистили німецькі злидні все дотла.

Іли Маньку, заслужену корову республіки, і бесіду розпочали зі спогадів про цю хорошу корівчину.

Коли перед війною на сільськогосподарську виставку до столиці з'їжджалися кращі корови братських республік, послали туди й Маньку. Дуже не хотіла була вона їхати по скромності своєї вдачі, як і належало тихій українській корові. Упиралася, не хотіла виходити до вагона.

— Не хочу, не поїду. Му-у... і не просить, і не тягнуть мене!

Навіть утекла була з вагона перед самим відходом поїзда.

На виставці надивилася Манька багато дива, не помічаючи, що сама вона була одним з кращих і дивніших див. Коли водили її по доріжках серед квітів гуляти, тисячі людей дивилися на неї, привітно усміхаючись.

— Як зовуть?

— Манька.

— Манька? Так оце вона? Гляньте, Манька, Манька йде! Та сама, читали?

— Звідки ж вона? Звідки Манька?

— Му-у!

— А яка горда, та пишна яка!

А бугаїв яких надивилася Манька в столиці. Коли проводили їх на великих ланцюгах за губу, кожен з них так накидав її своїм досвідченим оком, що вона не знала, куди їй одвертатись.

Повернулась Манька з Москви зовсім іншою. Вона була вже не проста, а заслужена вроді, корова республіки. Уже ні один пастух не міг на неї щось там крикнути, вроді: «А куди ти, щоб бодай ти була здохла нехай! Куди ти, нечиста сила?!»

Правда, у Маньки зразу ж завелися недоброжелателі. Це були здебільшого поганенькі корови, що давали мало молока, та й то рідкого, од нікчемності своєї породи. І чомусь так от сталося, Манька помітила, що чим менша й ледачіша була корівчина, тим більше мукала вона проти Маньки казна-що, так що голова колгоспу і завідділом тваринницьких ферм навіть почали було вірити коров'ячим наклепам і коситись на Маньку за гордість і одрив од мас. Але за Маньку був увесь народ і факт — молоко лилося з неї, як з чистої криниці вода.

— Ну й що ж? Дак у неї ж харч який? Ану дайте нам такий харч? Дайте, ну дайте хоч на тиждень, ми вам покажем. Дайте!!

Дали. Поставили і їх у спеціальні кошари, дали й їм харчу і пійла уприпуст. Та нічого не вийшло. Молока все одно не прибавилось. Тільки кошару довго чистили од кизяків.

— Це все в нас од нервності. Дайте нам ще два тижні. Ми ще не розкачалися!

Не дали. На цьому й закінчилася склака. Манька заспокоїлась. А добрі жінки всі любили Маньку. Всі приходили до неї, гладили її, називали ніжними своїми людськими іменами, бажали їй доброго здоров'я, а старі бабусі навіть нишком хрестили її й щось там пришіптували набік, одганяючи од Маньки нечисту силу.

А коли вдерлися в село вони і понищили багато людей і геть-чисто всіх корів до одної, одну тільки Маньку пощастило вберегти. Її заховали в силосну башту і нишком годували, як царівну в казці, щоб не побачили во роги. І вони дійсно не побачили її. Навіть дурна Христя, що вийшла за німця, навіть Христя, й та не виказала її. Та не діждалася Манька життя. Ударив їхній снаряд

у силос і вбив її перед самим звільненням з неволі. Отаке-то.

Спочатку бесіда точилася не дуже жваво, проте ніяковість поволі минула. Ущухли скорботи од споглядання великих могил. Все, що покладено було в житті виплати, було виплакано, і люди тихо полинули в спогади про мертвих людей.

По доброму звичаю, забитих згадували переважно з боку таланту чи хисту — хто що добре й вправно робив у ковальському чи тракторному ділі, хто відзначався в шевстві, чи в теслярстві, або в лузі з косою, чи з бригадою в полі.

А коли трохи підпили, почали говорити весело, хто з небіжчиків чим був смішний, хто як лякався чи хто як лаяв німців перед смертю.

Людя́м хотілось сміятись чи хоч би посміхатись,— так довго не сміялись.

Тому з особливою теплотою згадували про смерть колгоспного пасічника Данила Годуна, що в нього бджоли закусали на смерть трьох німецьких солдат.

...Сам Гітлер, проїжджаючи, спинивсь коло Данилової шибениці і побажав узнати, про що думає в останню смертну мить цей слов'янин.

— Я думаю,— сказав Данило Годун, надіваючи петлю на шию,— що плохі ваші діла, раз уже ви боїтесь таких, як я. Діло ваше програне.

— Як же ж воно програне, коли я стою вже на твоїй території,— каже Гітлер.

— Дарма. Покрутишся та й побіжиш, як собака.

— Не побіжу.

— Побіжиш. Є у мене ще одна прикмета нащот вашої загибелі, ну не скажу.

— Скажи,— каже Гітлер.— Скажи мені ту прикмету, я дарую тобі життя за хоробрість і обсиплю тебе золотом.

— Иди, хай тебе болячками обсипле, блазень,— сказав Данило.— Иди не застуй, не затуляй мені села.

Так і не сказав. Довго щось там робили йому німці, ну не сказав. Так і помер, не сказавши. Он який був чоловік. «Иди,— каже,— не застуй». Отака наша слава.

Зворушливо жартували, згадуючи про смерть старого Сахрона Палянички. Під час бою Сахрон виліз був з відром і кропилом на стріху.

— Як тільки куля чи осколок у стріху, так він зараз кропилом, кропилом, щоб не загорілась,— розповідав старий Андрон Завалій.

— Ти подумай!

— Еге. Коли ж великий бризантний снаряд як улупить у стріху. Дивлюсь, летить Сахронова свитка й штанина уже без Сахрона, а самого Сахрона нема. Незвісно куди й дівся.

Всі засміялися.

— Покропив чортового батька.

— Аякже. Та ще молитов причитував. Ну, зате стріхи вмів крити.

— Еге,— сказав літній чоловік Лев Квічастий.— Уже було як викладе кому, прямо не стріха, соняшник.

— О, великий майстер був, царство небесне. Хоча... усе було гуде, як шершень.

— Ну, як же йому було й не густо, ви подумайте,— сказав Лев.— Він же був критник?

— Ну, критник.

— А хат крить нічим... Солома в скиртах молотарками побита. От він і сердився по спеціальності.

— Еге. Все було кричить: «...Загидили государство драними стріхами!»

— Ну, нічого. Стріхи полагодим... Будьмо!..— сказав Юхим Галай, піднявши чарку з явним бажанням перемінить тему розмови.

— На здоров'я... Еге. Куди, каже, не глянь, скрізь стоять обшарпані села, мов сироти невмивані.

— Які сироти? — насторожився Галай, що у всякій поганій розмові про дійсність бачив не звичайне бажання кращого, а статтю контрреволюції.

— Які сироти? Хто вам казав? Признавайтесь, хто вам казав?

— Я вам кажу.

— А хіба ж не правда? — сказала Олена Годунова, оглядаючись на своє пожарище.— Уже як стріха було драна, то й стін мазать не хочеться, все одно дощ обміє. А вже як мазати не хочеться, то й світ було не милий, і одягатись не хочеться.

— Да, стріха, казав Сахрон, хай царствує, велике діло. Щоб ви знали. Од драної, було каже, стріхи та розгороженого двору велика неакуратність пішла скрізь по государству і великі збитки,— сказав Лев.

— Дурниці! — обурився Галай.

— Вам дурниці, а людям гидко. А кому вже не гидко, той, виходить, непомітно сам уже погидшав,— сказав спокійно Лев, навіть не глянувши в бік Галая.— Я так думаю, що оце почнем ось будуватись, дак треба буде сказати урядові, щоб видав спеціального декрета, якщо вже й цим доводиться займатися йому,— дядько Лев умочив невеликий шматок хліба в консервну банку і почав повільно жувати. Всі притихли й дивилися на дядьків Левів рот, чекаючи декрету.

— Наказую всім колгоспам,— сказав Лев і витер вуся ребром долоні,— щороку стільки-то й стільки врожаю молотити ціпами в околот, по-старому, аби була солома не лише для промфінплану чи худоби, а й для людей, для акуратності душі. А котре село по ліності чи дурості не схоче бути чепурним, тих начальників притягати до суворої відповідальності, як ворогів народу і дурнів.

Всі засміялись, бо було-таки справді смішно з такого дотепного веселого закону. Сміялись навіть бійці, що походили з далеких казахських земель і мови не знали.

Тільки одинока Мотря Хуторна стояла окремо на горі на крутому березі і мовчки рвала на собі сиве волосся. Вона розкидала вирвані пасма по вітру, ніби хотіла закидати ними увесь світ. Вона божеволіла.

— Ач, побивається німецька теща,— сказав Завалій, помітивши Мотрю.— Тепер буде скубти на собі волосся, поки й жива буде.

Політрук став доказувати, що Мотря й Христа — зрадниці Вітчизни, але це якось не доходило вповні до свідомості людей.

— А, яка там вона зрадниця? Дурна вона була зроду,— сказав немолодий уже сивий чоловік Грицько Глевкий.— Я ще її дівкою знав. Дак ото було, повірите, тільки й знала, що сміятись та співати. Одним словом, була якась несаможостельна. Ну, правда, роботяща була. Дак отака й дочка, уся фамілія така. А отечества, сказати би, вони не понімають. Живуть, як мужики, одним словом.

— Так що ж, по-вашому, не зрадниця вона Вітчизни? — добивався Юхим Галай.

— Так хто ж її знає. Хіба я знаю? Звичайно, уже якщо є запершеніє таке, так треба було себе якось соблюдати.

— Тепер насоблюдають,— сказав сліпий Митро Горобець.— Порозпускалися так, що дивитися прикро. Колись вдома не так було. Колись було не то що німець, свій парубок і то скільки часу було гуляє, аж поки не пришло рушників, га?

— Постріляв би я таких всіх до ноги! — сказав один боєць.

— Дурне ви говорите. І ти, Митро, і ви, товаришу,— сказав раптом Демид Бесараб. Всі обернулись до Деміда й притихли. Усіх чомусь уразив його голос. Від самого початку обіду він сидів мовчазний і замислений, дивлячись на людей, на могили, на широкий урочистий простір і на весняне небо. Він знав усю історію Христиного шлюбу, бо він сам же і порадив їй не одмовляти німцю, коли вона, перелякана, в сльозах, прибігла до нього нишком за порадою. Три брати в армії, та ще про одного чутка, що великий герой Союзу на весь світ. Попробуй одмовитись — смерть. Одмовилась невістка, Лук'янова дружина,— убили. Горе, горе у лихій неволі, і красота — горе.

— Дуже легкий ти став на стрільбу, я бачу,— сказав Демид, звертаючись до бійця.— Треба було зразу дужче стріляти по ворогу, коли війна починалася, та не кидати народ напризволяще. А зараз треба думати не про стрільбу, бо смерті й розоренія німці й так посіяли у нас не мало,— хитнув Демид головою у бік могил.

— Будемо ми тепер довго бідні й нужденні,— сказав Демид, немов не був він уже ні бідний, ні нужденний.— Тепер особливо треба шануватися і триматись колективу, бо інакше пропадем, повірте мені.

— А ваша ж невістка одмовилась?

— Характер був твердий, хай царствує. А твердості я так думаю, можна вимагати од многих, та не можна од усіх... Думала хіба Христа про таке, працюючи з нами в колгоспі? Кріпила ж оборону, як і ми всі. Де ж воно видано в нашому роді, щоб дівка пішла на таке? Значить, щось тут да є? Політика їхня, он що, а не шлюби. Укрутити, розділити та й керувати недобитками. Вивчили, ідоли, наш дурний характер: нас же хоч хлібом, казав той, не годуй, тільки дай не простити одне одному, та щось там доказати... От і виходить — ворогу весілля, а нам самогубство... Мотре! Ану йди сюди, годі

скубтися! — гукнув раптом Демид до Мотрі. Всі обернулися в бік Мотрі, що проходила кручею повз могили.

— Розкажи людям добрим про свою зраду!

Мотря ніби не почула Деміда. Вона не помічала вже людей і йшла мимо, дивлячись угору, і, простягаючи руки до пролітаючих птиць, приказувала: «Ой пташечки, голубоньки, візьміть мене на крилонька, понесіть мене до батенька...»

Чорногузи в тривозі кружляли над селом, принесли щастя з далекого краю, та нікуди було його покласти.

Жінки визнавали своїх чорногузів і плакали, мов на кобзах грали:

— Бідна моя пташиночко, ой нігде ж тобі сістоньки, нема в тебе кубелечка, нема вже і в нас. Куди ж ти тепер щастя понесеш?

— Та не плачте. Назад не понесе, десь та притулить,— казали чоловіки.

Всі засміялись і притихли.

— Ну годі,— сказав голосно Демид, ніби прокидаючись од глибокої задуми.— Що було, казав той, того не вернеш. Треба жити. Скажи, Михайлику, батьковим товаришам, що ти робитимеш, як виростеш? — спитав Демид свого онука Михайлика, що підійшов до нього.

— Я стрілятиму німців, діду, палитиму їхні хати,— одповів Михайлик, очевидно, добре обдумавши свої життєвські плани.

— Ну подумайте! Так же ж не можна казати. Ти ще маленький,— сказала стара Тетяна.— Ой боже мій. Попсували дітей. Тільки й розмов, що вбити та повісити. Треба ж якось забувати про зле-лихе. На добре треба настановляти, а ти отаке,— звернулася вона докірливо до Деміда.

— Яке тепер наше добро? Тепер наше добро — війна та помста. Ото наше добро. Да щоб злий був змалечку до ворога,— розсердився Демид.— Щоб не тікав од ворога, щоб зразу злився! Не слухай баби, Михайлику. Рости, дивись оце, та нічого не забувай! Треба битися, людей треба захищати, хлопчику... Добро. Наше добро — це сміливість, щоб умирати за свій народ не боявся, як твій батько Лук'ян. Признаюсь вам усім,— Демид Бесараб обвів увесь круг своїми старими замисленими очима.— День і ніч я думав про Лук'яна. Як він там, де він,

що він. Живий чи ні. Стояв під шибеницею, думав. Копав німецькі бліндажі, думав. Крутив дроти проти Лук'яна перед селом, думав. Сидів у погребі місяцями, думав, хіба не правда, стара? І ось нема Лук'яна. Упав перед самим вікном.— Старий показав на руїну, і голос його затремтів таким глибоким жалем і нерозтраченою ніжністю, що стара не витримала і тихо почала витирати сльози.

— Признаюсь вам, і жалько мені неначе, і не жалько. Чесно вам кажу. Такий великий час, і так багато вас гине... Велике діло воїн у бою. Дай, боже, кожній добрій людині умерти так, як ваш командир Лук'ян...

— Та що ти кажеш? — тихо перебила його стара.— Щоб усіх перебили, чи що?

— А, що ви там, жінки, розумієте? Треба битися, хлопчику,— звернувся Демид до онука з якимсь особливим світлим виразом, Михайлик ще ніколи не бачив діда таким. Своею хрустальною дитячою душею він почував, що дід промовляє до нього щось дуже важливе на все його життя.

— Раз уже тебе вдарено, бий його десять раз. Сплять тобі хату, а ти їм вулицю, куток спали, щоб знали, як палить! Отак-то!

Демид узяв Михайлика за рукав і підвів до себе.

— Будеш палити?

— Буду, діду,— сказав Михайлик і вийняв з кишені німецьку запальничку.

— Поцілуй діду руку, що будеш!

Михайлик поцілував дідову руку, мов евангеліє чи хрест, як колись цілували присягаючись. Потім він витяг з кишені батьків німецький револьвер і нишком показав його діду.

— А ти, сукин син! — здивувався Демид.

— Демид, ну, що ти робиш? Уже й сам, як малий. Ну, ви погляньте.

— Бий їх, Михайлику, щоб батькове ім'я не загубилося. На тобі за це чарку.

— Демид!

— Помовч, стара. Пий, Михайлику. На батьковій могилі не гріх випити й малому.

Михайлик узяв чарку і трохи злякався. Всі дивилися на нього. Тоді він глянув на своїх однолітків, що стояли на віддалі за кругом на могилках. Діти дивилися на

Михайлика з таким напруженим інтересом, ніби у нього в руках не чарка, а граната, що її треба кинути вперше.

— Пий, Мишко! — крикнуло йому двоє хлопчиків, у яких теж було дещо в кишенях.

Тоді Михайлик глитував з чарки і довго не міг затулити опеченого рота.

— Ти подивись! Оце буде добрий вояка!

— Добрий буде воїн! — сказали бійці.

— Який там воїн. До школи його треба, учити, — сказала баба.

— А, не слухай баби, Михайлику. Я тебе сам буду вчити, — щоб знав, що й до чого.

Михайлик підійшов і став коло діда.

— На, закуси. — Дід обняв його своєю великою живоватою рукою.

— Гості мої дорогі, — сказав він проникливо й урочисто, звертаючись до бійців. — Не знаю я, може, небагато вже й жити осталося після всього, що було, може, скорботи по Лук'яну ще прийдуть і приберуть мене, так про одне попрошу вас, синочки, коли хто з вас лишиється живий, коли питиме хто-небудь з вас чарку на переможному великому пиру, так скажіть, що Лук'янів батько...

— Ну, Демид, хіба ж можна таке про себе говорить? Зовсім упився старий, — перепрошувала Бесарабиха.

— Нічого. Кажіть, все передамо! — сказали бійці достойно і твердо, і кожен почув себе за тим великим столом, де зберуться вони з усіх фронтів, і груди їх сяятимуть зорями. У бійців гордо засвітилися очі.

— Так скажіть йому, що Лук'янів батько жалів, що у нього такий ще малий онук. А то б і його послав, — сказав Демид, і до його старих очей десь із глибини понесених трудів, і захованих скорбот, і мудрих літ навернулися на мить старечі сльози і одхлинули назад.

— Добре, батьку, уже якщо останемось живі, то не безпреміно передамо, — одповіли бійці, подавшись на колінах до Деміда і тримаючи чарку з горілкою перед устами.

— Нехай же сповниться ваше бажання, будьмо здорові! — сказав Демид.

— Будьте здорові, папашо! — сказали бійці хором всіма мовами і закинули свої молоді голови в небо. Потім вони крякнули разом, умочили хліб у розтоплене

сало і відправили його в роти, а губи витерли долонями, а долоні потім — об траву.

Довго поминали Лук'яна. Розповідали народу, як славно й красиво він бивсь і командував ними, і по мірі спогадів зникав кудись жаль до нього і затулявся славними його живими ділами. Люди згадували про Лук'яна, як про живого, як про доброго косаря, що, упоравши багато сінокоосу, ліг заснути, одпочинути.

Про німців не згадували зовсім, як про щось гидке, недостойне згадки за столом. Називали їх «вони», вроді нечистих, не при хаті згадуючи.

А кричущії свіжі могили зіяли навколо, мов рани землі, і приховували страждання дивовижного народу серед живої зелені весни.

— Пошли ж вам, доле, синочки мої,— сказала Тетяна, звертаючись до бійців з убогою чарчиною і зворушливою материнською любов'ю,—...здоров'я та життя у згоді й у силі, благослови, господи, і дай нам сили на нове село. Щоб було воно ще краще за старе. Щоб жила в добрі земля наша українська і щоб розцвіла, як після дощу та грому, як молода жінка по важкій недузі. Пошли ж їй здоров'я, а нам сили в руки й ноги, хто живий остався, і виповнити закон і довг перед миром.

Всі випили. А казахи встали і поклонились матері українці до землі. Вони сказали їй по-своєму щось таке дороге, такі дорогі слова, що сльози виступили на їх молодих очах, і всі зрозуміли їх і пройнялися до них любов'ю — до найдорожчих малих своїх дітей.

Було в цій тризні на могилі, на окривавленій землі, де тільки що пронісся ураган небаченої сили, на високій горі, з якої виднілися далекі дими й вогнища діючих пожеж, було у цьому всьому щось величне. Був біг часу і урочистий спокій.

Безсмертя народу почувалося тут на могилках в оцій давній зміні людських поколінь. Тут сиділа й лежала сама неначе історія. На присипаних свіжою землею дорогих утратах, серед низесеньких горбочків далеких сивих пращурів, сиділо три сучасних покоління — старе, середнє і мале.

Сиділи, опираючись на шаблі, гості молоді і довго оповідали старшим про свої діла. Вони читали їм величні ненаписані книги оповідань, яких ще ніколи не знав світ і ні один великий письменник. Вони оповідали про

події, учасники і автори подій. Події були так густо замішані людським м'ясом, сльозами, кров'ю, криком, стогонами, прокляттями, утратами, що ніхто вже нічому не дивувався. Це був уже новий світ, нова дійсність серед старої природи на руїнах старих розвалених хат, у старій землистій одежі, немита.

Люди уявляли собою ніби якийсь геологічний шар. Велетенськими катастрофічними силами його зрушено з свого місця, але невідомо, чи він спинивсь на новій основі. Він ще не став вповні. Все ще обсипалося з нього, падало, і навколо повно валунів, пилу, щебеню, лому — слідів катастрофи і пахощів шаленого тертя і вибухів.

Так з поминальних спогадів людських, як із сумної книги буття, виникала поволі небачена картина нелюдського жаху, скорбот і недолі і висвітлювалося лице народу-мученика і воїна, що дивився на німців як на щось низьке, недостойне людського звання, безстидне, гидке і прокляте.

Упав на землю прозорий вечір.

Довго ще точилась бесіда, поки не стихла. Помалу розійшлися непомітно і, де хто міг, поснули. І стало тихо-тихо навкруги. Тільки далеко десь за річкою гули гармати та одинокий Демид Бесараб глухо ридав під вишнею по своєму сину, затуляючи старою шапкою ридання, щоб не злякати солов'я.

Щебетали солов'ї у вишневих садах на все село.
А села нема.

1943 р.

ФЕДОРЧЕНКО

Федорченком звали мене, товариші, Федорченком. Був я капітаном на початку світової війни і не зміг одступити, такий я був гордий. Де я не стрічався з ворогом, я побіждав його, бо я храбріший був, і воював я краще. Та на флангах у мене, казали, тікало і з правого й з лівого боку. І я згорав по дорозі од розпачу й гніву. І сором пік мене вогнем і гнув мене додолу, отакий я був гордий. Федорченком звали мене, капітаном Федорченком, що не зміг уже далі брести по Україні на схід і під Каховкою, кулемета в руки взявши й чимало гранат, пішов один по смерть назад у поле, аби не бачила безталанна вдова Україна потилиці моєї... Вперед, вперед, Федорченко!.. І я убив їх, стрівши цілий полк один, сот три чи, мо, й чотиреста, і сам упав на трупи одверто і вмер од двадцяти чи, може, й більше ран. Я бивсь годин чотири і влився гірким щастям бою вщерть. Усе своє життя, всю пристрасть, гнів, любов, надії — все, що я ніс у серці своєму, все вистріляв, усе, що мав, до нитки. Федорченком звали мене, товариші, капітаном Федорченком Іваном.

14/1 1943 р.

БРОНЗА

- Мамо!
- Донечко! Маріє!
- Матінко!
- Жива?! Чи се я сплю, Маріє?
- Я, мамо, рідная моя!
- Вернулась? Люди!
- Драстуйте, мамо! А Павел? Не чули про Павла?

Не вернувся Павел?

- Дома.
- Павел? Дома? Де він? Павел!!!
- Стоїть на майдані.
- На майдані? Що? Чого се?
- Тебе виглядає. Хіба не бачила?
- Не стрічала. Я йшла низом. Боже! Ну, як же він?

Не ранений?

- Цілий.
- На війні був?
- Бився, доню.
- Ким був?
- Генералом.
- Генералом? Що ви, мамо?
- Чи героєм. Щось казали. Хіба я знаю?
- Я побігла.
- Іди тихо.
- Не лякайте, мамо?!
- Потихеньку йди, дитино. Набирайся сили.
- Що ви, мамочко. Йду вже. Ой як б'ється серце...

Павел! Що з ним, говоріть-бо!

— Мовчить він. Думає і все мовчить.

— Ой рятуйте. Страшно мені, мамо!

Не чуючи під собою землі, не бачачи нічого кругом, хутко-хутко пішла, потім побігла на сільський майдан і тяжко, й тривожно зітхала вночі:

Ой піду я не берегом-лугом.

Ой піду я не берегом-лугом,

Та чи не зустрінусь з несудженим другом.

Здоров, здоров, муже, несуджений друже!..

— Ні, не так... Що се я? Ні... Ой піду я, молода, не берегом-лугом... Ні. Іду я, молода, берегом-лугом... Ні, не берегом-лугом. Низом-долиною.

Ой іду я, молода, низом-долиною, та чи не зустрінусь з мужем-дружиною. Здоров, здоров, муже, несуджений друже!.. Ай, ну, що я говорю! Се ж пісня. Се ж пісня. Нащо, нащо се?

Я скажу свої слова. Таких слів, як у мене, нема ні в одній пісні. Про все не можна сказати, знаю, та я все скажу, всю печаль, всю муку, всю свою книгу.

Скажу: здоров, здоров, муже!..

Та не муже ж бо, друже!

Павло!.. Де ж се він?

Чому я не бачу його?

Павел! Озовися!

Прийшла з неволі твоя нещаслива Марія-полонянка, дружина твоя. Принесла тобі сором і муку — дитину чужу невідомого батька. Убий нас обох чи пожалій, коли ти герой. Де ти, Павле? Чого мені так темно в очах!

Здоров, здоров, муже, несуджений друже!.. Що зі мною? Де я? Па-вел?

Не обізвався Павел, хоча був і близько. Коли вона, біла як крейда, підійшла до нього, він навіть на її не глянув.

Він був пам'ятник з бронзи. Він належав уже не їй, а всьому світу, отсей Павел.

Вона поклала у його підніжжя дитину, а сама обняла його, пригорнулась до бронзових холодних грудей і застигла, як бронза.

— Де ти, смерть? Де ти, красавице, ластівко моя? Пожалій мене! Де ти гуляєш з другими, де бродиш, чорна моя сестро? Прийди, усміхнись до мене. Не хочу я жити. Павел, Павел! Що мені осталося на світі? Нащо мені жити?

— Утішся, жінчино. Поки є молодість, виконай закон. Хай плаче наді мною матрина старість.

— В чому закон мій? Чим утішусь?

— В трудах, в любові, в дітях.

— Де я найду?

— В добрій течії добрих часів.

— А як нема їх там для мене. Адже нас таке множество!

— Тоді возвелич себе в стражданні.

— Ні. Не хочу. Не можу. Не зумію. Я немічна й мала для страждання. Я не вмію думати про велике. Я родилась для звичайного життя. Поможі мені, скажи мені, милий, як побороти страждання? Якою зброєю?

— Трудами.

— А ще чим?

— Не знаю. Других шляхів не знаю. Їх, може, й нема.

— Чи правду кажеш ти, великий мій рідний герою?

— Я не великий і не герой, хоча товариші мене і запевняли. Та я трудився для вітчизни в великий час з великими людьми, і тому частину їх безсмертя прийняв на себе, і став я, моя мила, бронзовий, холодний, на сторожі поколінь. Ти пам'ятаєш, ти добре пам'ятаєш, сам я мало думав про велике, і говорив я некрасиво, і часом жартував нерозумно.

— Ти завжди над усім сміявся.

— Я діяв. Був я весь час зайнятий. Було мені ніколи до самого кінця.

— Було тобі ніколи. Знаю.

— Не долюбив тебе.

— Так.

— Не доцілував.

— Так.

— Часом і зовсім забував. В походах пив і жалість гнав. Був я суворий і злий, і часто грубий, щоб не розслабляти себе серед огня, прокльонів, криків про пощаду, труднощів і таке інше. Клятвений був мій час, і я виконував свою клятву серед грому й скреготу заліза, поки не розлетівся одного разу в кривавее шмаття.

— Павел! Мученик.

— Ні. Моє страждання було одна мить. Ти хочеш знати: я полюбив її.

— Війну?

— Війну. Я їй належав. Я знав захоплення й натхнення свого ремесла, і помер я в момент захоплення. Я наступав тоді, і ворог передо мною біг як проклятий, і я був щасливий. Так і передай своїм дітям — був щасливий.

Підійшла стара мати і взяла на руки дитину.

— Маріє.

— Мамо. Як я страждаю! — простогнала Марія, одриваючись од бронзового мужа.

— Страждай, голубко. Єдина достовірність серед усіх химер і пристрастей людських — страждання. Високі закони, моя доню, любов, чесноти, вірність, і геройство, і доброта людська, і людська слава, і всякий талант, і всі дороги до щастя і втіхи. Все через нього. Ходім, дитино. На добраніч, синку.

1/III 1944 р.

ХАТА

Напишу я слово про хату за тисячу верст і за тисячу літ від далеченних сивих давен аж до великого мого часу всесвітньо-атомної бомби. На Україні й поза Україною сушу. Білу, з теплою солом'яною стріхою, що просла зеленим оксамитовим мохом, архітектурну праматір пристанища людського, незамкнену, вічно відкриту для всіх без стуку в двері, без «можна?» і без «войдіте!» високонравственну людську оселю. Бідну і ясну, як добре слово, і просту, ніби створили її не робочі людські руки, а сама природа, немовби виросла вона, мов сиріжка в зеленій траві.

Опишу її неповторну зовнішність, привітну й веселу, часом сумну, молоду й стареньку вдовицю, чепурну і добру, журливу і ніколи не горду. У полі, на горі й під горою, на городі серед квітів весною і влітку, серед насіння восени. Насіння у ній і на ній од стріхи до самого долу. Здається, щезни вона, і спустіє земля, заросте бур'яном, споганіє, і світ стане чорний від голоду й злоби.

Опишу її внутрішній образ. Все, що в ній є й чого нема, й не було ніколи, хоч і могло би бути. А не було й нема в ній безлічі речей. Нема в ній челяді, немає гайдуків, прислужництва нема. Немає кабінетів, віталень, спальень, де довго сплять, і не було в ній розпусти й лінощів паразитизму. Немає на стінах фамільних портретів, і скарбів нема в сундуках, і ковані панцирі предків не красуються по її кутках, бо билися гаразд лицарі—дідки-небораки без панцирів з одверто голими грудьми. А по-

тім погнили онучі, потрухли клейноди до нитки, не стало й сліду на землі.

Не змовлявся в ній ніхто й ніколи заволодівати світом чи поневолювати сусіда, не було в ній бучних бенкетів, ні великих урочистих зустрічей, не грали органи, ні оркестри в її тісних стінах і ніколи не засідали далеко-розумні дипломати. Не було в ній, будем говорити, щастя, не було тривалих радощів. А було в ній плачу і смутку багато і вельми багато журби поміж насінням отим і квітами.

А знала вона багато розлук і прощань безутішних. І співала вона здебільшого, і так талановито й натхненно, як ніяка оселя в світі, журбу, і прощання, і спогади про далеке минуле, коли ріки були глибші, риба більша, трави густіші, коні прудші й шаблі гостріші.

Опишу я покинуту хату. Споконвіку кидали її, і хтс кидав, мало вертався. Носило його скрізь усіма вітрами, чи сам, мов собака, бігав усе життя за чужим возом і, може, згадував її, як щасливе дитинство, занедбану свою совість і мову занедбану свою. Покидав він у хаті свою мову. І вона оставалась там жити, і так чомусь сталося на світі, що поза нею вона в'яне, як квітка на до-розі.

Люди, що годують хлібом, молоком і медом других людей, живуть у хаті на землі, що подарована вже їм законом новим навіки у вічне, в обов'язково вічне користування, себто в обов'язок неухильний і неодмінний. Вони розмовляють мовою хати і поля. Опишу, як воювала колись хата з палацами західного ренесансу, з кам'яними фортецями розумних ворогів, як легко її завжди було підпалити, як палає вона довгі століття і ніяк не згорить, мов неопалима купина. І люди — тихі Удовиченки, роботящі руки, жінці, косарі, молотники, пасічники, пастухи, шахтарі, майстри, воїни — палають на своїх вогнищах жертовних, посилаючи всьому світу нащадкам своїм, самі не знаючи куди, палкі свої запевіти під грізні гуди щирих і фальшивих проклять чи могольну тишу біля своїх автодафе.

Я не славословлю тебе, моя хатино стара. Не хвастаюсь твоєю драною правобережною і лівобережною стріхою... Я навіть забув уже, що біля тебе був хлів клуня з чорногузом, який приносив до тебе щовесни наївне дитяче щастя з далекого теплого краю.

Хай не дорікають мені вороги холоднодухі і лживі, що я превозношу, чи прославляю тебе, чи ставлю над всіма оселями світу. Я прощаюсь з тобою. Я кажу тобі — згинь з моєї землі. Хай тебе не буде. Обернись в хороми, покрийся залізом, красуйся великими вікнами, вирости, піднімись над травами, над житами і над садами.

Вирости вгору і вшир. Хай не прощаються на бувших перелазях, не тужать в кожних сінях і попід стріхами вдови й сироти. Хай бігають по твоїх просторах покоях веселі діти, хай одпочивають досхочу в твоїх спальнях і любляться в щасливих ліношах твої люди. Хай се вже будеш не ти. Хай прийдуть до тебе добробут і гідність і сядуть на покуті, щоб зникли сум і скорботи з твоїх темних кутків, і пічурок, і холодних твоїх сіней. Я не захоплююсь тобою, не підношу тебе до неба перед світом.

Ні, я кажу тобі, сивий: ой хатонько моя, голубонько, спасибі тобі — прощай.

Мені жаль розлучатися з тобою. В тобі так гарно пахло давниною, рутою м'ятою, любистком, і добра щедра піч твоя пахла стравами, печеним хлібом, печеними і сушеними яблуками і сухим насінням, зіллям, корінням. А в сінях пахло макухою, гнилими грушами і хомутом.

В твої маленькі вікна так приязно заглядало сонце, і соняшник, і всякі інші квіти, і зілля всілякі пахучі. А на покуті понад столом і темний сивий бог у срібних шахах, і Шевченко, і козак Мамай, і Будьонний, і Георгій Побідоносець на білих і рижих конях, і ще якісь люди і боги дивляться через стіл на піч, і на кочерги, і на всякого доброго чоловіка, що входить у двері, вже не скидаючи у сінях шапки, дивляться мрійно і мирно, ніби припинивши навіки тяжке змагання, і проживають в мирному товаристві й згоді, розмовляючи, коли нема людей у хаті, з домовиком, що живе за комином в трубі, і з тихим, зовсім уже кволим українським чортом, і сніється всім вкупі разом бабусі, поки не перехреститься вона з переляку у сні, бурмочучи крізь сон—омя оца-сина.

Нема в мене хати. У втомленій уяві лиш гола піч серед руїн під небом, а біля печі плаче удова.

СОН

Сьогодні снилося мені, що є на світі бог. Що покликав він мене до себе і повелів ангелам своїм випалити з моєї душі й вирубати огненним мечем пригноблення, смуток і страх за матір, отчизну свою, і за все, що я люблю, чому служу, на що молюсь; за долю народу, за мистецтво. І ангели здерли з мене окривавлену шкіру і кинули її в огонь. Потім, по його святому повелінню, вони вирубали з мене талант мій і дали мені новий.

Вирвали з уст моїх язик і кинули його в огонь, аби став я чистим. І зробивсь я німим, забувши в безсловесній тиші всі слова, всі літери і всі їх значення умовні і убогі.

— Я знімаю з тебе бремя слова, людино моя,— сказав він мені.— Я, як пам'ятаєш ти, і не давав тобі його. Ти сам вхопивсь за нього, мов дитина за огонь чи склянку отрути... Годі. Я помиливсь в твоєму таланті, хоч я і бог. Віднині я звільняю тебе од кайданів, скованих з літер. Бери собі другий талант. Я не підказую тобі нічого. Ти й сам вже не помилишся тепер, бо став ти нещасливим.

— Дай мені музику, боже,— сказав я.

— Бери.

І став я композитором. І зразу все, що я знав, відчував, усе, що бачив мій духовний зір,— все обернулося в звуки. І став я свободним, як мені здалося. Я розчинивсь на мільйони звучань моєї доби у трансцендентній їх найвищій сфері і написав для людства, якого частиночкою єсть, які складають світ, правду мого натхнен-

ного серця, всю, без страху, красиву й достойну, без ложних слизьких і підлих прикрас, без угодництва, без потурання тупості застарілих холодних і гордих неуків і їх нещадних заступників, що вірують у бога, як вершник у засідланого коня.

Яку я музику створив? В що обернулась пристрасть моя, мій труд святий і мої бажання палкі? Чому прозвучала музика моя благовісним дзвоном понад світом? Чим звеселила пахаря в полі, шахтаря в забої, косаря в лузі, моряка в дорозі, сироту в неволі, ученого над книжкою, матір над колискою? Чим підкорила собі людські душі? Куди простягавсь її зміст, в які хвилюючі спрямування? Про що співала вона, що величала?

Се була симфонія патетична про становлення мого радянського ладу на землі. Мій гімн Радянського всесвіту. Я створив його любовно і палко, викував срібним молотом в найгарячійшій кузні, вилив в небачену донині форму мого нового часу з цілої безлічі щонайскладніших звукових сполучень, найрізноманітніших, протирічливих, як сама боротьба.

Мов хімік чи коваль, я сплавив урочисті героїчні звучання епохи з нікчемними акордами шелесту паперів і скрипу канцелярських пер.

Широкі, як море, пасажи юнацьких жертовних, благородних поривань до великого, до чистого, до всезагального і одвічного я десь на моменти з'єднав з глухими й тупими вибухами барабанів.

Трубу захоплення й заклику вперед до світу, до перемоги — з плачем голодних саксофонів — хліба-а!

Громи всесвітніх небачених напружень мідного струмента, лунання слави, високої перемоги — з сичанням наклепництва, брутальності і «поганої» невеселості.

І десь по сорокових поверхах, по самих верховинах симфонічних хвиль мого твору сплелись в драматичному танку радість з бажанням кращого, слова і труд з непотрібним фасадництвом. Гімни, й гукання, й стогін, і вперта могутність, і велич труда — з бурними глісандо і тремоло дармоїдства, лінощів, невміння. А ще вище, понад всіма вже звуковими арміями в стратосферичних необмежених просторах, розливалася на цілий всесвіт нечувана в історії людства звучань щедрість мого народу на труд і смерть, на жертву, на стремління до прекрасного. А по низах, попід землею, по таємних канцеляріях, по

самих тяжких басових низах, поза хлівчиками, попід дра-ними стріхами скрипіли, гули, затухали, і знову гули, й ревли ревом, і плакали гірко, й жалібно тужили оди-нокими, душу розтинаючими сурмами і скрипками тисячі тисяч несказаних запитань придавленої, сірої, бідної, невеселої некрасивості.

Гімн боротьби і слави став жити, бо він не був сло-вом.

З чого ж складається краса? З того, з чого й перемога в житті. З перемоги добра над злом. З осередченого спо-лучення всіх явищ життя. В моєму гімні перемоги — Ра-дість, і Добро, і Сила моєї віри в них. Перемогла і звесе-лила всепокоряюча Краса подолання безлічі лихого.

Потім я летів неначебно над морем. Потім прокинувся од болю в серці.

«Благословен день. Старію»,— подумав я, і захотілось мені додому, і захотілося мені плакати.

Де ти, рідна моя земле, де ти?

23/IX 1945 р.

СІЯТЕЛЬ

— Одне скажу,— скучати, хоча й прожив я вік далеко від великих міст і мало ходив по театрах, скучати, отже, не довелось мені. Частувала мене доля — вина, й закусок, і розваг,— куди не повернусь,— не знали, може, ні діди-козаки, ні стародавнії поляни, а ні древляни.

З того часу, як розколовся світ і Ленін став на стороні людського,— не покладав я рук.

В болях і труднощах росте з жертвовної розколини моєї нове людське дерево, і я, родоначальник нового, у поті не покладаю рук.

Обрубую доба нещадно члени ества мого, древне коріння й ознаки мої,— не покладаю рук.

Земля моя і не моя, зерно, і хата, й діти босоногі — дядечку, хліба — не покладаю рук.

Неділі зрікся, паски і різдва. Позбувся божества уперше за три тисячі літ. Забув диявола, русалок і відьом. Позбувся дзвону я, і молитов, і казок, і власних коней, і персонального запасу хліба,— не покладаю рук.

Був ситий. Був голодний. Одягнений був і голий. Був п'яний і тверезий до упаду. Сміявся, і плакав нишком над смішним, і знову плакав пребагато.

За плугом ходив і в плузі — не покладав рук.

Ів хліб святий і споживав полову. І товариша їв пре-чисту печінку в таборах смерті в Європі в середині 20-го століття.

Кров'ю лани поливав і трупом устилав історичні шляхи в незліченних числах,— не покладаю рук.

Вбивав нещадно. Горів у церквах обезбожених, гнів

у ямах, замерзав на морозі, варився в казанах, ішов на палітурки й на мило, і числа мого не названо, і мільйони мене знесли інкогніто без сліду, як вода.

Дочки мої ходили в плузі з коровами і муками понад Дніпром, годуючи повержених ворогів і ненавидців своїх во ім'я слави,— не покладав я рук.

Багато віддав я. Багато взято з мене,— не покладаю рук і думаю, думаю, думаю — що треба світу від мене?

Я зменшуюсь в числі своєму і множуся в нових формаціях буття — не покладаю рук. Все від мене. І я, як творець, як мати, не покладаю рук.

І нічого неначе не жалко мені, тільки очі хіба застилає часом слізьми. Та все ж таки співаю я, не покладаю рук.

Благословен день батьків і прадідів моїх, і мій буремний день, і день наступний всіх моїх потомків, всіх, хто зі мною і хто покинув мене, і колиску свою, і рідну стріху, усіх, усіх, щоб не носити зла в душі і давати без кінця і дна, бо єсть я той, хто на Землі не покладає рук.

У ПОЛІ

Гей, у полі родила мене мати моя, в полі. У полі спинався я на ноги, сміявся, і плакав на колючій стерні, і спав під копою в насінні.

У полі впав я, ідучи в атаку, і, непохований, гнию, вгрузаючи помалу в землю, бо єсьм уже земля.

Вже чорний я, прибитий пилом і дощами, лежу неприораний, наполовину возз'єднавшись з землею, як темний барельєф великої доби.

Одежа моя вже потліла впрах, ремінь потрух і заржавіла зброя. І тільки медалі за оборону Сталінграда, Одеси, Києва блищать над моїм серцем на сонці як знаки епохи. Да зуби сміються. Ой у полі родила мене мати моя. У полі творив я насіння для людства. У полі лежу. Всміхаюся в вічність.

2/V 1946 р.

КАПІТАН УС

Капітан Василь Ус був п'яний. І п'яний він був не по-офіцерськи, а по-солдатськи, по-парубоцькому, вельми і тяжко п'яний.

Проте він мав залізне серце і навіть не хитався йдучи, така в ньому була сила і такі були дужі ноги. Хміль вдарив йому в голову і в душу. І душа його співала і радувалась, забувши про офіцерські погони на плечах, про сталінградські, київські, варшавські, берлінські ордени і медалі на грудях. В душі капітана Василя Уса була всевітня весна.

Він вступав з військом в Мукден. Близенький світ! Його зустрічали тисячі ошчасливлених китайських людей.

— Шанго, капітана, шанго! Хоросо! Ленін, хоросо!

Грала нечувана, якась розхристана весела й хвилююча музика. Якийсь величезний карнавал рухавсь по вулиці в дивовижних масках і дорогих пишних вбраннях.

І він сам не помітив, як одірвавсь од товариства й пішов з карнавалом, щось промовляючи до китайців дружне й люб'язне і кидаючись їх обнімати й цілувати. І вони обнімали й пригортали його. Вони наділи йому на лице веселу косооку маску і якусь корону. Потім вони підхопили його на плечі і понесли, як бога, разом з своїми кумедними ідолами. Йому стало ще веселіше. Се було страх як весело. Він побачив під собою неначе всю земну кулю, щасливу і вдоволену, яку він звільняв од зла, пройшовши тисячі кілометрів, проливаючи кров і піт нещадно во ім'я братства.

Аж ось він угледів китайських рикш, що бігли, мов коні, запряжені в красиві каламажки.

— Ах, яка красота! Як ловко бігають! Ей, давай!

Капітан Василь Ус стрибнув додолу і кинувсь до рикші.

— Давай!

Багатий пасажир миттю шмигнув у натовп, а рикша, побачивши замість багатія руського офіцера, кинувсь бігти од хвилювання, радості, конячого натхнення так прудко, так пристрасно, гордо і красиво, як ще зроду не бігав, відколи й запрягся. Капітан Василь зареготав од щастя на легких ресорах і почав голосно поганяти рикшу веселим пронизлуватим свистом і зойком, вигукуючи направо й наліво до всіх китайців привітні слова:

— Ох, і летить здорово! Давай, давай! Смерть японським самураям! Ех, пішла!.. Ану, невже я так не побіжу? Прудше побіжу, побий мене бог!

І забажалось Василю самому спробувати китайської гри.

— Стой! Стой! Рикша! Сідай! Сідай, кажу тобі. Ха-каеш! Ми ще побачим, чия прудша! — крикнув Василик і, посадивши майже непритомного рикшу в колясочку, вхопив голоблі і як вітер подався по Мукдену.— Іі-га-га-га-га! Він був щасливий. Йому здавалося, що він біг рівно і прудше за всіх на світі. Бойові ордени, зароблені в лютих боях, бряжчали на його грудях, вилискуючи на сонці. І під оцей веселий брязкіт промайнуло, пронеслося птицею в голові недавно, так ще зовсім недавно минуле дитинство, коли він, пасучи телят, грав у коні, бігав навпередки, осідлавши лозину і загнуждавшись цуркою.

Капітана Василя Уса затримав комендантський патруль і посадив на гауптвахту. Потім його судили за порушення дисципліни і за зневагу честі офіцера і гідності.

Його понизили в чині. В той же самий день і час, коли його присуджали ще й до дисциплінарного батальйону, китайці, обсудивши в себе оце безприкладне, немислиме, відколи світ стоїть, чудо на вулиці як щасливий знак благодаті великого Батисатви Будди, возвели Василя Уса в ранг святих і поставили в своєму храмі престол його чистому, благому імені, що ознаменувало собою божественний Знак повороту судьби народу на Добро.

І стали йому молитися. Пройдуть віки. Смерть і забуття зітруть в далечині часу всі імена і ранги: і суддів, і владик великого міста, і їх дітей, і онуків, і правнуків, і праправнуків. Останеться капітан Василь Ус на престолі свого дитячого вчинку.

*10/1 1946 р.,
Москва*

СЛАВА

В оповіданні, якому тісно в книгах, відколи їх складають люди, описано отут, як у Вітчизняну війну серед многих мільйонів убієнних двадцять вісім пішло на загибель і загинуло смертю щонайхоробріших.

Під самим серцем матері столиці, одверто розстрілявши всі багатства, весь огонь, що послала їм доля, і написавши в письмі до живих відповідні високому вчинку слова, упали двадцять восьмеро казахстанських юнаків в криваву всевітню калюжу. І кров їх просочилась глибоко-преглибоко у братську руську землю.

І коли пощастило їм упасти отак на палючу зброю свою,— сталося чудо. Так, слухайте — останній з них упав якраз в ту рокову секунду, коли мусило статися чудо, без якого ніколи не буває перемог в епохальних війнах: отже, всі збройні оборонці отчизни, що бачили загибель, усі патетики, стратеги, всі, хто жадав перемоги, хто потерпав і скрежетав зубами од довгих бойових нещасливостей,— всі раптом уздріли в їх смерті священний знак перелому судьби. Настав час — і сталося диво.

Маломільйонна збройна сила почала одолівати багатомільйонну збройну силу. Все перемінилось на світі. Обновилося небо, грім і криваві ріки. Натхненне воїнство вривалося в огонь по золоті зорі на саме дно пекла. Двадцять вісім героїчних імен денно й нічно творили нові імена. Вже не стало числа героям. Все стало героїчним. Урочисті диктори розносили по світу щоденну радіо-славу.

Творилась поезія, епос війни. Засяяла віра й надія на відновлення світу. Складались пісні. Поезія й героїка війни затулила драму війни, прикрила од людського ока бруд, піт, кров, розор і надлюдську працю. Люди запрягались в плуги і голоблі, різьбярі трудилися над камінням з молотками, вирубуючи з косної матерії героїчні риси для потомків.

Спалахнули всі пристрасті героїчної доби: пристрасть помсти, справедливості, безсумнівної виключності, законна й священна пристрасть воздаяння злом за зло, оком за око, зубом за зуб, руїною за руїну... Запалав огонь за огонь на презрений ворожій землі, над його столицею, над презрению його столицею. Вже купа гною осталась від столиці, так всім хотілось безсмертя в атмосфері небаченого панування тліну й небуття.

І безсмертя прийшло відповідно природі людській: скоро всі, хто поліг у боях, були персонально забуті і щезли з буття, аби не давити живих своїм неймовірним числом. А навіки в умах осталися нетлінними лише потрібна кількість гордих імен героїв, знаменуючих собою всіх і все, суворі й прекрасні репрезентанти великого. Слава! Довго шуміла вона по кривавих степах і дорогах. Перейшла многі землі, пройшлась по столицях. Піла воду з нових рік, купалася в нових морях. Пронесла знамена свої під незнаними вітрами да під чужими небесами. Проспівала пісень, звільнений світ звеселила і себе доказала, попила, погуляла і, побивши немало посуду на переможних пирах, повернулась додому.

Ось і рідний азіатський степ. Двадцять вісім легендарних імен прибули до родин.

Шумить, гуде Казахстан. Хто мав дітей малих,— прославив діток. Хто жінку мав,— жона багата стала. Хто батька й матір мав,— заплакали батьки. Хто товариство мав,— про того думу склали.

І стали в бронзі величаві кумири доби назавсіди на майданах посеред вічного казахстанського степу. Дівчаточка приносили вінки до їх підніжжя й приймали клятви юнаків в любові, вірності і благородстві під зоряним казахським небом. А вдень юнацтво гарцювало перед ними на вимуштруваних гарячих конях і рубало одчайдушно лозу, розпластавшись в повітрі.

Наставники проймалися біля них натхненням і, промовляючи в свята до народу урочисті слова з високих,

прикрашених килимами трибун, величаво простягали до них руки. Діти перед ними співали пісень.

Аж ось одного разу опівночі, якраз під свято Перемоги, у возвеличений бранною добою кишлак вернувся один з двадцяти восьми безсмертних... живий.

Припадаючи на ліву ногу, стомлений вкрай від довгого шляху, худий, з великим шрамом на чолі, спинився він на рідному майдані.

— Ой не дійду. Як важко, господи. Ух-х! — зітхнув він голосно й сів у підніжжя пам'ятника.

— Я тобі покажу героя, гадино,— шептали його запеклі засмаглі уста.— Доберусь, почекай, недалечко вже. «Я вас не знаю і знати не хочу. Я забороняю вам писати мені. Ви самозванець, а не муж. Мій муж герой, і загинув він смертю героя». Ах, ти ж проклята сука. Значить, тобі хотілося моєї загибелі, раз ти не повірила в моє врятування, не признала страждань моїх, почерку мого! Ну, та не вийшло. Не для того лежав я під матір'ю великою Москвою пошматований, без пам'яті два місяці, не для того валявся рік по шпиталях, аби простити тебе. Уб'ю. Ну, що його робити? Піду до матері. Йй пожаліюся й поплачу. Піду до друзів, хто живий, хай мене порадять. У суд піду... Ой їсти хочеться і пити... Стій, що се?

Шукаючи в кишені сухаря, він повернувся і прочитав на камені великі золоті літери: «Загнибіда Григорій, казах». Він! Його ім'я!

Загнибіда підвівся й остовпів. Перед ним, освітлений місячним сяйвом, стояв на сторожі віків грізний його пам'ятник. Піднята вгору бронзова збройна рука досягала, здавалось, до неба, до зір небесних. Він уздрів свою долю в ідеальній її завершеності. Надзвичайні, яких не пережити нікому ні в боях, ні в подвигах, ні в любові, ні в чім на світі, почуття охопили його розтерзану душу. Довго стояв він, схиливши голову перед своєю славою, і голова його почала сивіти так, що на ранок він був уже білий.

Стояв він отак три дні й три ночі, і ніхто його не впізнав.

«Що помилка? — я, живий, чи те, що поставлено на камені переді мною? Покалічений колгоспний чередник чи пам'ятник великої доби? І хто є старіший, і живий, і більш потрібний світу? Я чи моя слава?» Все поймав. Похилилась сива голова. Пронеслися грізні події людські,

спалахнули до неба пожежі минулих і майбутніх воєн, і всі клятви, й прощання, і благословення синів. Очистилась душа його в мізерному умученому тілі, піднеслась до найвищих висот розуміння, страждання. Та за війну він так ослаб, що в нього вже не вистачило сил упасти зразу і якимось вдруге вмерти.

І щоб ніхто з дрібних людей не проклинав його і не сміявся, не докоряв життям безславним помилковим, аби не чути укоризни і зневаги, він одступив перед своєю славою. І пішов світ за очі. Йому перемінили паспорт, і трудився він уже під чужим ім'ям. Часом поночі приходив нищечком до свого п'єдесталу, і плакав, і жалів, і завидував, проклинаючи славу загибель свою. І люди сміялися з нього. Так і помер він під чужим ім'ям непомітно. Одна лише мати, довідавшись чудом про смерть, сказала: «Боже, прийми його душу. Лиши людям бронзу».

20/11 1947 р.

КОРІНЬ ЖИТТЯ

Ой що росте
Без кореня?
Камінь росте
Без кореня.

ЖЕНЬШЕНЬ

Корінь життя. Описати докладно всі його властивості. Описати таємниці його проізростання. Всі легенди. Всі пристрасті людські, казки і мрії шукачів його. Сила кореня цілюща, перевірена тисячоліттями.

Де ж він росте? Де цвіте і коли? І чому? Що є в тій землі в тих земельних точках, яке колдовство? Які земні еманції?

Що давав корінь щасливцям, що знаходили його, що вживали його? Для чого дарували його батьки своїм дочкам при шлюбі? Чому поранені чи хворі повзли за ним чи ждали його з тайги як чуда?

Женьшень відтримував у людини молодість, силу любовну, ясність розуму, світ в очах. Він робив людину хороброю і мужньою. Людина, що споживала його, не боялась ні холоду, ні спеки, ніякого тягара. Вона любила много і невтомно.

І ось знайшлися люди, ниці душею, що не визнавали віри і надії, що одкинули мрію. Заборонили ходити в тайгу. Чого шалатися? Коли можна знайти насіння, посадити його все на одну грядку, під один скляний дашок, хай росте собі при одній температурі, однаково политий,

під доглядом одного досвідченого садівника. Збудувати теплицю!

Найшовся чоловік, що мріяв отак ошчасливити людство. Нащо шукати женьшень, нащо бродити роками навмання? Для чого шукати, коли й так відомо, що воно й для чого? Треба планово підійти до щастя людського. Посіяти насіння в парниках, приставити агронома з електрооблученням і хімікаліями.

Так і зробили. Збудували. Застеклили. Посіяти. Облучили. Виростили. Вродило. Подивились на корені. Похожі — ручки, ніжки, голівка, тулубець.

Все вийшло. Тільки сила цілюща не прийшла до коріння. Невідомо чому — получилась петрушка.

ВОЛЯ ДО ЖИТТЯ

— Скажи мені, друже,— спитав я армійського хірурга Миколу Дудка,— ось ти працював на фронті півтора майже року. І ти різав сотні людей...

— Тисячі,— спокійно поправив мене хірург.

— Тисячі...

Я заплющив очі, намагаючись уявити собі страждання, зойки тисяч людей, тисячі благальних очей — о, скажіть, докторе, скажіть!..

— Який величезний труд! Яке напруження всіх почуттів! — подумав я вголос.

— Звичка.

— Так?.. Можливо. І ще скажи мені — коли ти кидався отак щодня, за звичкою, у саме полум'я людських страждань, що ти знайшов там у людині? В тій безлічі й різноманітності каліцтв чи знайшов ти будь-що невідоме, нове; яку-будь тайну в людині на війні? Чи ти далі свого ножа не бачив і нічого не знайшов?

— Знайшов! — сказав мій друг і заходив по кімнаті, пригадуючи, мабуть, свої найскладніші криваві діла. Я стежив за ним очима і, признатись, заздрих йому: я в глибині душі благоговів перед його фахом. Рятування людського життя й полегшення страждань завжди здавались мені найвищим, найблагороднішим покликанням людини.

— Воля! — промовив хірург, спинившись і навіть гупнувши своїм здоровим мужичим кулаком по столу.— Людина на війні — це воля. Є воля — є людина! Нема волі — нема людини! Скільки волі, стільки й людини,— ось що я знайшов.

Ах, як не хотілось йому падати, як не хотілось кидати автомата! Та автомат уже випав з рук, і вже нічим було його підняти з брудної землі. Праву руку, правда, тільки злегка зачепило мінним осколком. А ліва, товариші, висіла, скривавлена вщент, і кров біла фонтаном з жакливо скаліченого плеча.

Що робити? Спинити кров? Чим? Не спиняється. Тече!

Тоді розвідник Іван Карналюк кинувся бігти. Мозок його запрацював з шаленим запалом.

«Побіжу,— думає,— поки не зійшов кров'ю. Аби не впасти, аби тільки не впасти, ні! Доб'ють, прокляті! О, прокляті, прокляті, будьте ви прокляті!.. Доб'ють... не доб'ють, не доб'ють...» Карналюк біг, тремтячи від несамовитого гніву. Здавалось, якби стрів на дорозі фашиста,— зубами, без рук роздер би на місці.

Вибігши з небезпечної зони, він якось зразу втратив лють і спинився. Спинився, затужив і розтанув, мов той віск на сонці. І упав.

І здалось раптом Іванові, що упав він дивним засобом, не на землю, а в якусь начебто воду, і бистрина понесла його, вируючи і крутячи між дерев, хмар і сіл, і несподівано принесла додому, мов у казці. Батько, мати, дід, баба, сестри... Та всі такі добрі-добрі, ласкаві.

— Іван... Це ти, наш Іваночку.

І рідна хата край села, і стежка в саду біля хати.

А стежкою біжить вона, найдорожча,— Галина.

— Іван, Іван повернувся?! Іваночку!

— Галю!

Карналюк розплющив очі.

— Втрачаю свідомість,— прошепотів він і злякався.

Іван Карналюк був звичайним рядовим бійцем. І особливих геройств за ним не числилось, хоч він і вбив уже снайперським способом з півтора десятка фашистів, не беручи до уваги стрільби по них взагалі. На зовнішній вигляд в Івані теж не було нічого героїчного.

Середній на зріст, стрункий, сіроокий юнак, родом з прекрасного Поділля, літ йому двадцять п'ять, він був рідним сином величної епохи — Великої Жовтневої революції, епохи Великих Робіт і Великої Вітчизняної війни.

Він був одним з багатьох мільйонів радянських юнаків, що всіма своїми помислами аж до початку війни належали мирній праці.

Він не змагався в силі й спритності ні на стрільбищах, ні на боксерських рингах. Він змагався там, де доблестю праці здобували собі славу,— на Всесоюзній сільськогосподарській виставці в Москві — найпрекраснішій і найпіднесенішій виставці людських можливостей і якостей. Там він одержав золоту медаль за такого фантастичного бика, який не снівся, відколи світ стоїть, жодній ще корові. Він був подільський колгоспний пастух.

— Втрачаю свідомість! — сказав він тривожно й голосно, мов бажаючи розбудити себе, спинити бистроплинну річку.

— Стій, стій! Не здамся!

Карналюк підповз до дерева і щільно притулився раною до стовбура. Затиснувши таким чином розірвану артерію, він так зціпив зуби, і так широко розплющив очі, і так не зажадав заплющити їх, що санітари, підбираючи ранком загиблих бійців, подумали, ніби перед ними труп з розкритими, застиглими очима.

— Живу...— прошепотів Карналюк.

В обличчі його не було вже ні кровинки.

•

Битва гриміла день і ніч.

В обитій ряднами і простиралами сільській хаті хірург працював без перерви оце вже кілька днів.

Перед його очима на столі розверзались такі безодні страждань, що всяка свіжа людина зомліла б або зійшла б слізьми, наблизившись хоч на годину до цього жахливого жертovníка війни.

Вже винесли двох сестер в безтямі від багатьох безсонних ночей. Вже інші сестри й санітари клали на стіл пошматованих людей. Смерть жерла багату здобич в цім бою, і решток од бенкету старої перепадало хірургові чимало. Хата тремтіла від гуркоту й вибухів бомб. Надворі лежали просто на землі бійці. Їх покладено в три черги, за характером поранення — головні, порожнинні й інші.

Хірург стомився. Щоб підтримати сили й заощадити час, йому подавали їсти сюди ж, до операційного столу. Він був дуже здоровий з природи, але і в нього вже не вистачало сил. Він валився з ніг від утоми і занудьгував. Всяке діло має свою нудьгу. Йому не подобались поранені і не подобалось вже навіть те, чим завжди він захоплювався в людях.

О. П. Довженко серед бійців на фронті. 1943 р.

«Ну, що за чорт! Звідки стільки терпіння? Чотирнадцять місяців ріжу, і хоч би тобі один загукав, почав клясти, ненавидіти смерть, лаяти її, суку! Ні! Мовчать, покірливі»,— думав він знесилено і знов, у тисячний раз, шив людину з рваного, кривавого дрانتя.

— Слідуючий!

Перед хірургом лежав Карналюк.

Відколи його поранило, минуло три дні. І дедалі йому все гіршало. Жар в його знекровленому тілі перевалив давно вже за сорок перший градус. Страшна газова гангрена вразила його. Рука лежала біля нього, роздута до величезних розмірів, темна, в багрово-синіх плямах та пухирях і нестерпно смердюча. Три дні не зводив з неї очей Карналюк. Він дивився на неї, як на смертельного ворога, і мовчав.

Хірург чудово лікував газову гангрену новим своїм методом, але руку Карналюка врятувати було вже неможливо.

— Пізно,— сказав він безсило своєму помічникові.— Доведеться відтяти руку.

— Відтинайте! Ріжте швидше! — рішуче й хутко сказав раптом Карналюк.

Здивований хірург повернув голову. На нього дивились широко розплющені сірі Карналюкові очі.

— Ріжте швидше! — наказав він ще раз і навіть хитнув головою, мов зважившись одкинути геть непотрібну руку.

Та не допомогла Карналюкові ампутація руки. Не допомогла і протигангренозна сироватка, введена в його організм за особливим методом хірурга. Спроба перелити кров також не допомогла йому. Спорожніли його кровоносні судини.

Газова гангрена росла. Від плечового суглоба вона поповзла вже через надпліччя до шиї. Роз'ятрене плече являло собою картину грізну й нестерпну.

Коли його перевезли до шпиталю, він був уже без пульсу, в безнадійному стані. Життя покидало його. Але він не здавався. Свідомість не залишала його ні на хвилину, і ні одна душа в палаті не почула від нього жодного зойку. Він мовчав, і вся його воля пішла на цей напружений мовчазний опір смерті.

— Як ся маєш? — запитав його хірург під час обходу палат і взяв за руку. Пульсу майже не було.

— Нічого... Добре... Скажіть, докторе, жити буду? — прошепотів Карналюк, вдивляючись докторові, здавалось, в самісіньку душу.

— Жити? Обов'язково, аякже! — вдався хірург, як завжди, до своєї рятівної неправди і, помічаючи, що Карналюк уже вмирає, що жити йому зосталось лічені хвилини, одійшов до іншого пораненого, не призначивши ні перев'язки вже, ні яких-будь процедур.

Карналюк зрозумів, що позбувся надії назавжди.

— Чекайте... Докторе!

Хірург ніяково озирнувся. Карналюк угадав всі його думки.

— А перев'язки вже не треба? Га? — запитав він, палаючи у вогні гангрени і обпікаючи хірурга незабутнім поглядом.

А що сказати хірургові? Що говорити хірургам щодня коло ліжка вмираючих? Що?

— Ні, ні... Житимеш...

І пішов хірург з лікарями й милосердними сестрами до перев'язочної, а Карналюк відкинувся на подушку й заривався.

Згадав він своє Поділля — золоту свою країну, свої широкі безмежні лани, сади, багаті череди, і владу свого стада — бичка Мину, і стару Буг-ріку, і Галину — любов свою, з якою він мріяв прожити над Бугом життя.

— Де ти, Галю, де ти? Подивись на свого Івана!.. Бач...

Оглянувся Карналюк. Довкола самі тільки поранені.

— Ось де я! Як далеко... вмираю...

Заметався Іван Карналюк на своєму смертному ложі, затріпотів, як підбитий птах. Не вмирати, мститись над ворогом хотілось Карналюкові. Жити!

— Прокляті, о прокляті! Ні, понесу помсту на вашу голову хоч в одній руці... Понесу-у!..

Застогнав воїн, заскреготав зубами і вщух.

* * *

Після обходу палат хірург пішов до перев'язочної, дав розпорядження щодо порядку перев'язувань і присів біля вікна.

Ранок був хмарний, сірий. Хірург опустив голову на руки і замислився.

Раптом сильний грюкіт у двері змусив його здригнутись. Хірург глянув — Карналюк! Він стояв у дверях у самій білизні, в мокрих од крові та гною бинтах і весь у холодному поту.

— Перев'язку!..— застогнав Карналюк і, простягнувши вперед праву руку, рушив до операційного столу.

— Жить хочу! Давайте мені перев'язку і все, що треба!..

Карналюк ішов до операційного столу, розхитуючись, немов по палубі корабля в ураганному морі.

Вражений небаченим видовищем, хірург прикипів до місця. Страшний був Карналюк і прекрасний.

— Ви думаєте, я вже помер?.. Перев'язку! Дайте!.. Жить хочу!.. Чого ж ви стоїте?! А-ай...

І Карналюк упав на руки лікарів.

Схвильований хірург підняв його, як хлоп'я, і поклав на стіл.

— Ви думаєте, вам пощастить його врятувати? — спитав у нього асистент, вбігаючи в перев'язочну.

— Він уже сам себе врятував,— проказав хірург дзвінким голосом.— Держіть... Так... Ну, держіть же, чорт би вас забрав!

Асистент подавав йому із звичайною точністю й швидкістю потрібні інструменти.

З хірургом сталось щось дивне. Він ніби весь перетворився. Він почав працювати весело, з надзвичайною енергією і, працюючи, милувався з Карналюка.

— Ах! Ви гляньте, який велетень! Яка грудна клітка! А плече яке! Га?! — говорив захоплено хірург, обробляючи моторошну рану Карналюка перекисом водню і накладаючи на неї асептичну пов'язку.

— А ноги які! А шия! А хода ж! Ви бачили, як він ввійшов? Стрункий, як бог. Камфору!.. Кофеїн!.. Так... Чудово... Оце юнак! Ви подивіться, які м'язи. Як він ввійшов, га!

— І як це він ввійшов! Адже він лежачий хворий! — дивувалась сестра.

— Ат, що ви в цьому тямите?

— Але ж де він набрався тієї снаги? У нього ж не було пульсу,— говорила друга.

— У нього була воля... Держіть...

— Ви думаєте, він житиме?

— Він житиме більше за нас з вами! Держіть!.. Так...

Повірте мені, він зробив для свого життя уже в багато разів більше, ніж ми оце тут робимо... Бинт!

Хірург працював з надзвичайним натхненням і любов'ю. Ніколи ще не хотілось йому так палко врятувати життя людини, як зараз. Іван лежав перед ним у глибокій нестямі, але його могутня воля до життя передалась лікареві і сповнила його вщерть. Він забув свою втому, свої безсонні ночі і працював, як після живодайного сну і освіжної ванни, працював легко й радісно, і сонце, що зазирнуло було на хвилину з-за хмар в операційну, мов усміхнулось йому, наче обіцянка щастя. Так сила опору смерті помножила силу лікаря, і цю силу лікар вертав хворому. Вливши йому ще раз протигангренозної сироватки і півлітра крові, хірург велів дати оперованому теплого вина й гарячого чаю і довго зогрівати його в ліжку. Згодом у того почав помічатися пульс, порожевіли щоки, і Карналюк відкрив очі.

В сірих очах, як і перше, горіло те ж саме питання.

Всі четверо — хірург, і асистент, і сестри — ствердиво хитнули йому головами і одвернулись, схвильовані.

Карналюк глянув на хірурга і осміхнувся.

— Ви виграли генеральну битву майже без всяких засобів до перемоги,— сказав зворушено хірург.— Дякую вам. Ви навчили мене жити. Я схилиюсь перед благородством вашої волі.

Коли Карналюка виносили з операційної на койку, йому аплодувала вся палата. Поранені з гордістю дивились на свого товариша і радісно дякували йому. Їм також передавалась його воля до життя.

Подумайте, брати мої, про це, і коли з ким в бою що трапиться,— все буває,— вирішуйте тоді на койках перемогу кожен для себе. Виймайте тоді з чудодійної прадідівської скриньки дорогоцінне зілля, корінь життя, і нюхайте його, вбирайте в себе його дух, і гризіть, і живіть ним день і ніч,— Волю!

Обов'язково допоможеться.

Д

РАМАТИЧНІ
ТВОРИ

ПОТОМКИ ЗАПОРОЖЦІВ

Драматична поема

НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ

ДІЙОВІ ОСОБИ¹:

Скидан Петро — 33 роки. Голова колгоспу «Пам'ять Леніна». Середнього росту, міцний і стриманий, з багатим внутрішнім світом комуніст. Втілення віри, партійної совісті й мужності, людина нового часу, один з тих низових партійних працівників, що створили непорушну основу нашої Вітчизни. В сороковому році його колгосп прославився як зразковий. Якщо його не вбито під час Великої Вітчизняної війни як партизанського ватажка, він, напевно, сьогодні депутат Верховної Ради. Автор навіть десь зустрічав його ім'я серед видатних діячів сільського господарства.

Демид — 75 років, його батько. Схожий на стару ікону Миколая-угодника. Глухий вже. Весь у минулому. Не все розуміє. Життя прожив дуже бідно.

Мар'яна — 27 років, дружина Скидана, ніжної лагідної вдачі, роботяща.

Тарас — 9 років, син Скидана від першої дружини, що померла.

Гусак Харитон — невиразних літ. Заступник Скидана, людина в усіх відношеннях дрібна й мізерна, якої, проте, всі чомусь трохи неначе бояться. Вигадує телефонні розмови нібито з видатними людьми. Дуже моторний. Часто міняє пози, позіхає, закидає ногу за ногу, лягає грудьми на стіл, робить гімнастичні вправи, потягується або шалено шмарує лице й волосся, ніби хто лле йому воду на голову. Не може ні на чому зосередитись. Любить «ліву» фразу. Голос гучний. Майже не постарів по цей день.

Пасічний Трохим — 25 років. Агроном, секретар партбюро. Душа талановита, здивована. Завжди веселий, готовий до дії, весь спрямований в майбутнє. Колективізація — його високе натхнення й провидіння: світ збудовано невірною, і тому треба геть-чисто все

---

¹ Деякі персонажі автором тут не зазначені. — Р е д.

перебудувати як можна скоріше й веселіше. Запас душевних сил такий великий, що йому здається простим і легким все, навіть перетворення землі в рай. Любив людей. Можливо, він був великою людиною. Загинув геройською смертю в званні підполковника танкових військ під час штурму Бреслау.

Трубенко Сава — 45 років, голова сільради. Любить Скидана і Пасічного, вірить їм, як комуністам, рішуче у всьому, і тому завжди спокійний. Трохи пасивний.

Орацький Данило Сергійович — 42 роки. Секретар обкому партії. Середнього росту, з багатим політичним досвідом і добрим серцем. Веселий, високообдарований. Має високу освіту і самоосвіту. Розуміє однаково велике й мале. Любить народ і весь йому належить.

Безверхий Федір Григорович — 50 років. Художник, професор. Розмовляє мішаним русько-українським жаргоном за допомогою обох рук, особливо великого пальця правої руки. Міцним нігтем цього пальця він завжди ілюструє на лівій долоні свої не дуже складні процеси мислення. Позбавити його цих ілюстрацій — все одно що затулити рота. Був колись за кордоном і обідав, казали, у якогось короля. Пишається фізичною силою. Лоб низький. Голос глухий, гугнявий. В лексиконі багато вигуків і безладних вставних слів. Запевняв колись автора, що у нього в шухляді є дорогоцінний камінь, «що питається із воздуха і растьоть».

Верещака Іван Гнатович — 37 років. Письменник. Самовпевнений, з нахилом до патетики й кар'єризму.

Вигура Борис Михайлович — 35 років. Інструктор Наркомзему. Здоровий. Син міщанина. Переповнений щерть почуттям власної винятковості. З «нижестоящими» холодний. Анкета чиста, без жодної плямочки. Діє скрізь і завжди рішуче і в повній відповідності з інструкціями раз назавжди уявленого начальства, волю якого він звик виконувати твердо і «без сентиментів».

Сірик Яків Петрович — 40 років. Учитель семирічки. Обтяжений родиною, хороший, нервовий чоловік. З народом не завжди в повній дружбі, хоч і належить народові цілком. Вважає себе несправедливо ображеним: мало уваги.

Гаркавий Устим — 32 роки. Міліціонер. Високий на зріст, добрий, з тонким почуттям такту. В самодіяльних спектаклях грає комедійні ролі. Живе в повній покорі жінці своїй Гальці.

Нечитайло Мина — 55 років. Колгоспник. Повільний і завжди спокійний. Часто посміхається якимсь своїм думкам. Все життя спізнавався. Справжній герой прокинеться в ньому лише на старості літ.

Ульяна — дружина Нечитайла, його ровесниця. Талановита й

оригінальна. В ній — риси матерів багатьох передових людей нашого часу. Перед Великою Вітчизняною війною була нагороджена орденом Леніна як видатна ударниця соціалістичних ланів, п'ятисотенниця. На початку війни її розстріляли фашисти за материнську допомогу в оточенні пораненим російським воїнам. Їй поставлять пам'ятник на високому березі Дніпра.

Тихий Захарко — 40 років. Член правління колгоспу. Винятково красивий. Помер. З нього можна було писати героїчні портрети старовинних воїнів, міфологічних богів, учених, — він підходив на все. Любитель тонкого слова, жарту, м'який і в той же час мужній. В громадянську війну в Першій Кінній армії відзначався виключною хоробрістю в битвах. Був стріляний і рубаний. Мав два ордени Бойового Червоного Прапора. Але життя його не було щасливим: він жив у полоні своєї малописьменності. Вона скувала його сили й свободу. Подібно неправильно змонтованому літакові, що носить по аеродрому, зчиняючи шум і «стрілянину» з вихлопної труби, так і не піднявшись у небо, — не піднявся після громадянської війни й Захарко: сім'я, діти, старі рани... Тому і в його жартах завжди почувався смуток. Був вірним другом Скидана й Пасічного.

Шерстюк Платон — 70 років. Член правління колгоспу. Монументальний. Любить закони і речення.

Цар Левко	}	колгоспники різного віку.
Запорожець Хома		
Кошовий Терентій		
Павлюк Роман		
Біднина Купріян		
Біднина Олена	}	колгоспники-комсомольці.
Дробинський Лесь		
Радчук Василь		
Сторчак Самійло	}	підкуркульники.
Чорнота Карпо		

Заброда	}	куркулі, що не прийняли нового світу. Натури пристрасні, міцні й темні. Дехто з них загинув від незгоди. Деякі прозріли і порадувались, хоч і не скоро, і на інших уже ланах. Діти Паливоди, кажуть, стали героями праці, а Заброда в 1941 році якимсь чином проповз через фронт і зробивсь фашистським поліцаєм, але його вбив Скидан, цебто задушив колючим дротом біля концтабору, вночі.
Горлиця		
Ласкавий		
Бас		
Паливода		
Шах		
Примак		
Буланій		
Дія відбувається на Україні, біля Запоріжжя, над Дніпром в 1930—32 рр.		

Д І Я І

КАРТИНА ПЕРША

Вечір. У небі хмари, і грім немовби десь гримить далеко над Дніпром. На подвір'ї душ двадцять п'ять людей у стані важкого напруження. Всі чекають наближення чогось надзвичайного. Входить хутко Григорій Заброда.

Заброда. От і я... Розпочинаю драму!.. Води! (*П'є воду*). Перший багатій на селі Лукіян Горлиця!

Горлиця. Я!..

Заброда. Куркуль і стяжатель Омелько Ласкавий!

Ласкавий. Я!..

Заброда. Контрреволюціонер і мироїд Євген Паливода!

Паливода. Я!..

Заброда. Гноїтель хліба — церковний староста Лаврін Кривошия!

Кривошия. Я!..

Заброда. Контрреволюціонер Бас Омелян!

Шах. Котрий?

Заброда. Той, що ненавидить!

Бас. Я!

Заброда. Дем'ян Загно, вбивця!

Загно. Вкупі з тобою! Я!

Заброда. Укриватель бандитів куркуль Мартин Буланий!

Буланий. Я!

Заброда. Буланий Мина!

Мина. Я!

З а б р о д а. Грицько Буланий!

Грицько. Я!

З а б р о д а. Багата людина — глитай Литвин Михайло!

Литвин. Я!

З а б р о д а. Приверженець старовини Опанас Задорожній!

З а д о р о ж н і й. Я! *(Падає)*.

Ш а х. Помер. Названо його, і він помер.

Ж і н к а. Щасливий!

Д р у г а ж і н к а. Нещасний!..

Ш а х. Неправильно! Не можна одразу падать мертвим від одного слова. Не згоден!

З а б р о д а. Контрреволюціонер Шах Опанас!

Ш а х. Я-а!.. *(Падає, вражений, на землю)*.

Пауза.

З а г н о. Розказуй. Всі тут.

П а л и в о д а. Кажі мерщій, не муч. Хвилина ще, і я умру к чортам.

З а б р о д а. Шановне куркульство, гинемо!

М а р'я н а. Ай!..

Б у л а н и й. Тихо!

К р и в о ш и я. Тихо, гадюко!

П а л и в о д а. Ай, тихо, ради бога! Ай-ай-ай!..

Пауза.

К р и в о ш и я. Чого замовк, Григорію? Тут так усі твого приїзду ждали...

З а б р о д а. Не їхав я,— летів. Да так летів, що коні кров'ю блюнули й попадали на шлях. Тоді я сам побіг ярами, неначе злодій той...

Г о р л и ц я. А чи ж не злодій ти?!!

П а л и в о д а. Мовчи, злодюга сам!

З а г н о. Тихо, злодіяки!

З а б р о д а. Браття, помовчіть. У Запоріжжі на базарі читав газету я на парканах. Газету «Правду». Поплив паркан перед очима, і натовп, і рундук. Тоді купив її за гривеника, і «Правда» випала у мене з рук. Вона була про нас. Її кричало радіо хрипливе мені в потилицю, у спину, в груди — «Знищити як клас!» Перелякались коні. Вилітаю на дорогу. Шлагбаум падає... Дивлюсь, аж у вагонах нас уже везуть на північ і на схід —

з дітьми і стариками... Як страшно світ змінився. Не бачу вже нічого... *(Дивиться вбік)*. Ідуть!!!

Мар'яна. Ой боже ж мій! *(Побігла з немовлям на руках)*.

Всі хором співають: «Як прийде страшний суд на нас,— треба помирати, і яке було багатство,— треба покидати...» Входять активісти-незаможники на чолі з Петром Скиданом і група середняків.

Гусак. Ага, куркулики, ось вони! Позліталось до купи гайвороння!

Скидан. Замокни. Не відаєш, що мелеш і коли.

Гусак. Не буду. *(Змовк)*.

Скидан *(до куркулів)*. Організований народ. Всі, дійсно, вкупі. Радитесь?

Паливода. Здоров, Петро!

Скидан. Мовчу.

Ласкавий. А що таке?

Скидан. Від нинішнього дня переіменився світ. Декретом партії ось тут, у «Правді», одрізано вас од села, неначе вовче м'ясо або рак, звиніть за порівняння. Для нас ви перестали бути земляками. Досить стрільби, палійства, саботажу. Кончено.

Буланій. Та як же ж так?

Паливода. Дозвольте...

Скидан. Так треба.

Буланій. Як треба?..

Скидан. Знищується клас. Прийшли прощатись ми, а не здоровкатися з вами.

Гусак. Гнать!

Скидан. Помовч! *(До куркулів)*. Поїдете на нові землі.

Паливода. Надовго?

Скидан. На все життя.

Заброда *(підходить до Скидана)*. Ну що ж! Коли вже так — прощай сусід і переможець...

Скидан. Прощай.

Заброда. Як я ненавиджу тебе!..

Скидан. Не маю і я приязні до тебе, Забродо.

Заброда. Коли б ти міг отут мене убить, повісити чи задушити зараз! Коли б душа моя покинула мене і полетіла геть з подвір'я, коли б лежав я трупом отут-о і батько плакав надо мною, то навіть мертвий я б тремтів і бивсь об землю — так я ненавиджу тебе.

Скидан. О, ти такий!
Тихий. Яка страшена сила!
Скидан. Не сила тут. Безсилля скаженіє.
Заброда. Проклятий голодранець!
Скидан. Не заперечую. Про мене й пісню складено: «Вставай, проклятьем заклейменный...»
Хор. «Весь мир голодных и рабов...»
Заброда. Будь ти проклят!
Гусак. Замовч, мироїд, уб'ю!
Вигуки. Бий його!
Скидан. Не смійте доторкатись! (До Заброди).
Чого тепера вже клясти, хижак? І кого!?
Заброда. Тебе і твою владу надо мною...
Нечитайло. А бодай тобі язик усох!
Заброда. ...твій урожай, і план, і навіть дощ, який я заклинаю не йти на ваші ниви!
Уляна. А куди ж йому йти? Вся земля тепер гуртова. Мино!
Нечитайло. Помовч...
Заброда. Я проклинаю запорізький степ, що обробляли ми його віками!
Незаможники. Хто обробляв?
Трубенко. Він обробляв!
Левко Цар. Еге ж. Робили нашими руками!
Ласкавий. Все одно. Хіба ж не козаки ми? Адже тут, де ми змагаємося нині, стояла Запорозька Січ ще за Хмельницького Богдана. Чи ж не всі ми...
Паливода. ...нащадки славних запорожців!?
Горлиця. Не діти одної матері України?
Скидан. Так. Всі ми козаки, та не всі однакові.
Гусак. Он учитель каже, що запорожці — вигадка панів із Вукоопспілки.
Скидан. Скажи учителю, що він блазень.
Гусак (до учителя). Чули?
Сірик. Я так не говорив! Я казав, що у XVII і XVIII століттях в районі дніпровських порогів перебував певний прошарок певних продуктів епохи, обумовлених класовими економічними...
Паливода. Дурниці мелете...
Скидан. Годі! Обумовлений продукт.
Сірик. Ой яка гидота! Не вірте мені. (Беззвучно).
Я одмовляюсь!

З а б р о д а. Виходить, запорожців зовсім не було, чи як по-вашому?

С к и д а н. Чому? Були і навіть є.

П а л и в о д а. Чи не ви часом?

С к и д а н. А хто ж? Хто був ворогом народу в старовину? Пани і дуки. Хто були запорожці? Збройні вороги ворогів народу! Отак і ми — ваші вороги й переможці. Скажете, ні?

П а л и в о д а. Цю політграмоту чуємо з сімнадцятого року.

З а б р о д а. Прокляття!..

С к и д а н *(до народу)*. Чули? Все обчислив і зважив. І все прокляв. Колгоспний лад і нашу перспективу. Судьбу нащадків наших і батьків. І навіть степ.

З а б р о д а. І степ!!!

Ц а р. І дощ прокляв небесний!

З а б р о д а. І дощ!!!

Входить Мар'яна.

Мар'яно, де дитя?

М а р ' я н а. Умерло для тебе.

З а б р о д а. Дитина де, гадюко?

М а р ' я н а. І ти вже мертвий.

З а б р о д а. Уб'ю! Дитина де?!

Л а в р и к *(вбігає)*. Дядьку Скидан! Забродиха підкинула дитя в колгоспний двір!

З а б р о д а. А-а!..

С к и д а н. Чули? Ще один доказ: майбутнє за нами. *(До Заброди)*. В тобі, Забродо, я не клянусь нічого, бо нічого клясти. Ти весь у минулому.

З а б р о д а. Скидан, я не один, як бачиш, да і таких, як ти...

С к и д а н. Таких нас мільйони.

З а б р о д а. Рахунки зводять отут по Марксу за століття. Ми пропащі.

С к и д а н. Так, ви пропащі.

З а б р о д а. Подія ця в історії народу нашого велика, єдина...

С к и д а н. ...і неповторна.

З а б р о д а. Так.

С к и д а н. Ну?

З а б р о д а. Так от, як індивід, чия жінка немовля своє підкинула тобі...

Скидан. Чого ти хочеш?

Заброда. Я хочу битися з тобою особисто. Прощу тебе. Може, я вб'ю тебе індивідуально, а ні, — так ти мене. Адже обидва ми улани лейб-гвардії його величності.

Скидан. Ми вахмістри, не офіцери. Яка там в нас дуель! До речі, є закон.

Заброда. Закон?! До зброї!

Басі Буланий. Охляли...

Заброда. Сибір нашого царя! *(Подається до куркульського натовпу і, вхопивши шаблю, кидається на Скидана)*.

Скидан. Гаркавий, швидко! *(Бере в міліціонера Гаркавого шаблю і одним ударом вибиває в Заброди зброю)*. Чорт зна що!

Заброда. Здаюсь... Кінчай.

Скидан. Заберіть гадів!

Гусак. Куркулі, струнко! Равненіє наліво, шагом марш!

Заброда. Свят, свят, свят...

Куркулі *(співають)*. «Свят господь, господь Саваоф. А до нас страшний суд наближається...» *(Рушають зі сцени)*.

Трубенко. Мино, а ти куди?

Гаркавий. Громадяни! Обережно! Не плутайтесь між ворогами!

Уляна. Мино, Мино! Куди ти-бо, га? Чи як?!

Нечитайло. Да не страми мене, не дратуй на людях!

Скидан. Дядьку Мина! Куди ви вплутались? Тітко Уляно! Ви ж середняки!.. Назад!

Уляна. Куди? Ой!.. Пробочку! Мино!

Нечитайло. Га? Куди, кажете?

Скидан. Назад!

Нечитайло. Так де ж воно? От біда, їй-богу...

Уляна. А, рятуйте!

Мар'яна *(до Скидана)*. Прощай, Петре! *(Іде)*.

Скидан. Прощай.

Мар'яна *(обертаючись)*. Петре, скажи мені одне хоч слово на смерть.

Скидан. Живи. *(Дивиться вслід Мар'яні, що зникає в натовпі)*.

Уляна. Пропала пісня... Повезли на Соловки.

Пасічний. Чого пропала? Наші пісні — народні.
Уляна. Наші, а співають кому? Всю півчу повезли.
Дівчат хоч би не той...

Пасічний. Нічого. Заспіваєм самі.

Скидан. Ще й нових наскладаєм. І заспіваємо, товариші, по-новому на цілий світ.

Лаврик. Заспіваємо, дядьку.

Скидан. А куркулі своє вже одспівали.

Цар Левко падає на землю і голосно плаче.

Голоси. Дядьку Левко! Що з вами?..

Цар Левко. Жалько... Жалько!.. Ой як же ж мені жаль!..

Тихий. Мабуть, так треба. Час такий.

Цар Левко. Час? Історія не знає такого часу! (До Пасічного і Скидана). Ну, що ви дивитесь? Скажіть що-небудь.

Скидан (дивлячись услід Мар'яні, що зникла вже зі сцени). Історії людства не знаю я. Я її чую мозолями.

Уляна. Ой-ой!

Пасічний. Розпавсь наш древній хліборобський світ. Многосотлітній панський і куркульський раб, раб своїх коней, божий раб, раб латок на штанях, на свиті і на полі, плюгавий власник усього, чому є ім'я, — дрібний; сьогодні селянин стає історії суб'єктом, творцем її разом з робочим у колгоспі. Нічого рівного нема в минулому. Все безпримірно в цю ніч, товариші, все надзвичайно.

Уляна. Що він ка?.. Господи.

Нечитайло. Не второпав. Говорить, мов газету читає. Почнеться, каже, таке... що голови одне одному поодриваєм.

Шум авто. Входить Вигура.

Вигура. Гей! Алло! Хто тут Скидан?

Скидан. Я Скидан. Хто будете і звідки?

Вигура. Інструктор Вигура з Наркомзему. Як діла?

Скидан. Діла, товаришу, високі. Здрастуйте.

Вигура. Куркулів викинули?

Скидан. Так. В цю ніч навіки розчахнувся наш світ і став безповоротно іншим, і ми це чуємо всі тут, всяк по-своєму.

Вигура. Відповідальний час. І пильність тут потрібна зараз, як ніколи... Колгоспників у вас багато?

Скидан. Півсела.

Вигура. Збирайте зараз же загальні збори, і щоб до ранку були всі в колгоспі.

Гусак. Єсть, до ранку всі в колгоспі.

Вигура. Всі сто процентів, чуєте? Реєстр, протокол, чин чином і без церемоній. Я скоро буду... От діла!.. Пока!..

Скидан. Чекайте. А як хто не схоче?

Вигура. Як схочете, то схоче, а як не схочете — нарікайте на себе. Нам у дрібницях розбиратись нема часу. По особистих настроях ударить треба так, щоб загуло, і квит... Одійдіть од машини! (*З-за сцени*). Давай!

Рев авто.

Вбігає Лаврик.

Лаврик. Дядьку Петро! Сільрада горить!

Всі біжать на пожар.

Скидан (*один*). Пролог закінчено. Починається дія.

КАРТИНА ДРУГА

На майдані біля Скиданової хати. Під горою видно півсела. А за селом Дніпро синіє. Видно далеко. Щось урочисте в краєвиді, щось навіть величне.

Скидан. Хто там?

Цар (*за сценою*). Можна їхать!

Скидан. Цар?

Цар. Я.

Скидан (*до хати*). Трохиме!

Пасічний. Іду! (*Виходить з сіней*). Як все змінилось! Чотири дні — і все стало іншим. Вже не село ми — колгосп. Не просто Білохатка — «Пам'ять Леніна». Все перетворилось. Усе вимагає негайної нової відповіді: люди, коні... навіть небо. Дивись, зовсім неначе інші зорі! Вірші склав би, так все хороше. Сьогодні от не спав уже другу ніч, складав ось плани для району... Везу, землі не чую під ногами. А думок!.. Тисячі!

Скидан. Бачу.

Пасічний. От ми стоїмо з тобою вдвох. Координати наші: Москва — Київ — Запоріжжя — Дніпро — тридцятий рік... Оба неголені, одяг — гріш ціна, і ніякого виду. Але ми стоїмо здивовані, Петре! І світ здивований не зводить з нас біноклів!.. П'ятий день! Ти це почуваш?

Скидан. Я всі слова твої люблю. Вони як хліб.

Пасічний. Але ти в тривозі, бачу...

Цар *(входить)*. Можна їхать.

Пасічний. Ідем. Тепер головне — щоб ми народ любили і друг друга, а решта... гори перевернемо, їй-богу!.. *(До Царя)*. Скажіть, коли забирали Заброду, Буланого, Баса, чого ви плакали?

Цар. Не питайте.

Пасічний. Вам було страшно? Жаль? Чи Заброда вас злякав, коли став клясти наше життя, і степ, і навіть дощ закляв, собака.

Цар. Кажу, не питайте.

Пасічний. Чи, мо, коли Скидан сказав їм на прощання: «Геть! Доволі пострілів, палійств і саботажу. Вже ви для нас не земляки. Ви — минуле. Всі ваші пристрасті — минуле...» Добре сказав, Скидане!

Скидан. І раптом загорілася сільрада.

Пасічний. Еге. От була ніч!

Цар. Що згадувать тепер. Нехай вже буде так, як вийшло. Поїхали!

Пасічний. Ну?

Скидан. Щасливо.

Пасічний і Цар виходять. Пауза.

Щось буде — чую. Реве худоба по ночах у полум'ї пожеж, і тужать пси куркульські у кошарах тугу. І пахне самогоном з хат і з клунь, і кров'ю коней і корів... Я весь в тривозі.

Входять Гусак, Гаркавий і Тягнибіда.

Гусак. Я вимагаю арешту Царя!

Скидан. Ти? Харитон Гусак? Ти вже вагаєшся?

Гусак. Так. Цебто не я... Товариш Вигура, що був проїздом... Ось прокурор з району.

Тягнибіда. Тягнибіда Степан. *(Подає руку)*.

Скидан. Скидан. Царя заарештуєте хіба разом зі мною.

Тягнибіда. Ого! Як кажуть, тільки через труп.

Скидан. Отже. *(До Гусака)*. Що вам заподіяв Левко Цар? Тобі й Вигурі?

Гусак. Він зіпсував нам рапорт, гад! Він стопроцентність нашу трохи не зламав у всерайонному масштабі!

Скидан. Чим саме?

Гусак. Одмовився вписатись до колгоспу. Хіба не чув? Ти ж голова. *(До Тягнибіди)*. Товаришу прокурор!?

Гаркавий. Та як відмовивсь. Навіть говорить не став. Я, каже, з тобою, себто з Гусаком, не те що до колгоспу, до вітру рядом не піду!

Тягнибіда. Цікавий тип...

Гусак. І абсолютно підозрілий. Прошу прослухати: коли не все село, одна лише людина одмовилась вступити до колгоспу,— хто підпалив сільраду? Вона! *(До Тягнибіди)*. Стьопо, дай цигарку.

Гаркавий. Дозвольте. Цар же записався, коли ти став крутити телефона.

Гусак. Хвилинку... Дай закінчити думку. Так от, по совокупності причин, а саме: саботажу влади, палійства державних установ...

Скидан. Не палив. Під час пожежі Цар лежав коло мене долі й плакав.

Гусак. А чого він плакав? *(До Тягнибіди)*. Стьопо, спитай, чого цей одноосібник плакав?

Скидан. Оплакував, напевно, куркулів...

Гусак. Чув? *(До Тягнибіди)*. Стьопо, тобі ясно?

Скидан. ...свою тяжку дядьківську долю, історію свою, а може, й синів згадав.

Гусак. Синів? А де його сини? Чому ніхто не знає? *(До Тягнибіди)*. Стьопо, дай цигарку... Де його сини?

Тягнибіда. Іди к чорту, слиш?

Гусак. Хто? Я! Ти що, серйозно?.. До речі, маю йти на телеграф... Секретний, той, як його... поки. *(Зникає)*.

Тягнибіда. Товаришу Скидан!..

Скидан. Що зв'язує мене з Царем?

Тягнибіда. Ні.

Скидан. А я хотів би, щоб ви знали: кров.

Гаркавий. Я можу йти, пробачте?

Тягнибіда. Іди... *(До Скидана)*. Кажеш, кров?

Гаркавий виходить.

Скидан. Кров. У дев'ятнадцятому році на великдень, коли брали у Петлюри Новоград, два брати богунці заклили мене кров'ю, вмираючи від ран. І досі чую їх слова: «Петре, кончаємось. Прощай, доглянь нашого батька. А матері про нашу смерть мовчи, аби не плакала по нас на паску...»

Тягнибіда. І ти поклявся?

Скидан. Кров'ю. Вона текла з нас в одну калюжу. Я теж був ранений сюди, сюди і ось...

Тягнибіда. Вони були...

Скидан. Сини Цареві — Петро й Тарас Царенки.

Тягнибіда. Так. (Пауза). Товаришу Скидан! А що, коли б я приховав на пару років Гусака?

Скидан. За що?

Тягнибіда. І сам гаразд не знаю. Чую нутром... Пригадаеш...

Чути шум і вигуки: «Стій! Держіть її! Гаркавий!» — «Пустіть мене!» — «Хапай її!» — «Сама йду!»

Тягнибіда. Що за галас? Пустіть людину!.. Жінщина...

Входять Мар'яна, Гусак, Гаркавий.

Скидан. Мар'яна!?

Мар'яна. Я... Петре!

Скидан. Як ти опинилася тут?

Гусак. Підкралась до конюшень!..

Мар'яна. Ти сам гукнув мені — живи. І я... живу. Ти ж, правда, так сказав, коли я крикнула тобі — прощай! Скажи мені слово на смерть...

Скидан. Звідки ти?

Мар'яна. Упала з поїзда вночі, з того проклятого вагона.

Гусак. Вона втекла!

Мар'яна. Втекла, Петре! Летіла птицею додому.

Гусак. Арештувать її!.. Товаришу прокурор!

Мар'яна. Одну хвилиночку!..

Тягнибіда. Послухаєм людину... Пильний чорт...

Мар'яна. Я тільки щось спитати... Тоді не встигла, не збагнула. Перелякалась в натовпі лихому. Які палали пристрасті!..

Скидан. Я бачив... Коли тебе вели, я думав, збожеволю від розпачу.

Мар'яна. Люди добрі!..

Гусак. Протестую!.. Я не добра людина! Я одмежовуюсь! Прошу занести в протокола!

Мар'яна (до Скидана). Нехай беруть мене і знову везуть. Я тільки спитати прибігла... Прости мене, коли казатиму, ніби нас тільки двоє. Ніби нема тут ні судді, ні народу, ні сусіда злого. Саме тільки зоряне небо і ми... Це ти, Петре?

Скидан. Я.

Мар'яна. Здоров, здоров, муже, несуджений друже!..

Скидан. Здрастуй, нещаслива дівчино моя.

Мар'яна. Ой... Вже не дівчина і не вдова.

Скидан. Не вірю очам.

Мар'яна. Так склалась доля... Петре, може, не слід би говорить про жалощі, так не було ж часу.

Скидан. Час летів, як вітер.

Мар'яна. Де ти так довго баривсь?

Скидан. На афганському кордоні, у війську гепеу.

Мар'яна. Республіку стеріг, а я загинула.

Скидан. Вже ні. Нізащо.

Гусак. Товаришу прокурор, запам'ятайте цей діалог!

Тягнибіда. Мовчи, потворо...

Мар'яна. Як довго час летів!

Скидан. Кажу, як вітер.

Мар'яна. Як утомилась я!

Гусак. Вони цілують одне одному руки!

Тягнибіда. Віднині він утратив бездоганність.

Жаль.

Гаркавий. Я теж боюсь за долю громадян. Чи вони будуть щасливі?

Гусак. Я не зведу з нього цієї тепер. Сигналізую: куркульський наступ розпочавсь на Скидана.

Тягнибіда. Вона плаче.

Мар'яна. Скажи мені, любий, чому повинна я...

Скидан. Говори до народу, моє серце. Спитай.

Гусак. А що їй треба тут?

Мар'яна. Чому повинна я поневіритись у натовпі вигнанців?!

Гусак. Ти жінка куркулева!

Мар'яна. Не жінка — жертва! В шістнадцять років хто мене, убогу сиротину, віддав за куркуля? Хто

заступивсь тоді за мене? О, скільки сліз я нишком пролила! Всі запевняли мене, що загинув Петро. Скажете, неправда... Чому ж колгоспний лад несе мені замість визволення недолю?!

Г у с а к. Ти карана як клас!

М а р ' я н а. Я безневинна!

Г у с а к. А раз ти карана, ти здатна вже, можливо, на зрадливий вчинок.

М а р ' я н а. Ніколи! Я все життя люблю Петра і все, чому він служить!

Г у с а к. Помовч!.. Я що сказав? Ти здатна на зрадливий вчинок, а здатність на зраду майже рівносильна факту зради!

М а р ' я н а. Неправда! Безневинна я!

Г у с а к. Як безневинна? Покарано ж тебе? З вагона хто втік? Ти?! (До Тягнибіди). Товаришу прокурор!..

Т я г н и б і д а (до Скидана). От сволоч...

М а р ' я н а. Благаю... Одну хвилиночку... Я тільки спитать, чи не можна...

Г у с а к. Не можна — сказано! Не розслаблюй мене своїм дурним психологізмом!

М а р ' я н а. Петре!..

Г у с а к. Петре! Не піддавайсь на провокації. Її підіслано до тебе, як голови колгоспу, зі спеціальною метою!

М а р ' я н а. Петре... І ви, люди, люди добрі, клянусь вам усім на світі...

Г у с а к (до Тягнибіди). Стьопо, чого ми ждем?

С к и д а н. Дай я скажу, Марісю.

Г у с а к. Скидане, за все, що станеться, відповідаєш ти!

С к и д а н. Да. Об'являю Мар'яну Підгайну своєю дружиною.

Г у с а к. Да ну? Серйозно!.. Тоді!.. Петре!.. Дай я тебе поцілую. Ох, і!.. Ну, знаєте... Стьопо, видав?.. От корінь... Мар'яно, вважай, що я пожартував...

С к и д а н. Не трогай. Стомлена. Хай плаче.

З а в і с а

ДІЯ ІІ

КАРТИНА ТРЕТЯ

Стара велика Скиданова хата. Велика піч. На стінах плакати, оголошення. На великому столі «діла», плани, книги. В хаті тимчасово правління колгоспу. *Мар'яна* замітає сильно засмічену соняшниковим лушпинням підлогу.

Демид. І де той соняшник береться, я не знаю. Третій місяць день і ніч його лузають, да лаються, да сердяться, да пишуть щось, да курять так, що й образів не видно. Недарма та сільрада і згоріла. Ячейка засідала три доби. Недокурками її обтикали всю і присмалили. Тепер шукають палія. Отакечки, нехай бог милує, погоримо, мабуть, і ми.

Мар'яна. Та ні, татусю, ціла буде хата. Так радісно! А на селі як гарно стало! Неначе свято. І всі такі привітні. Та люди все розумні стали приїздити.

Демид. Суєта. Не хата стала — постійний двір.

Мар'яна. Зате як весело, татуню. От тільки що Петро не спить — шкода. Нема, каже, часу. Століття, каже, спали — годі!

Демид. Прокинулись. О! Вже знов летять. (*Лізе на піч*).

Входять *Пасічний*, *Трубенко*, *Уляна*, *Шерстюк*.

Нечитайло. Трохиме, пусти мене з колгоспу, чуєш? *Савко*, *Романе*, чуєте? Пустіть мене!

Уляна. Чого регочете, головокрутителі?

Пасічний. Ну й плакати ж не будемо.

Трубенко. І сміх і гріх, їй-право!

Не читайло. Трохиме!..

Пасічний. Я в колгоспі агроном і селекціонер. Я не голова.

Не читайло. Він не голова... Ти самий мозок голови!

Уляна (до Пасічного). Голубонько... Пустити!

Не читайло. Велика ти, Трохиме, людина, хоч молоко ще й не обсохло на губах.

Пасічний. Ну!

Не читайло. Що?

Пасічний. Рішайте. Годі вже крутитись. (До Трубенка). Де план? Дайте план ярового клину.

Не читайло. Уляно, що ж ти мовчиш? Кажі щонебудь.

Уляна. Не хоче Мина до колгоспу, хоч ви його заріжте!

Пасічний. Не хочете — виходьте геть.

Уляна. Ой!..

Пасічний. Живіть собі окремо. Працюйте, їжте, пийте, плодіться, щезайте, плазуюча рослинна маса!

Не читайло. Да хоч не лайся, ой!..

Пасічний. Можете гніватись. Як одноосібник, для мене вже ви не товариш.

Не читайло. А хто я?

Пасічний. Рот! Шлунок! Біологічно-статистична одиниця...

Не читайло (до Уляни). Чула?

Уляна. А, бо-о!..

Пасічний. Темна основа буржуазного ладу!

Уляна. Ой пробочку...

Пасічний. Товаришу Трубенко, викресли його.

Уляна. А коней?

Пасічний. І коней, і теля. Подумаеш, худоба. Викреслюй!

Не читайло. Сій, Трохиме! Уляно, гляди мені!

Пасічний (розгортає план). Яка краса! План колективної землі. Велике поле честі й слави. (До Нечитайла). Глянь, чоловіче нерозумний!

Не читайло (одвернувшись). Ат... не бачив.

Пасічний. Ось де ми. Ось ярина, жита і сінокоси над Дніпром. Квіти й зерно. Праця і свято врожаю. Могили прадідів в степу і колиски дітей під скиртами пшениці. І вже ніде тобі ні одної межі!

Трубенко. Ось тут сади посадим... І тут. А ось шляхи на всі сторони світу! Рівні!..

Уляна. Та куди ж вони поведуть нас, оті шляхи-доріженьки?!

Нечитайло. У старці, куди...

Пасічний. Поведуть вони нас і діток наших, тіточко, далеко. Хто в душі і серці старець, того в старці. Людину з чесними руками поведуть до честі. Хто багати́р умом, прийде до науки. Хто має хист до творчості — в творці. Нема ні меж, ні впину на новому полі. Тут хто орел — полетить за хмари.

Нечитайло. Орел за хмари, Гусак у правління, Гусачиха в доярки, Гусаківни в свинарки. А робити кому? (До Уляни). Ходім додому!

Уляна (до Пасічного). Кажіть, що буде далі?

Нечитайло. Колотнеча. Марш!

Входить Скидан.

Скидан. Ага! Дядьку Мина! Здрастуйте! Ну, як надумали — сюди чи туди?

Нечитайло. Да як тобі сказати. Мабуть, чи не туди.

Уляна. Куди?

Нечитайло. А я хіба куди? Я по закону. Викреслюють, значить, не треба. А вже коли не треба, то й не нада. Обійдемося.

Скидан. Гаразд. Романе, викреслюй Нечитайла.

Павлюк. Викреслив.

Нечитайло. Уляно, чула? Вже.

Уляна. Як уже? Стій, не черкай! Рятуйте!..

Гусак. Прошу вас вийти геть, одноосібна падаль. Постійте, запишу вас до свого реєстру.

Скидан. Куди? До якого реєстру? Що за натяк? Ти п'яний чи здурів?

Гусак. Хто, я? Чому ти думаєш, що треба бути п'яним, щоб не потурати недобиткам куркульським?

Скидан. В недобитки куркульські я Мини Нечитайла не віддам, як не віддав Царя Левка. Запам'ятай, Гусак.

Гусак. Ну, це ще ми побачим...

Скидан. Гусак!!!

Трубенко. Товариші, прошу вас. Годі!

Скидан (до Нечитайла). Мина, засідання. Прошу вас вийти з хати, з колгоспу ви вже вийшли.

Уляна. Не вийду. Мина, не виходь! Обдурюють тут нас із Гусаком! Плани складають. Ой хоч би ж мені довідатись правди! (До Скидана). Де той, що, ти казав, приїде?

Скидан. Інструктор Наркомзему Вигура? Ждемо. Сьогодні буде. Просимо вийти.

Нечитайло (до Уляни). Іди вже, статистична одиниця!

Виходять.

Демид. Та не грюкайте дверима! А-а!

Входять п'яні колгоспники Хома Запорожець, Лаврін Кошовий і Купріян Біднина, співаючи.

Трубенко. Лавріне! Хомо! Ви що? Вже п'яні?

Запорожець. Ми не п'яні!.. Ми запорозькі козаки!

Співають.

Та воли ж мої, круторогі,
Та вивезіть мене з калюжі. Гей!

Ідуть до Скидана.

Скидан. Безсовісний народ! Напитись в отакий критичний час!

Запорожець. Скидане, виписуй нас з реєстру! У нас головокруженіє!

Скидан. Гаркавий! Вивести п'яних! Терпіти не можу...

Кошовий. Кого? Ти знаєш, хто ми? Ми — запорожці! Саджайте нас на палю!

Скидан. В холодну б вас посадити на тиждень.

Кошовий. Ми запорожці, чув?

Скидан. Хто вам про це сказав?

Біднина. Професор Безверхий. Ви, каже, повні запорожці!

Трубенко. Прошу вас вийти з хати. Гаркавий, виведи!

Гаркавий. Еге, спробуй вивести.

Біднина (до Гаркавого). Устиме, йди сюди.

Гаркавий підходить.

Казав професор, що ми запорожці? Чи не казав?

Кошовий. Що ж ти мовчиш, мільтон? Горілку з нами пив?!
Гаркавий. Не пам'ятаю... Громадяни, вийдіть!..

Скидан. Гаркавий! *(Погрожує пальцем)*.

Пасічний. Вийдіть, товариші! Ви п'яні!

Запорожець. Дайте нам свободу! *(До Кошового)*. Вірно я кажу?

Кошовий *(на ніч)*. Діду, вірно ми говоримо?

Демид. Ідіть, не крутіться перед очима... Крутяться...

Вбігає Левчиха.

Левчиха. А, рятуйте!.. Коней потруїли!

Трубенко. Хто? Де?

Левчиха. Заходжу на стайню, щоб подивитись, як там наші коники живуть у колгоспі. А вони хрупуть, задравши ніжки. А, бо-о!

Скидан. Хто потруїв? Саво Тарасовичу, Гусак, розслідуйте!

Левчиха. Платон старий, відьмак...

Левчиха, Гусак, Трубенко виходять.

Скидан *(до п'яних)*. Скажіть, що з вами?

Біднина. Скажу, все скажу!

Скидан. Ну?

Біднина. Скажи нам правду, чуеш,— запорожці ми чи це нас тільки дражнять? Мене ось, Кошового...

Запорожець. Якщо дражнять, зостаємось у колгоспі. Ну, якщо запорожці!..

Пасічний. Що за безпринципність! От дядьківня лукава!

Кошовий. Саджайте нас на палю! Отакечки... гоп!

Запорожець. Одвічай, хто ми?

Скидан. Запорожці.

Демид. Розорителі.

Запорожець *(до Павлюка)*. Викреслюй геть з реєстру!

Пасічний. Стій! Куди — викреслюй? Запорозькі козаки для свого часу в певній мірі теж були колективісти!

Запорожець. Мели!

Пасічний. Факт. Жили артілями, що куренями звались. Артіль рибальська, ковальська, збройна.

Кошовий. Отуди!
Бідинна. Ой!.. Прах його забори!
Скидан. А ви думали як?
Запорожець. Стій, не черкай! Не страми мого звання!

Кошовий. Еге-е-е... Ось воно куди... Хомо!
Запорожець. Га?
Кошовий. Остаємось!.. Пробачте... Ходім Безвер-
ного одлупимо колективно. Хай не бреше! «Та воли ж
мої, круторогі!..»

Виходять співаючи.

Скидан. Ах ти ж біда мені... Гаркавий!
Гаркавий. Я Гаркавий!.. Крапельки не пив, клян-
усь. Послухайте — х-х!
Скидан. Куди хакаєш? На мене хакай!..
Гаркавий. Не вмюю...

До вікна підходить з вулиці Радчук.

Радчук. На Дніпрельстан виходять грабарі. Хто
промову скаже?

Пасічний. Сам скажи.

Радчук. На шляху вже йдуть.

Чути спів: «Ой не жалько мені...» Радчук зникає. Входять Нечитайло і Уляна.

Нечитайло. Петре, записуй.

Уляна. Записуйте, Петре.

Скидан. Ну, слава богу, дячку Мино. От спасибі.

Пасічний. Розкажіть, що сталося.

Уляна. Да так якось. Прийшли оце додому, поси-
діли на призьбі.

Нечитайло. Полаялись та почали осуджати по-
троху все на світі... І ще там дещо, господи прости, не
буду згадувати... Коли ж малий іде з класу. Дак я тоді
вже верьовку з сволюка зняв...

Скидан. Яку верьовку?

Уляна. Повіситись хотів, нехай бог милує.

Нечитайло. Да помовчи-бо! Ну й людина ж неде-
лікатна... Нема інтелігентності й на гріш. От язик!..

Уляна. Так приходить Лаврик з класу да в сльози.
Мені, каже, на вас дивитись сором. Ви, каже, тату й ма-
мо, хочете, аби мене індивідумом школярі дражнили. Та

все про Леніна, та про Запорізьку греблю, так ми тоді полаялися ще раз, та й постановили: хай буде по-його. П а с і ч н и й. Ну, слава богу.

Входить Г у с а к. Спиняється коло столу, пише.

У л я н а. Тільки ми так погодились. Самі записуємось, а коні й корова щоб дома.

Г у с а к. Під три чорти! Інструкції ламать нікому не дозволимо! *(Виходить)*.

Н е ч и т а й л о *(побачив Гусака)*. Е-е, знов Гусак!.. Уляно, веди мене додому. *(Швидко виходить)*.

С к и д а н. Дядьку Мино! Куди ви?

У л я н а. Не любить Гусака. Ну, що його робить! Слухай, Петре, а чи не можна так, щоб ми були в колгоспі, а Гусак щоб ні?

С к и д а н. Поки що не можна.

У л я н а. Так він же нероб і нічого не вміє.

Н е ч и т а й л о *(в двері)*. Іди, не крутись там, статистична язиката одиниця!

У л я н а. Іду. А там ще Гусачиха злиденна та ледача... А-а-а!.. Пропали ми... *(Плачучи виходить)*.

Вбігає Д р о б и н с ь к и й.

Д р о б и н с ь к и й. Дайте револьвер! Петре, дай мені револьвер!

П а с і ч н и й. А що таке?

С к и д а н. Що сталось?

Д р о б и н с ь к и й. Револьвера дайте швидше, товариство! Та що револьвер?! *(П'є воду)*.

С к и д а н. Скажи-бо, що таке?

Д р о б и н с ь к и й. Трутизною струїв би, як вовків!

П а с і ч н и й. Не вийшли в поле?

Д р о б и н с ь к и й. Вийшли, бодай не вернулись!

П а с і ч н и й. Ну?

П а в л ю к. Що сталось?

Д р о б и н с ь к и й. День який! Сонце гріє, щебече птаство в небі. Земля парує! Жадає радості запліднення... Зерна!.. Хитають коні головами... А вона, мужва проклята, серед степу широкого...

В с і. Що?

Д р о б и н с ь к и й. У хвильки грає під возами!!! Замість сівби женуть зерно на самогон.

С к и д а н. Запивають тугу.

Дробинський. Ой і запивають, товаришу. Запивають ще й приспівують: «Хоч п'ють,— умирать, хоч не п'ють,— умирать. Краще п'ють — умирать, чим не п'ють — умирать».

Павлюк. Небачена картина в полі!

Дробинський. Страшна картина! І гасло, кажуть, хтось пустив по всій Україні: впадем у яму і її потягнем за собою, радянську владу.

Скидан. Нещасні самогубці. Хто ж там орудує?!

Дробинський. Товариші, треба кричати! Писати треба!

Пасічний. Без паніки. Розмах події величезний. Без жертви не обійтись.

Дробинський. «Хоч п'ють, — умирать, хоч не п'ють, — умирать!»

Скидан. Ну, вип'ють і помруть.

Дробинський. Створити отаке на уступленій землі!.. Що скаже світ про нас?..

Скидан. Світ...

Пасічний. Який світ? Мене інтересує партія й колгоспи. Оце мій світ... Що скаже людство?.. До людства ще далеко, як до неба.

Скидан. Годі філософії, треба діяти. Лети негайно в поле.

Пасічний. Лечу!

Скидан. І скажи їм...

Гусак. Пошліть мене.

Скидан. Так ти ж недавно звідти... А толк який?

Пасічний. Скажу, як легко землю перетворити на рай! Це абсолютно просто!

Скидан. Залиш, Трохиме. Для раю на землі потрібна душевна святість у більшій мірі, ніж для небесного колись. А нам до святості, сам знаєш, далеко.

Платон. Ще покупаємося в гріхах, у злі, в дурності... Ще будуть війни й лихоліття.

Гусак. Балачки йдуть про зраду.

Всі. Де? Яку? Хто тобі казав?

Гусак. Балачки йдуть, що куркулі через своїх недобитків і особливо через жіноцтво, що поріднилося з керівниками, уже облутують народ, аби продати його державам буржуазним.

Скидан. Балачки йдуть і провокації.

Гусак. Я кажу, розносяться.

П л а т о н. На гусячих крилах...

С к и д а н. Дробинський!

Д р о б и н с ь к и й. Я!

С к и д а н. Гайда в поле. Я буду за годину. Об'їдь усіх і кожному скажи персонально, що мені, Скиданові Петру, його жаль. Скажи, що буде каяття, та не буде вороття... (До Пасічного). Зостанешся, поїдемо разом.

П а с і ч н и й. Скажи, що коли вони помиратимуть з голоду, «культурне людство» палитиме пшеницю, топитиме каву в океані.

С к и д а н. І трупний сморід нерозумного селянства веселитиме його, як дорозі духи.

Д р о б и н с ь к и й. О, будь вони прокляті... (Хутко виходить).

Входить Т а р а с и к, плачучи.

С к и д а н. Чого ти скиглиш, лобуряко?

Т а р а с и к. Учитель...

С к и д а н. Що? Вигнав?

П а в л ю к. Кажі-бо, не однімай часу!

Т а р а с и к. Обдурив...

П а с і ч н и й. Чим?

Т а р а с и к. Не знає Волги... Спитав, куди впадає? А він на карту зирк — у Чорне, каже, море. А я й собі — зирк, а воно в Каспійське.

П л а т о н. Ну, і що з того? Нехай пливе. Все в морі буде.

С к и д а н. Так і сказав — у Чорне? А треба куди?..

П а с і ч н и й. В Каспійське.

С к и д а н. Покличте сюди вчителя!.. Годі ревти!

П л а т о н. Життя... Куди не повернись, ніхто нічого, як каже той, ні в зуб. Учителі вже не знають, куди тече вода в річках, писателі, я чув, писати не знають як. Нащо вже ми, природні, казав той, гречкосії, і ми не знаємо, коли, як і що сіять.

П а с і ч н и й. Поучимось. Вчитись ніколи не пізно.

П л а т о н. Трохима, я на все згодний. Що завгодно, чув? Тільки не вчи мене сіяти або вже вчи як-небудь нишком, аби я й сам не знав, що вчуся.

Входить С і р и к.

С і р и к. Будь ласка!

С к и д а н. Якове Петровичу? Здрастуйте. Куди впадає річка?

С і р и к. Яка?

С к и д а н. Яка річка, Тарасе?

Т а р а с. Волга...

П а в л ю к. Еге, куди вона тече?

С і р и к. Ви що? Збираєтесь мені вчинити іспит?

С к и д а н. Я вас питаю, куди впадає Волга?

П л а т о н. А я питаю, чого у вас неголена личність і така неакуратність у фігурі?

С і р и к. Не ваше діло. Це моя приватна справа.

С к и д а н. А Волга?

С і р и к. Я не об'язаний вам відповідать.

С к и д а н. А хлопцеві ви об'язані? Тарасе, спитай учителя, куди впадає Волга?

С і р и к. А, он що!.. Синок начальства... Ясно...

С к и д а н. Сідайте. Куди впадає Волга?

П а в л ю к. Годі, Петре. Давайте займатись ділом.

С к и д а н. Куди впадає Волга, чорт вас забери? Кажіть мерщій! Я злий!

П а в л ю к. Ну, Петре, не волнуйся!

С і р и к. Прошу вас припинити глум! Я...

С к и д а н. Ви розбещуєте хлопця... Тарасе, вийди геть!

Т а р а с. Виходжу... Мені, тату, Яків Петрович став такий противний, що я б його, здається, вдарив.

П а в л ю к. Ти дивись!

С к и д а н. От!

Т а р а с. Ну, що я там його спитав? Волгу! Таку товстенну річку, і то не міг сказати!

П л а т о н. Довчилися чортового батька.

С і р и к. Припустимо, я помиливсь.

С к и д а н. Хто вам дозволив помилятись?

С і р и к. Що ж, виходить — я не людина?

С к и д а н. У класі не людина. Світило! Учитель му- сить бути бездоганний. Інакше — ви злочинець.

С і р и к. Знаєте, на двісті п'ятдесят карбованців...

С к и д а н. ...можна знайти Волгу. Ми теж сьогодні не багаті. Держава тягне з нас останній шмат. Так ми і є держава. У всякім разі, основна її частина. І в тимчасовій диявольській скруті вбачаєм особливий смисл!

С і р и к. Так. Але чому, дозвольте вас спитати, ви можете в роботі помилятись, а я — ні. Чи ви тут бездоганні?

С к и д а н. Я помиляюсь тут щодня. Того, що ми тут

діємо, ще світ не знав, а ваші річки давно на картах всі пожовкли і мухами прикрапані як маком.

Сірик. До речі, я і не географ зовсім. Я словесник, щоб ви знали.

Павлюк. А кажуть діти он, що й пишете ви не зовсім чисто, з помилками.

Сірик. Неправда. Це не помилки! Я не встигаю перевчатись: міняється правопис в Наросвіті.

Платон. Отаке. Скрізь, мабуть, однаково. Міняється, тече, летить, як та вода весною з лотоків.

Сірик виходить. Входять Уляна і Нечитайло Мина.

Пасічний. Правда, діду? Все рушило разом. Неначе не село — ескадра кораблів у бурю. Продовжуємо! Петре, бери стерно! Команда, по місцях! Про Волгу не турбуйтеся. Через двадцять літ впадатиме, куди захочем. Захочемо — в Чорне, захочемо — у Каспійське, бо й Волга наша, і моря.

Нечитайло. Еге. Чорне море наше, Каспійське наше, а тарані чортма!

Уляна. Ну, Мино, що ти кажеш! Тут про розумне треба говорить. Петре!

Скидан. Ну?

Уляна. Так, мо, упишете назад? Як ти, Мино?

Нечитайло. Сьогодні вже не хочу. Голова опухла.

Уляна. Ну от... Привела.

Нечитайло. Прийдемо ще завтра чи позавтра.

Скидан. Приходьте, коли схочете. Я не підганяю.

Нечитайло. А може, ще обійдемось і так.

Скидан. Ні, дядьку Мино. Уже вам не обійти, не об'їхать.

Нечитайло. Сказав сліпий, побачимо.

Скидан. Побачите. Будете ви ще у нас колгоспним бригадиром та почнете орудувать ланами. Та стануть вас люди шанувати. Приїдуть до нас гості з Казахстану, Польщі чи, може, з самого, колись, Китаю — а хто тут у вас найкращий бригадир? Мина Нечитайло!

Нечитайло. Ну, годі, буде!

Уляна. Чув? Та що ви з ним говорите?

Скидан. Портрети ваші, дядьку, будуть по газетах. Книжки про вас напишуть, про вашу славу на весь світ!

Не читайло. Книжки напишуть, а корову і коней заберуть. Тоді й дивись на фотографію. Ходім, Уляно. Полаємося трохи дома та, мо, заріжемо хоч теля.

Уляна. Отак як бачите.

Входять Верещака й Сірик.

Верещака. День добрий, товариство!

Скидан. Здрастуйте.

Верещака. Письменник Верещака! У відрядженні по Україні з творчою метою.

Тихий. Отсе приятно. Драстуйте! Давно хотів письменника побачить.

Сірик. Прекрасні епохальні твори! (До Скидана). Читали?

Скидан. Читав.

Уляна. Шапок не знімають — що воно таке...

Верещака. Що саме ви читали, товаришу Скидан?

Скидан. Та, мабуть, чи не все читав. Пишете ви стисло. Не те, що, скажімо, граф Толстой.

Верещака. Ну, звичайно. Не ті часи.

Уляна. Ой не кажіть. Таке робиться!..

Не читайло. Не лізь хоч до письменства, кохана.

Верещака. Так... Чудесное у вас село!

Скидан. А чим воно чудесне?

Верещака. Розкішні краєвиди. Хатки малесенькі, як лялечки.

Не читайло. Живемо, як бачите.

Сірик. Іван Гнатович рішив побудувати дачу коло нашого села.

Скидан. Чого ж коло села? Яке на хуторі життя? В селі будуйте.

Верещака. Для творчості потрібна тиша.

Тихий. Я думав, люди.

Скидан. Проте як знаєте. Вам видніше.

Уляна. Еге. Отутечки у нас один панок роками проживав. Із Петербурга. Було все дітям гроші роздає. Дурний був, і вата в ушах. А потім того, як ото вбили його в революцію, так ніхто вже не той...

Верещака. Інтересно.

Не читайло. Помовч. Інтелігенції не лякай, чуєш?

Уляна. Еге. Забула. Живе ще ж той, Безверхий. Все корів малює та глечики на призьбі.

Верещак а. Да? Цікаво.

Скидан (*показуючи на Деміда*). Ось мій батько. Недочуває, пробачте. Моя жінка Мар'яна.

Верещак а. Приємно... А що вам з моїх творів...

Скидан. Все сподобалось. Смак у письмі я маю високий. Що я читав? Ну, вас читав, ще там когось. А книг написано, ви самі знаєте... Не потурайте моєму смакові в питаннях досконалостей мистецьких.

Верещак а (*до Сірика*). Чули? Інтересна мова.

Скидан. Нові часи, товариші. Ми зараз прагнемо такого тону, щоб стенограму нашої розмови читати міг би увесь світ, а не самі лише любителі фольклору.

Верещак а. Чудесно! Ви є, товаришу Скидан, ота нова жива людина, якої так бракує для письменства.

Скидан. Не знаю, може. Вам видніше.

Верещак а. Я буду щасливий увічнити ваш образ для нащадків у століттях. Ви розумієте мої завдання?

Скидан. Щодо віків і нащадків мені однаково, пробачте, чи будуть знать вони, який ходив я неголений, як некрасиво їв і пив, як лаявся погано часом і як нові слова невірнo вимовляв...

Верещак а. Ні, чому...

Скидан. А от що діється, і як довірив нам таку всесвітню справу Центральний Комітет, і як я шкутильгаю тутечки, коли б ви знали, як часом падаю, як комуністом став у колгоспі,— оце для століть, признатись, неоднаково мені.

Верещак а. Так. Але я опишу ваш побут. Жива людина ви, а не плакатний знак.

Скидан. Глядіть, щоб побут вас не обдурив. А він такий, і особливо у степах, де все не високо, казав той, і не низько.

Тихий. Та ще й на вітрі.

Верещак а. Себто?

Тихий. Який тепера побут? Поїхав побут з куркулями. А тут в колгоспі веремія...

Скидан. А пристрасті, коли б ви бачили! От розпитує Марисю. Одні сюди, другі — назад... Вперед — назад, вперед — назад... А тут роботи безліч і складних завдань. Позбутись треба, і не як, а зразу, бога, чорта, і святого духа, і всіх святих, що володіли нами тищі літ, домовика, русалок, і відьом, і власних коней, і корів,

і персонального запасу хліба, і особистої землі, і спадщини, і царства божого, загробного життя, неділі, паски, різдва...

У л я н а. От дожились!

С к и д а н. Заповнить новим змістом всі оці пустоти, і возлюбити труд на щастя людства, й межі стерти предковичні, з'єднатися в єдине поле... Хто в світі нам рівня в щедротах оддавання?!

У л я н а. Нема на світі... О-ой!

Д е м и д. Еге! Корів он оддають да ріжуть. Да одне одного!.. Да самогон женуть смердючий, змій би його пив! Тьху!..

Т и х и й. Все стало іншим, навіть горе і радість. Повірите? Назвіть мені що-небудь, що б не стало іншим. От життя!

Д е м и д. Таке мелете. Ну, хай уже начальство інше. Бідність же та сама?!

Г а р к а в и й (у дверях). Петре!

С к и д а н. Іду!.. І бідність, тату, вже не та. Колись її всі жаліли, а зараз колективно ненавидять — партія, уряд і всі трудящі.

Д е м и д. Не бреши, голодранець!

С к и д а н. Йй-богу, тату, правда! (Вибігає у двір).

Д е м и д. Як же ж ненавидять, коли їх на всі должности настановлюють?

В е р е щ а к а. Так ненавидять, діду, бідність саму, а людей бідних люблять.

Д е м и д. Га? А нащо їх любить? Бідні люди погані. Злиденні та плохі, вроді мене... Тьху... Отож-бо, чув, дурного Харитона Гусакового настановляють, кажуть, кооптахом. Пропала птиця...

В е р е щ а к а. А син от ваш, Петро, бідний?

Д е м и д. Е, Петро. Петро воєнний, образований. Робочий чоловік. Ми змалку що? В буряках копались, а він уже цукор варив...

В е р е щ а к а. Де?

Д е м и д. На цукроварні, де? Дурне питаєте...

Входять Цар, Трубенко, Сторчак і Чорнота.

Ц а р. Здрастуйте.

С т о р ч а к. Здрастуйте.

Ч о р н о т а. Здрастуйте. З неділею.

П а в л ю к. Здрастуйте. Що треба?

Тихий. Здорові.

Писанка. Добрий день. З чим прийшли?

Гусак. Знов прилізли, контрреволюція лукава!

Цар. Не контрреволюція, а антитеза.

Верещак. Що?!

Пасічний. Інтересно. (До Верещаки). Привітайте уважно.

Трубенко. Десь підхопив слівце.

Верещак. Що за антитеза? Звідки?

Цар. Тутешня. З нашого села.

Верещак. Сказитись!

Гусак. Вийдіть геть негайно!

Чорнота. Дозвольте... Як це так!

Цар. Я чув, що тут письменники приїхали писати драму з нашого життя.

Верещак. Не драму, комедію.

Цар. Комедію нам грать ще ранувато.

Гусак. Не ваше діло. Що вам треба?

Цар. Хотів сказати дещо.

Пасічний. Заходьте вечором, прошу вас. Зараз засідаєм.

Мар'яна. Ну, хай би люди посиділи... Господи...

Гусак. Вийдіть, вам кажуть! Напишуть все, що треба, і без вас.

Цар. Вийдемо, якщо так. Тільки без нас же ситуація часу неповна. Невже не видите, що зараз ось якраз на нашій середняцькій шії хитається судьба століть. Що в океані труднощів людських цілого світу щонайтрудніші люди — ми. Мое чи наше? Ось світове питання. Великий знак доби. Несемо. Хитаємось на цілий світ — сюди-туди. Несемо!

Пасічний (до Верещаки). Чули?

Гусак. От шкура!

Верещак. Мое чи наше? Це ж дійсно запорозький Гамлет.

Трубенко. Товариші, будь ласка, до вечора не маємо часу. Просимо вийти.

Цар. Жаль.

Верещак. Жалієте?

Цар. Жаль думок. Може, не зараз, колись би пригодились. Прощавайте.

Входить Скидан.

Скидан. Ага! Дядько Цар! Дуже радий. Як співається в пісні: «Ой що ж то за шум учинився, дядько Цар у колгоспі появился».

Сторчак. Не зовсім.

Скидан. Он як!

Верещак. Чому?

Цар. Не годжусь. Нутро непідходяще.

Гусак. Хитре?

Цар. Чого там! Ні над чим хитрити.

Пасічний (до Верещак). Чули? Самокритика.

Верещак. Оригінально. (До Сірика). Хоче бочком на дурничку проскочити в дійові особи, в герої.

Гусак. Чорта лисого!

Верещак. В колгосп, мовляв, не хочу...

Цар. Не хочу.

Верещак. Точно... І хочу непомітно обернутись в позитивний образ. (Записує).

Цар. Не криюсь — хто не хоче! Трудно зараз бути в негативі: ані тобі сльози, ні каяття, ні путнього слова. Самі злочинства сиплються з тебе, як з торби.

Верещак. Перехідний момент.

Цар. Мабуть, що так. Племянник мій, професор фізики в Ленінграді, член партії, так той аж звідти бачить, що я за один. Пише мені недавнечко в листі...

Сторчак. Сам читав!

Цар (дає Сторчаків лист). На, читай уголос... Пробачте, — неписьменний.

Сторчак (читає). «Повинуючись загальному гідростатичному закону, ваше, дядьку, селянське старовинне ество не зовсім відповідно ще розташувалося в новому політичному посуді, в який його судьба перелила, і не вповні ще прийняло його модерну форму. Деякі молекули вашого ества ще не вляглись рівнобіжно стінкам отого посуду і мусять довго ще стирчать куди і як попало...»

Цар. Ну, що ви скажете! Мовчу, бо правда.

Верещак. Підводить наукову базу.

Пасічний. О, він ще й філософську підведе.

Цар. Якщо дозволите. Для того і прийшли.

Верещак. Тільки без хитрощів, одверто...

Цар. Попробуем. Так от що, товариство.

Верещак. Ну-ну...

Цар. Ми люди індивідуальні, українські, і до колгоспу йти ми не хотіли.

Скидан. Ми теж український народ. І вас питаємо: хто вас просив до нашого колгоспу?

Цар. Ніхто нас не просив. Загнав був нас Гусак Харко.

Гусак. Брешеш!

Сторчак. Еге! Взяв на переляк, чортяка.

Цар. Загрожував свободі нашій і життю.

Гусак. Брехня!

Цар. Давайте так розійдемося, товариші: все, що було куркульське, панське і людське,— всі ґрунти і води, одне слово, беріть собі, колгоспу. Нам, одноосібникам, нехай лишиться тільки наше.

Гусак. Хто підпалив сільраду?

Цар. Не палив, не знаю. Я нездатний щось там запалити чи знищити. Зробить щось добре я здатний.

Скидан. Я теж так думаю.

Цар. За те ми тебе й поважаємо, хоч і розходимося.

Скидан. Чому?!

Цар. Ми, бачте, люди інші. У вас всесвітній інтерес, ми ж люди окремі. Малою інтересу люди. І смисл життя ми бачимо в малому інтересі, в своїй окремості, сказати би.

Пасічний. Себто?

Цар. Ви хочете зробитись робочими на всій землі, а ми — властителями клаптиків земельних.

Верещак. Он куди загинає!

Скидан. Записуйте. Не скрізь почувете таку одвертість.

Верещак. Властителі клаптиків! Це ж цілий образ! У двох словах вся постать.

Сторчак. Пишіть — властителі й любителі землі.

Пасічний. А ми хіба не любимо землю?

Цар. Ви перестанете її любити, лаяти й клясти чи за неї молитись, бо трудодень і трактор цього не потребують.

Тихий

Скидан

Трубенко

} Неправда!

Гусак. Куркульські брехні!

Пасічний. Ми землю любимо новою, вільною лю-

бов'ю нових властителів, без лайки й прокльонів одно-
осібника-раба!

Сторчак. Побачим!

Скидан. Побачите. Ось заженемо ваш сектор на
болото.

Сторчак. Нічого. Хоч у болоті, аби наше. Така
людська природа.

Пасічний. Філософ. Природу треба чистити, щоб
не змарніла в бур'янах і хащах випадкових.

Цар. Почистите, я бачу, ви природу так, що згине,
мабуть, і краса її, і тиша.

Скидан. Досить тишини! Ми на природу винесемо
план.

Пасічний. Природа без науки й плану загине від
таких любителів, як ви. Так гине ліс, коли його возлюб-
ить шашіль.

Скидан. Ми прагнемо життя нового, значить, і но-
вої краси.

Входить художник Безверхий.

Безверхий. Замовкніть! Не говоріте мне хоть про
красу! Невже ви й про красу можете щось сказати?

Скидан. Де вже нам!

Безверхий. Свинарник довжиною в півтора ста
метрів, яким ви згіділи пейзаж з мого вікна. Оцей сви-
нарник, я вас питаю, є він красивий чи ні? Ваша робота?!

Уляна. А чим він поганий?

Безверхий (до Уляни). Не ваше діло!

Скидан. Ви дивитесь на свинарник збоку, а я зсе-
редини. До речі, ви всередині свинарника були?

Безверхий. Що ви цим хочете сказати?

Скидан. Всередині це не свинарник — готель сви-
нячий, слово честі.

Безверхий. Начхать я хотів на ваш готель! (До
Верещаки). Ви розумієте, що делается здесь?

Верещака. Верещака.

Безверхий. Той самий? Дуже приємно! Безвер-
хий. Ви розумієте, какою пейзаж згіділи з вікна? Вот
так вот — речка, вот. Тут кустіки, вот здесь вот верби
по лузі. Потом река делает такую, вот смотрите, заго-
гуліну, ну, то есть, батенька, красота невероятная!

Верещака. Дійсно...

Безверхий. Да нет. Слушайте. Ви слухаете? Вот. Приезжаю з города: ну, зашли соседи — Запорожець, Кошевой, Гаркавий. Да... Обідаю. Випиваю, так сказати, рюмку водки, терновки, знаєте лі, виходжу на балкон, лягаю, у мене, знаєте лі, така, вот смотрите, лежаночка вот здесь вот... Да... Нет... Ага! Лягаю, смотрю вперед — свинарник! Сто двадцать метров. Не вандалізм!?

Скидан. А ви б, Федоре Григоровичу, свого проекта подали.

Безверхий. А ви меня просілі?

Скидан. Просив.

Безверхий. Значить, я забил. У меня артеріосклероз і міокардія вот здесь вот. Забил.

Скидан. А я не забув. Склерозу в мене нема.

Безверхий. Вот і живіте з кабанамі. Я больше в вашем селе не жілец. Довольно свинарниками портить ландшафти!

Ульяна. Чого ви за свинарник учепились? Не так поставили! Загогулину йому закрили!.. Так забіжить з другого боку та й милуйтеся. Все одно гуляете та корів малюете.

Безверхий. Не твое дело. (До Верещаки). Слышали? Пришла в правління... дама!

Ульяна. Кто дама? Я дама!

Безверхий (до Верещаки). Ну, ви посмотріте...

Ульяна. Люди добрі, чули? Дамою мене узвав!

Нечитайло. Ну, й узвав, сатана тебе не візьме!

Ульяна. Яка я дама? Причастуюсь!

Безверхий. Ну вот. Видіте?

Ульяна. Я робоча жінка, а не дама.

Безверхий (до Верещаки). Вот вам тiп для комедії.

Ульяна. Для комедії? Для якої комедії?.. П'ять літ корів малює та горщики на закладках! (До письменника). А вчора йду з роботи. Так натомилася. Дивлюсь: аж він малює будяки, що я не дополола. Не глум! Я будяки полю, а він малює! І стиди ж не має, а ще за границею був!

Безверхий. Я ухожу. Не желаю бить предметом глумлений... (Щезає).

Тихий. Образився.

Нечитайло. А-а! Сміється з мужиків.

Тихий *(до Верещакі)*. Скажіть, давно хочу спитати, пробачте...

Верещак а. Прошу.

Тихий. Чого це деякі письменники да, кажуть, так писати стали тугувато? То ж було колись, скажім ось, Гоголь чи той, як його...

Тру́бенко. Граф Толстой!

Тихий. Граф Толстой! Граф Монте-Крісто. От писали!

Верещак а. Ну, бачте, сучасникам це завжди так здається. Знову ж, були інші взаємини. Епоха була інша.

Демид. Монополька?

Верещак а. Епоха! Час такий! Доба! І потім, всі вони, оті письменники, були продуктом...

Демид. А, так! Були продукти, а де вони?

Тихий. Да не про те йде мова. Вони ж були пани? Робить їм нічого, от, гуляючи собі, й писали. Вірно я кажу?

Верещак а. Не всі. Проте жили без навантаження. Тематика також була не завжди актуальна, легка. Не те, що в нас.

Демид. Еге. Що за день напишуть, те за ніч покурять. Легкий тютюн!

Верещак а. Який тютюн?

Тихий. А такий, що от, приміром, кажуть, що Пушкін так проти самого царя писав. А Шевченко навіть проти цариці. А зараз візьмеш книжку, проти кого ви пишете її, проти чого...

Демид. І бомага не та якась... Не згорнуть, не закрутить... Самі патрети.

Верещак а. Цікаві настрої... Хм...

Тихий. А ви не хмукайте. От ви. Проти чого ви пишете книги?

Верещак а. Мої книги... Ні проти чого... Пишу тільки за.

Тихий. Дак тоді нащо їх писать? Всяке ж письмо пишеться за щось проти чогось. «Тільки за!» Хитра штука!

Уляна. А тобі яке діло? Чого ти до людини причепився?

Не читайло. Уже в літературу лізе.

Верещак а *(тихо до Сірика)*. Цей дядько сволоч...

(До Тихого, побачивши два ордени Червоного Прапора).
Пробачте, за що у вас ордени?

Тихий. Тепер такі часи, що всі ми мусимо одне одному помагати. От я й кажу письменнику...

Уляна. Так ти ж неграмотний. Ти книги тільки куриш.

Тихий. Оце хіба що так. Єдиний твій проти мене аргумент. Освіта у мене вечірня. А пишуть все-таки не так!

Уляна. Ну, що ти скажеш!

Тихий (до Верещаки). Були діла й на ордени.

Верещака. Ваше прізвище?.. Пробачте...

Тихий. Тихий.

Верещака. Товаришу Тихий, коли б, спираючись на свій критико-літературний досвід, ви не курили книжок, а, скажімо, були культурною людиною, про що б ви книгу написали? Ви про це думали?

Тихий. Думав.

Уляна. Ну, скажіть на милість!

Тихий. Я не писав би про царів, тиранів чи великих персон. Я склав би книжку або казку про отакесеньку людину, що призначається на посаду, для якої в неї умови не хватає. І як ота людиночка... Як усе в неї зразу пішло обертом. Була неначе не дурна — показала дурість. Весела й привітна була — стала гордою і мовчазною. Була сором'язлива — стала категоричною. Була чесна — почала підробляти показники. Мало того, зробилась нещасливою і почала вже, прах би її взяв, наводити нудоту на всіх, хто їй підлягає.

Верещака. Он як! Ну, вам, дійсно, дай освіту...

Тихий. Про нашу освіту не турбуйтеся. Частично можна землю обробляти і без Євгенія Онегіна й Тетяни. А от кому б я негайно зажадав освіти, — так це начальству, районному і навіть сільському. І не тільки вищій, а й середній.

Верещака. А для чого тоді середня?

Тихий. А для того, щоб середина була в пропорції. А то часом трапляється: голова з вищою освітою, серце з нижчою, а шлунок зовсім темний і потребує багато харчу і дорогих напоїв.

Гусак. Ти на кого натякаєш?.. Я тобі пригадаю цю балачку, писатель!

Демид. А от скажіть мені, товариші, чого це в нашому районі да така бідність у моді пішла? То ж колись, скажім, одне багате, друге, дивись, бідне. От бідне щось заробить у багатого. А зараз і бідні — бідні, й багаті — бідні, начальству все мало. Вітряки розорили...

Тарасик. У вас, діду, дрібнобуржуазна психіка.

Демид. Га?!

Тарасик. Психіка, кажу, у вас буржуазна і дрібна.

Демид. Помовчи, шеф!

Верещака. Цікаво. Чудесний матеріал.

Демид. Га? Що кажете?

Тарасик. Кажуть, що ви контрреволюціонер і пережиток капіталізму, діду.

Демид. Що?! Сибір нашого царя! *(Кидається до Тарасика)*.

Тарасик тікає повз Скидана, що з'являється у дверях.

Скидан. О, вже зчепились, вояки. Ой біда мені з вами... Сідайте, тату, отам або приляжте. Ну, що ви, їй-богу... *(До Верещачки)*. Прошу прощання.

Верещака. Ну, що ви! Будь ласка. *(До Сірика)*. Чудесний тип для сцени. Обов'язково вставлю в п'єсу.

Демид. Як? Куди приставите?

Тарасик. Вони хотять показати вас у театрі. У вас дрібнобуржуазний тип.

Скидан. Ну, Тарасе...

Демид. Ага... Он як... Ось воно куди карлючка за-кандзюбилась! Дрібний, кажете, тип, на сцені? Ну, спасибі.

Мар'яна. Куди ви, батеньку, не треба...

Демид. Дочко, не держи мене.

Скидан. Ну, що ви, тату!

Демид. Ні, діти, вже я вам не тато.

Мар'яна. Ну, тату, ну, а хто ж ви?

Демид. Хто я?..

Скидан. Ну, годі. Хочете, поб'ю Тараса? Нехай поплаче трохи, лобуряка. Тарасе!

Тарасик. Я тут. Ударте, діду.

Мар'яна. Може, гниличок би чи яблучка з'їли?

Демид. Ви чули, хто я?

Мар'яна. Та то ж письменник щось там ляпнув. Він одмежовується, татуню. *(До Верещачки)*. Скажіть що-небудь.

Демид. Не батько я. Я дрібний буржуа на сцені вже, а не в старенькій хаті, що її сам колись зробив руками оцими. Тоді ще вас на світі не було. *(Виходить на авансцену)*. Так, оцими руками. Тоді ще їх на світі не було. Давно живу, і, може, справді, вже не людина я, а соціальний знак, артист який, а це все, може, сцена, а не моя хатина, що був зробив її руками оцими літ п'ятдесят тому назад. Усе життя нужденне і злиденне ненавидів свою я дрібність буржуазну, плазуючи з худенькими волами по дрібних нивках, мов по латочках, за дрібні гроші, не за капітал, та у дрібному поті, з дрібними дітками, що їх було тринадцятеро, дванадцятко господь собі забрав, оплаканих дрібненькими сльозами... Оце-то те... Пройшли мої літа, і день мій звечорів, і я на сцені ось, і жаль мене бере. Не я був дрібний буржуа! Дрібна була доля. Здрібнила все моє життя. Здрібнила розум мій і почуття. І мій талан... Га?! Де ти, мій талане? Тебе ж я, певно, мав, хоч і неграмотний. Та приорав чи, мо, забув у борозенках панських? Чи на шляхах чумацьких? Чи по шинках поганських? Талане мій, привидься!.. *(Падає)*.

Мар'яна. Таточку!.. Померли... Петре!..

Скидан *(бачить, що Верещака записує)*. Пишете? Пишіть: помер великий артист на дрібних ролях. Помер письменник чи поет нездійснений, плугатар добрий, батько мій...

Уляна. Грушки любив. Оце йому гниличок принесла.

Олена. Та ще любив співати. Все було співає. Де ото не робиш, чути: «Гей, у полі вітер віє, а жито зелене, а козак дівчину та вірненько любить, та заняті не сміє». Демид, царство небесне.

Платон. Пригадую, колись, ще парубками, виїдеш у степ було, а степ широ-окий, широкий! До самого Криму, та до Кубані, та Молдавії, так ото переспіваємо всіх пісень та й почнемо самі придумувати. Оце «Ой у полі вітер віє» од Деміда пішло, потім «Над річкою бережком ішов чумак з батіжком, гей, гей, долю доганяти, гей...» Потім... той... Багато. Позабував уже. Таких пісень письменники, куди...

Олена. Де там їм. Тепер ось радіо накашлює для всіх.

Лариса. Любили вони добре слово.

У л я н а. А що вже до роботи...

М а р ' я н а. А правда, тіточко... Великий був трудар!
А гарні які, гляньте. Посміхаються.

У л я н а. То його душечка полинула... Хоч тепер нема,
кажуть, раю. Куди ж полинеш?

О л е н а. Та, кажуть, що й душі вже нема... Петре!
Чи ви, писателю! Як же так, що скільки людина тер-
піла...

В е р е щ а к а. Матеріалізм доводить, що рай, і пекло,
і так звана душа — це вигадки попів.

О л е н а. А що ж отут? Було, і от немає!

В е р е щ а к а. Рефлекс...

П л а т о н. Ну, це як у кого. Людина душевна —
душа. А вродиться казна-що, дак там уже те, що ви ка-
жете. Всяке створіння! (*До Деміда*). Вічна тобі пам'ять,
добра душа чоловічеська!

М а р ' я н а. Як смутно! Нехай було б саме лише
пекло, аби був той світ... Петре!

С к и д а н. Не знаю, Марисю. Мене хвилює цей світ,
а не той. Я бачив пекло на землі, і раю хочу я також
земного, і вірую в земний домашній рай.

Чути, як наростає широкий врочистий спів на дорозі.

Т а р а с и к (*вбігає*). На Дніпрельстан їдуть, тату!
А прапори червоні!.. Діду!.. Ой!..

С к и д а н. Завісу!

З а в і с а

ДІЯ ІІІ

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

В правлінні колгоспу. Чимала кімната. За вікнами майдан. Чути
десь співи. Гудок пароплава з Дніпра.

Чорнота. Чули? Великий, кажуть, недосів по всій
Україні? Щось буде...

Гусак. А що буде? Ти звідки знаєш?

Чорнота. Учора я спинився прикурити під дверима
ячейки... Чую...

Гусак. Про мене говорили?

Чорнота. Тільки й було мови. І ніби казали, що
ви винуваті, а в чім саме, не дочув. Далі Пасічний розпо-
відав письменникові, що ви... Ось тут записано. (*Читає*).
«Гібрид...»

Гусак. Що-о!?

Чорнота (*читає*). «Гібрид Хлестакова, Смердяко-
ва і Держиморди переходової доби до комунізму».

Гусак. Здорово. А що воно таке?

Чорнота. Не казав. І ще балакали, що ви вели-
кий... ой... теж якесь слово вроді хама...

Гусак. Ну, ти!..

Чорнота (*читає*). «Хамелеон!»

Гусак. Тю!.. Чо таке!?

Входить Сторчак.

Сторчак. Я знаю, що це. Зависть людська.

Гусак. Абсолютно. Справді. Хто заготзерно? Я!
Райкооптах? Я! Рай!.. Будуть заздрити.

Сторчак. Мар'яна крутить Скиданова.

Г у с а к. Нехай. Вона ще покуштує. Недовго їй робити з мене дурника.

С т о р ч а к. А ти не слухай.

Ч о р н о т а. Докрутиться...

С т о р ч а к. Веди свою лінію. Я не знаю в правлінні колгоспу другої людини, як ти. І що в тобі дорогоцінне — категоричність рішень. Коли ти повелів жінкам зарізати зразу тищу курок на майдані в спеку, то хоч кури й завоняли майдан, я подумав: отсе кооптах! Ніхто не міг його переконати, аби не різати зразу! Акт об'єктивно помилковий...

Г у с а к. Да! Не встиг поскубти, помінаєш.

С т о р ч а к. ...але ж який розмах і твердість!

Г у с а к. Ненавиджу вагання й сумніви! Раз я нач-кооптах, хто краще мене знає птицю?!

С т о р ч а к. Ніхто, категорично... От тільки чому ти, Харко, не партійний? Анкета чиста, рід злидарський. Тебе б поставити на колгосп! Дати тобі пару заступників розумних,— от двинули б діла!

Входить Скидан.

С к и д а н. Все двигаеть, індусе? Що за діла?

Г у с а к. Тут знов куркульня, помінаєш... (До Сторчака й Чорноти). Вийдіть з кабінету! Чорт вас понаносив! Ну!!!

Ч о р н о т а. Пробачте...

Чорнота й Сторчак виходять.

С к и д а н. Не кидайсь на людей!

Г у с а к. На яких людей? Тебе ж од нечисті оберігаю. (У двері). Підождіть там... банда. (До Скидана). В колгосп уже хотять. Чув, що говорили! «Двинем діла-а!» Ну, я — ні! Хай покрутяться!

С к и д а н. Все крутиш...

Г у с а к. Хай коней приведуть і корів, що порізали... Складні у нас взаємини, Петре. Поглянути збоку — во-роги, що тільки й мріють учепитись один в одного.

С к и д а н. Чого там...

Г у с а к. А справді — велетенська сила! Вже дійсно ми з тобою, як риба з водою.

С к и д а н. Поменше б ти воду каламутив...

Г у с а к. Петре, ти знов... Ну... Ну, буває! Представники сиділи з центру... Ну, хвастонув...

Скидан. Хвостонув... А представник собі десь хвостоне... Якраз там, де потрібна абсолютна точність!.. Яке нещастя ти приніс колгоспу. Сам сатана б не придумав.

Гусак. Ну, що ти!.. Паніку вчиняєш...

Скидан. А, ну тебе! Одна хвилина хвастощів дурних, і над селом неначе хорна хмара повисає. Я поїхав.

Гусак. Куди?

Скидан. Викликають в район. Може, пощастить хоч трохи поправить.

Гусак. От шарпанина! Не дають работать... (Виходить).

Входить Мар'яна.

Мар'яна. Петре, ось вечеря й сніданок на дорогу.

Скидан. Спасибі, Марисю.

Мар'яна. Як невчасно ти їдеш, Петре.

Скидан. Мушу їхати.

Мар'яна. Чутки погані йдуть!..

Скидан. Знаю.

Мар'яна. Цар мовчить. Вже Нечитайла переманили до себе. Три дні з хати не виходять обоє. Щось готується.

Скидан. Нічого. Сил вистачить, не бійся.

Мар'яна. Коли я з тобою, не боюсь нічого. Яка в тебе гарна рука. Широка.

Скидан. Для нашого діла потрібна широка рука.

Мар'яна. Ой... Я так люблю тебе, Петре, так люблю... Так мене тягне до тебе.

Скидан. І я.

Мар'яна. Пусти, на роботу спішу... Вертайся швидше. Будь здоров.

Скидан. Будь здорова.

Скидан виходить, входить Гусак.

Мар'яна. Ночі не спить... Що ви наробили? Хто вас просив гукнуть на зборах оте страшне число?

Гусак. Не твоє діло.

Мар'яна. «Пропоную чотири тисячі центнерів!» Де ваша совість?

Гусак. Не твоє куркульське діло!

Мар'яна. Людське, народне діло. Ви збільшили хлібоподаток вдвоє.

Гусак. Брехня! План був занижений!

Мар'яна. Неправда! Високий план подав Петро. Найвищий!

Гусак. А чого ти мовчала? Чому на зборах ніхто не заперечував?

Мар'яна. Як заперечувать, коли ви зразу, не переводячи духу, гукнули — хай живе те-се-друге-третє і почали плескати в долоні.

Гусак. А письменник що сказав після мене?

Мар'яна. Співав, як соловей. А що він знає про хліб? Чим більше, тим краще, — так йому здається. А куди більше, що краще!?

Гусак. Прошу не заважати. У мене збори і посівна на носі.

Мар'яна. Різне ви сієте з Петром. Він сіє хліб для держави. Ви — плутанину... Який був настрій у колгоспі! Свято! Ви нам свято обернули на страх і тривогу. Заждїть... Прийде на вас управа... *(Виходить)*.

Гусак. Е-е! Он як! Лякають! Позвольте, де це я? В куркульськїм таборі... Ні-і! Я зіб'ю з тебе гонор, Скидане. Ти ще не раз проклянеш тут життя. Подумаєш, пророк явивсь!

Стук.

Хто там?!

Сторчак *(входить з Чорнотою)*. Ви мусили прогнати нас, як наволоч.

Гусак. Прогнав таких, які є.

Сторчак. Будь ласка. Ми так розуміємо стан: якщо на даному етапі нас треба зневажать, зневажте краще ви, Харитоне Ригоровичу, аніж хто інший. Ми вас вважаємо за друга. Робіть, що хочете, — ми ваші.

Чорнота. Не тільки ми. Вважайте, півсела.

Гусак. Чув уже, чув... З колгоспом все одно не вийде.

Чорнота. Знов Скидан?

Гусак. Мар'яна підвернулась. Радила вигнати вас зовсім з села.

Чорнота. Ну, що його робити? Я... Я пропаду, а вб'ю її, їй-богу!!! При першій зустрічі!

Гусак. Ну ти!!! Мурло. Щоб я не чув етих розмов!!! Бандит.

Сторчак. Дурню!

Гусак. Ти де знаходишся!? В державній установі!

Чорнота. Пробачте.

Г у с а к. Палій проклятий! В Сибір зажену!

С т о р ч а к. Ну, Харитоне Ригоровичу, не кричіть. Бережіть здоров'я для держави... Ой не березуть керівники здоров'я! Пропадем, їй-богу!

Г у с а к. З вами набережеш... Щось у мене справді... Ой...

С т о р ч а к. От бач. Присядьте, прошу вас... Серце. Ай, біда!.. Діло тут, звичайно, не в розпачливих вигуках Чорноти. Зрештою, кожна людина якось умирає... Що Мар'яна? Тут треба ширше дивитись.

Г у с а к. Он як...

С т о р ч а к. А як же! Вся сила в ньому, а не в Мар'яні. І яка сила! Хіба ж учора не сказав, коли ми натякнули, що будемо жалітися,— я, каже, тут начальник!

Г у с а к. Ну, він не так сказав, неправда.

С т о р ч а к. А ви намотайте на ус. Діло ж не в правді, а в правдоподібності. А правдоподібність завжди десь межує з правдою, як кара з провинною... Хіба не помічали?

Г у с а к. Цікаво... Ну-ну...

С т о р ч а к. Харко Ригорович... побережи здоров'я. Я сам за тебе все скажу! Він тебе ненавидить, і ти його. Інакше бути не може. Значить, комусь кінець... Треба щось діяти? І не стріляти ж, господи прости?

Г у с а к. А що робить?

С т о р ч а к. Знищи його бездоганність. Він бездоганний — ось біда. І щасливий. І це відомо всім. І в цьому його сила.

Г у с а к. Усіх підібгав під себе.

С т о р ч а к. Навпаки. На взводі всіх тримає. Чим? Силою щастя. Він весь обернений до людства отсим, щасливим, боком.

Г у с а к. Да-а...

С т о р ч а к. А хай от, скажімо, пізнає він скорботи особисті. І хай його побачать люди зі сторони нещастя. Журби йому!.. Хай він страждання пізнає!

Г у с а к. Яке?

С т о р ч а к. Яке завгодно. Важно, щоб він перестав бути щасливим. І тоді...

Г у с а к. ...зробиться ще дужчим.

С т о р ч а к. О ні! Журба ще не піднесла нікого в світі й не зміцнила. Та ще коли поверх журби пустити клевету.

Г у с а к. Одмете.

С т о р ч а к. Другу! Третю!.. Десяту!.. От він служив у ГПУ на афганському кордоні. А хто поручиться, що він не шпик афганський?.. Вона ж куркулихою була п'ять років? Прикиньте... Зважте...

Г у с а к. Дурниці.

С т о р ч а к. Дурниці? Хай спростує. Знаки клевети зостануться ж на ньому. Та ще коли по полю наклепу розкидять клятви в вірності. О-о!.. А Мар'яна... Колгосп її любить. Вона передовичка. Чиста... Ну, вона може перестати бути чистою. Стане теж аморальною... Потім можна взагалі... Головне, щоб він спустошився.

Г у с а к (*риючись у паперах*). Крупно, крупно. Прямо артист... Що за напасть?! Загубив десь інстґкцію... Ну, к чорту!..

С т о р ч а к. Домовились!.. (*Іде з Чорнотою до дверей*).

Г у с а к. Да! Попереджаю: на зборах може статись так, що буду крепко ляяти.

С т о р ч а к. А може, й навпаки. Сьогодні збори розпочне знаєте хто? Нечитайло. Ми вже домовились учора. Видасть Скиданові таку правду, що голова піде обертом.

Сторчак і Чорнота-виходять.

Г у с а к. Як глибоко проник у мою душу класовий ворог. Читає, як у книзі... І, певно, думає, що вже мене купив. Ну ні-і!.. Зробить своє діло — ф'ють! Інакше дійсно... Фу, гидота... (*Знайшов інструкцію*). Знайшов, слава богу. (*Виходить*).

Входять секретар партбюро Пасічний, Верещака, Дробинський.

Д р о б и н с ь к и й. Вигура їде!

П а с і ч н и й. Нарешті... От порядки!.. Третій день зриваються загальні збори. Де це видано!

Д р о б и н с ь к и й. Тихо... йде... Здрастуйте!

Входить Вигура.

В и г у р а. Сьогодні введемо на чисту воду раз назавжди. Досить!.. Привіт... Не думав я, що ваш Скидан... Де Скидан?

П а с і ч н и й. В район покликали.

Д р о б и н с ь к и й. Вернуть?
В и г у р а. Негайно...

Дробинський хутко виходить.

Не поздоровиться кому-небудь на зборах. Вже чорт зна що тут завели. Родинний альянс з куркульством! Незаможникам рота затуляють!

П а с і ч н и й. Цього нема.

В и г у р а. Без заперечень! Одповісте, коли вас питають, товаришу секретар. (До *Верещаки*). Найбільш прогресивна біднота вже стогне. Її затискають у правлінні.

П а с і ч н и й. Нема таких. Я заперечую.

В и г у р а. Можу нагадати. Про Гусака забули?

Входить Дробинський.

Д р о б и н с ь к и й. Пробачте. Збори починать?

П а с і ч н и й. Ідем.

Входять Платон Шерстюк і Тихий.

П а с і ч н и й. Прошу вас... після зборів.

В и г у р а. Постійте. Треба вислухати. (До *Шерстюка*). Вам що?

Ш е р с т ю к. Ми тут, порадившись, прийшли до вас просить, товаришу Вигура. З нагоди вашого приїзду...

В и г у р а. Що саме?

Ш е р с т ю к. Чутка йде, ніби Гусак до партії заяву подає.

П а с і ч н и й. Подав уже.

В и г у р а. Ага, цікаво... Ну-ну...

Ш е р с т ю к. Так... І що його настановлюють не то заготскотиною, не то заготзерном?

В и г у р а. Посади ще не визначали. А що?

Ш е р с т ю к. Дак ми от просимо, пробачте, його в ячейку не приймають.

В и г у р а. А хто це «ми»?

Т и х и й. Куток наш... Безпартійна групування...

В и г у р а. Групування?.. (До *Верещаки*). Ви чули? Ось!

Ш е р с т ю к. Його сусіди, одне слово.

В и г у р а. Он що... Ви маєте на Гусака матеріал?

Ш е р с т ю к. Як?

В е р е щ а к а. Може, він десь там щось зробив?

Ш е р с т ю к. От іменно, що не зробив нічого, да чи навряд і зробить.

Т и х и й. Він тільки язиком галакає усюди.

В е р е щ а к а. Може, Денікіну, Петлюрі чи, мо, гетьманцям помагав?

Ш е р с т ю к. Та ні, сказать би, й не помагав нікому.

В и г у р а. Націоналіст, троцькіст?

Т и х и й. Ні.

В и г у р а. Право-лівацький блок?

Ш е р с т ю к. Не блок.

В и г у р а. Саботажник?

Ш е р с т ю к. Ні.

В е р е щ а к а. Церковник?

Т и х и й. Ні, й до церкви не охочий. «Релігія — опіум для народу!» Тільки його й чути.

В и г у р а. Невже шпигун Антанти?

Ш е р с т ю к. Ні, цього також не замічали.

В и г у р а. Так у чім же діло? Не поміщик же він?

Т и х и й. Ні, бідний, як і ми.

Ш е р с т ю к. Бідніший злидень в десять раз.

В е р е щ а к а. Ну, тоді хто, який же він?

Т и х и й. Угадайте!

Ш е р с т ю к. Несамостоятельний.

В и г у р а. Який?

Т и х и й. Дурний, по-нашому. Мало того, батько був такий і дід. Вся фамілія кручена.

В е р е щ а к а. Стривайте. А вам якеє, власне, діло до Гусакового розуму?

Ш е р с т ю к. Стісняємось, щоб часом неприємності не вийшло.

В и г у р а. То єсть?

Т и х и й. В житті трапляється, хоча й не дуже часто... що отакі от люди... Одним словом, ми стали помічати в нього яскравий нахил до керівних посад.

Ш е р с т ю к. Особливо до заготівельних. А брехун!..

Т и х и й. Точно. Помітили за ним і цю тенденцію.

В и г у р а. Он як... Так що ви думаете?..

Т и х и й. Думаємо, що він для вашого діла негодящий.

Ш е р с т ю к. А жінка! В хаті не метено. Діти не вмивані, а матюкаються, отакі от, на весь куток. Ну, прямо глум, їй-богу...

В и г у р а. Так! Ага... Ну, й що ви хочете довести?

Ш е р с т ю к. Нехай лишається між нами в безпартій-

них масах, бо все-таки дурна людина в безпартійному, сказати би, вигляді, на випадок чогось там, не така шкідлива для суспільства, як партійна.

Тихий. Короткі руки й голосок не той... Ага, ось і він! Здоров, Харитоне!

Входить Гусак.

Гусак. А що вам треба тут?! Хто вас просив сюди? Вигура. Народні маси вам дають отвод, товаришу Гусак.

Гусак. Хто? Які? Що за маси?

Тихий. Не гнівайся на нас, Харко, і оставайся з нами в безпартійних лавах.

Гусак. Чхати я хотів на ваші лави!

Шерстюк. Ну, Харитоне..

Тихий. Чого ж ти лаєшся, дурний? У нас же все-таки вільготніш випить щось, і закустись, і часом лягнуть щось, Харко...

Гусак. Ви чуєте, куди загинають? Прошу занести в протокол!

Тихий. Не кричи! Послухай... Харитоне!..

Гусак (до Вигури). Бачили? Диверсія, клянусь!.. Я знаю, хто направив їх сюди,— Скидан з своєю куркуліхою. Не вийде!

Тихий. Та годі... вигадав. Ну от, взяли б тебе і прийняли. Задереш ти носа...

Гусак. Я вас під суд віддам!

Тихий. Ну, зрозумій ти, Харитоне! Товариші, чи правду я кажу? Раз ти такий, почнуть тебе перекидати з посади на посаду. Призначать випадково десь головою колгоспу — от і пропав колгосп.

Гусак. Чому пропав?

Тихий. Бо ти дурак еси, Харку. Не ображайсь. Якщо вже йде перебудова світу, ми мусимо й на дурість глядіти по-новому. Колись було приватна дурість — не страшна біда, навіть весела чудасія. А от сучасна, усупільнена глупота — це вже колективне лихо... на цілий район.

Гусак. Ах, он як! Добре. Допустим, я... не той... не зовсім, да... А моя пильність невсипуща, а щирість?

Шерстюк. Так все ж одно,— раз уже розуму в тебе не вистачає, будь ти хоч трижиди пильний, толк один: нема в тобі добра.

Тихий. А активності до біса. От десь не доглядять,— полізеш ти вгору, зробишся районним Гусаком, а там уже, не дай боже, полетиш на область...

Гусака. Полечу!

Тихий. О, бач!

Шерстюк. Скільки ти біди наробиш! Скільки переплутаєш державного плану! Розведеш бюрократизм, підлабузництво, крутість. Переведеш худобу, реманент. Почнеш обдурювати вищестоящі установи. Да почнуть люди під твоїм керівництвом нудитися, та бідніти, та опустяться в них руки.

Тихий. Ти глянь навколо. Де тільки погано в колгоспі, де бідність, непорядок, поганий врожай, там неодмінно ти.

Гусака. Брешеш, провокатор.

Тихий. Йй-богу, правда. Тепера наше всесоюзне зло — суховій, довгоносик і ти. Хочеш, ми платитимем тобі подушне за нейтралітет? Не поступай, йй-богу.

Шерстюк. Бери з нас гонорар на іждивеніє!

Гусака. Залиште мене, куркулі прокляті! Мені потрібна партія. Чуєте?

Тихий. Ну, партія тобі, може, й потрібна, так ти йй не потрібний.

Верещака. Золоті слова, йй-право, запишу.

Тихий. Простіть, може, не так сказав?

Верещака. Кажіть, кажіть!

Тихий. Партії, Харку, потрібні люди не тільки чесні, а й розумні, обов'язательно розумні. Чув? Партія — це комунізм, Харитоне!

Шерстюк. А ти думаєш — закритий розподільник.

Тихий. Еге. Ще, кажуть, Ленін писав у «Правді»: партія — розум, честь і совість нашої доби. І всі мусимо за партією йти. А хто з тобою піде? І куди?

Чути спів знадвору.

Людей ти не любиш, нікого не похвалиш.

Гусака. У мене принцип є на це: людина вмре, тоді хвали. Жива людина,— бий, щоб кращою була, во!

Шерстюк (до Вигури). Ну що? Не правду ми казали?

Входить Дробинський.

Дробинський. Ну, доки будемо ждати? Народ хвилюється!

КАРТИНА П'ЯТА

Загальні збори на майдані. Народ хвилюється. Співають. Гомін.
В президії — Скидан, Вигура, Верещака.

Сторчак. Нехай говорить Мина Нечитайло! Нечитайла Мину!

Скидан. Слово має Нечитайло Мина.

Уляна. Мина? Показились!

Кошовий. Не йди, Мино! Хай Уляна! В неї язик довгий!

Чорнота. Давай, Мино!

Скидан. Товариш Нечитайло!

Уляна. Та він же промовлять не вміє! Все життя промовчав!

Нечитайло. Помовч хоч тутечки. Не зли мене, ехида. *(Спиняється перед трибуною і починає її розглядати, немовби вперше бачить).*

Голоси. Ага! Не вилізеш! Вертай цабе, чого став?

Нечитайло. Чому отак боюсь я оцього трибуна? Неначе хто його заворожив, їй-право.

Запорожець. Що, затенькало?!

Кошовий. Раз пробував і я, вертаючись з поля, зійти на неї уночі. Ступив ногою, і зразу наче хтось мене поставив дубала, і щось само говориться.

Нечитайло. Чудна споруда.

Запорожець. Це тобі не колодки й не клуня — балакать!

Нечитайло. Бачу. Ето устрйоство має свою чинність і спеціальний свій регламент. Чи вже тому, що високо стоїш і душа в тобі возноситься, як на стозі сіна, чи справді хтось її заворожив... Уляно, одвернись хоч ти!.. Встромила очі.

Гаркавий. Тихо! Тітко Уляно, не заважайте оратору!

Сторчак. Починай! Одверто й чесно, все, що думаєш!

Нечитайло. Дайте освоїтись. Багато вас, а я один отут.

Кошовий. Бреши скоріш та злазь!

Нечитайло. Не брешеться.

Скидан. Припиніть жарти! Мина Нечитайло завжди каже правду. *(До Нечитайла).* Кажіть!

Нечитайло. А що казать?

Верещака. Все, що знаєте.

Нечитайло. А що я знаю?

Уляна. Нічого він не знає. Злазь!

Верещака. Ой і хитрий дядюган!

Уляна. А що ви на ньому побачили хитре? Рота ще не розтулив, уже хитрий... Злазь, кажу тобі, Мино!

Нечитайло. Ну, куди мені від тебе заховатись?!

Гаркавий. Припиніть регіт! Годі співати, дівки!

Скидан. Тихо!

Гусак. Регіт припиніть!

Гаркавий. Дядьку Мино, не дражніть людей. Невозможно дивитись на вас равнодушно. Кажіть щонебудь.

Нечитайло. Найшли оратора!.. Яку я правду звідсіля скажу? Був у мене один шматок хатньої правди,—остався десь у хаті. А тут — неначе я й не я. Я тут ніби вже інший Мина, зовсім не той, що в полі чи в кошарі. Отут ворухиться неначе інша правда. Летять неначе нові мислі здалека і хочуть промовляти до людства моїми грішними і темними устами. Попробую казати...

Скидан

Кошовий

Верещака

} Кажі! Кажі!

Нечитайло. та чи найду слова, достойні сіятеля на трибуні? Чи знову дам списать з моєї стенограми чудачка на сміх народам СРСР? Думка б'ється в німоті побутовій. Немає форми в мислях,—от біда!

Голоси. Нічого, Мино! Говори без форми, розкажуй!

Нечитайло. Господи благослови!.. Годував я мовчки світ; брати мої і сестри, і от на старості оглядаюсь кругом, і видять мої очі, що вже, казав той, дійсно, чоловік один — не може. Час такий. Тому іду віднині до колгоспу і всіх, хто любить чистоту душевну й труд, з собою закликаю. Оце і все. Вся моя промова.

Уляна. Ти ж дома казав, що не хочеш до артілі!

Сторчак. І нас водив за ніс, крутій!

Гусак. Прошу не реготать! Увага!

Уляна. Ізроду, було каже, не піду! Ще й одмовлятиму інших, о! Що, не казав?

Нечитайло. Казав.

Кошовий. Отуди к чорту!

Сторчак. Чистий провокатор!

Уляна. Не срамися, Мино! Злізай, ку, з рундука і не сміши людей. Адже не хочеш ти!

Нечитайло. Так. Може, й не хочу, враг би мене взяв, а йду.

Уляна. Люди добрі!

Сторчак. Крути, та не перекручуй, лукава душа!

Запорожець. Побреши, побреши там!

Нечитайло. Помовчте трохи! І брехнею мене ви не лякайте. Я чув колись і ваші теревені. Не хочу! Так!..

А йду!

Уляна. Так як же так?

Нечитайло. А так, що час уже до свого нехотіння поставитись якомсь критично. Мало чого я не хотів! Колись от не хотів до школи, а тут ще прізвисьце красиве — Нечитайло. От і неписьменний, і лишивсь на сміх людям, да ще, дурний, з тобою одружився.

Уляна. Ну от...

Нечитайло. Годі!..

Уляна. Та де ж та правда, кажи-бо! Не мороч людей!

Безверхий. Колоритна парочка.

Верещака. Грандіозно. Комедійність з нього аж пре, розумієш... А тіточка! Ой!

Лариса. Вони сміються з вас, тату... Не смійтесь!

Нечитайло. Не смійтесь, громадяни. Не так воно все просто і легко, якщо вже правду говорити. Прийду додому ось, у хлів, на коней гляну... Скільки століть прожив я з ними у товаристві! Орав, пісні на них співав ще з діда-прадіда, щедрівки, колядки. *(Починає співать, хор підтягує: «Ой пуцу я кониченька в саду»)*. Отаке-то. Недаром нас середняками дражнять, коли на одне ухо я слухаю розумні речі про колгосп, а в друге — чорт нашіптує мені: не йди, не йди! Так куди ж мені подітись, люди добрі?!

Скидан. До нас!

Нечитайло. Тоді я знов іду до хати, так хата — й та уже не та. Неначе вже не зовсім і моя, хоча й моя. Неначе щілини якісь поробились, і стелю наче вітром одірвало і понесло, і видно стало, наче так видно-видно і тривожно. Не стало тишини. Сини з Донбасу пишуть, з Криворіжжя: «Не та доба. Життя рвонулося вперед

велетенським кроком, і нова суть лежить уже у всіх наших ділах».

Уляна. Мино, схаменись. Ти ще ніколи так багато не говорив.

Нечитайло. Думав.

Скидан. Пригадуєте, дядьку Мино? Я казав: напишуть про вас книгу-славу.

Нечитайло. Яка там наша слава, Петре! Славна земля хай буде наша. А нам не слави б ще, терпіння треба літ на двадцять. А там Лаврін уже побачить, що й до чого.

Лаврик. Там буде, тату, комунізм!

Оплески в президії.

Нечитайло. Записуйте, товаришу голова: громадяни Лаврентій і Ларися Нечитайло з батьком Миною і матір'ю Ульяною, з коровою, телям і коней пара! Отак!

Уляна. Так як? Уже!..

Нечитайло. Скажи і ти щось до президіуму.

Уляна. Куди?.. Ой...

Верещака. Кажіть сюди ось! Нам! Народу!

Вигура. Скажіть, не стісняйтесь. Тихо!

Уляна виходить на трибуну. Кланяється всім. Поводиться урочисто, як у церкві.

Уляна. Поступаю до колгоспу тілом і душею...

Гаркавий. Тихо!

Уляна. Поступаю всім серцем моїм, і помишленієм, і всіма внутренностями моїми. Щоб же були ми з вами дужі, здорові вкупі та в згоді і роботящі. Щоб радувалась і цвіла земля радянська і багатіла наша держава робочо-християнська. *(До президії)*. А вам, за столом, пошли, боже, розуму і стида. Щоб не обкрадували ви нас, і не обдурювали, та на добро настановляли, та щоб не дивилися на нас вовками. Щоб не було у вас похмурості й крику до нас, а щоб були ви привітненькі й уважильні.

Верещака. Абсолютно вірно. Молодець, тітко! Продовжуйте!

Уляна. І ще одне прошу вас.

Вигура. Будь ласка.

Уляна. Оставте мені дома хоч телятко!..

Сміх.

Нечитайло. Ха-ха-ха! Отак сміюсь і я вкупі з народом над усім на світі й перший — над собою. Всі свої труднощі і небезпеки, надії і радість, все життя усмішкою вкриваю, затуляю.

Скидан. Є пропозиція обрати до правління нашого колгоспу «Пам'ять Леніна» нову колгоспницю Уляну Нечитайло! Тітко Уляно!

Уляна. Не хочу! Не просіть. Не хочу.

Скидан. Чому?

Уляна. Я добра. Я така добра та жаліслива, що не зможу вами керувати. Бо доброта зараз, кому вона потрібна?

Кошовий. А ти позич її там Гусаку чи Вигури!

Вигура. Тихо! Голосуй, Скидан!

Скидан. Хто за товаришку Уляну?

Уляна. Так дайте-бо слово сказати! Владу вибирають. *(До народу)*. Признаюсь, одна мене турбує думка...

Верещака. Що саме?

Уляна. А та, що скрізь уже, куди не повернись, тільки й чути — бий його, бий цього, знищимо те, знищимо се, та все залізною мітлою та гарячим залізом, та геть попа, та церковне щось там геть, та геть неписьменність, та старого вчителя, та підкуркульника. Та все бий, та дерись за те, за се, та ненавидь те, та корчуй залізом, та бий усе...

Вигура. А що ж, по-вашому, не бити?

Уляна. Та, мабуть, бити... Хто ж каже не бити. Тільки щоб оте биття добра не затуляло. Не ожесточало людську душу, дерії.

Кошовий. Ти дивись! Уже починає вчити! Хе!..

Уляна. А для чого мене вибирають? Щоб я терпіла, як Купріян з Хомою пиячать? Он, бач, позатулялись! Колгоспники... Пождіть трохи! Ось виберуть мене в правління, болячки ви в мене вип'єте, гуляки... Я вам пропишу самогон! *(До президії)*. До Безверхого все ходять пити. А той хіба ж не намалював мене босу! Каже: постійте, тьотушка, з решетом, так, ніби ви в колгоспі вієте мак. Так я стою, дурна, піднявши решето, аж руки застрякли, потім дивлюсь на картину — боса!

Безверхий. Так позвольте!.. Ви справді були босі!

Уляна. Ну, то що? Я не дівка, щоб мене босу малювати.

Вигура. Возмутительно! (До Безверхого). Де ви бачили босу колгоспницю?! Я цілу область проїхав, ні одної не бачив. Будьте любезні прималювать ботинки!..

Безверхий. Искуству потрібні ноги, а не ботинки!.. (До Верецаки). Ну... вот і зацікавтесь...

Гусак. Тихо! Годі там співать, дівки!

Скидан. Голосує!

Кошовий. Нехай перед голосуванням скаже Мина її характеристику і автобіографію, аби всім було видно, яка вона і що за жінчина.

Нечитайло. Вибірайте, побачите. По-моєму, для вас якраз.

Скидан. Хто за товаришку Уляну?

Гусак. Даю отвод!

Вигура. Підстави для отводу?

Гусак. Вона троцькістка!

Уляна. Яка?

Гаркавий. Тихо! Політична справа!

Уляна. Ой!

Гусак. Вона ховає в коморі портрет іуди Троцького!

Уляна. Не ховаю, брешеш!.. Ой пробочку!..

Гусак. Ага, троцькістське охвістя!..

Уляна. Брешеш! Хвостата твоя жінка. Не ховаю! Я тим патретом накриваю глечики з молоком.

Нечитайло. Казав я тобі: викинь чорта з комори! От...

Уляна. Жалько викидять! Я за нього гроші платила... Голосуйте вже, не дражніть мене!

Скидан. Хто за?.. Одноголосно! Один проти.

Нечитайло (про себе). Один утримався.

Скидан. Уляно Григорівно, просимо до президії, сюди!

Уляна йде до президії.

Кошовий. Ну, Мино, тепер держись!

Нечитайло. А що мені? Держіться ви.

Уляна (підійшовши до президії. До народу). Забула вам сказати, що я ще й боязлива.

Вигура. Сядьте. Годі, буде вам.

Уляна. Не сіпай мене. Чого сіпаєш?!

Вигура. Багато говорите, буде!

У л я н а. А тобі жалько? Я більш тебе мовчала та робила. А зараз я публічна жінка! Сіпаєш!

С к и д а н. Ну, говоріть уже.

Г у с а к. Тихо! Гаркавий!

У л я н а. Боюсь, щоб же не вийшло так, що все, казав той, ніби є, а тут... *(До Вигури)*. Про всяку ненависть ми чуємо щодня. Скажіть нам, що ж треба любити?

В и г у р а. Це питання не на повістці денній.

У л я н а. Неправда!

В е р е щ а к а. Товаришко Уляно, не личить зразу вам підносити такі складні питання. Рано ще.

У л я н а. Чому?

Г о л о с и. Нехай говоріть!

В е р е щ а к а. Вона не могла так швидко перевиховатись. *(До Уляни)*. Адже ви тільки-но вступили до колгоспу. І тут ось при народі одмовляли мужа.

У л я н а. Ну, й що з того? Що ви знаєте про нас, командировочні? Я одмовляла мужа од колгоспу... Та його не одмов, так він до смерті не вступить. Не знаєте ви його вдачі. А я от прожила з ним тридцять літ, нещасна мучениця... П'ять синів на шахти відрядила, вугілля довбають, шостий на морі пропав. Дочка у наймах у Києві дітей у колясочках возить!

Н е ч и т а й л о. Ну, годі вже!.. Дома докажеш... І нащо було її трогати!

У л я н а. Я питаю ще раз, що треба любити?!

В и г у р а. Треба любити строге виконання всяких на-самперед інструкцій і відповідних постанов, а також тісну змичку, в якій ми йдемо широким розгорнутим фронтом до перемоги й торжества над ненависним ярмом пануючих класів...

У л я н а. Та чули вже, спасибі. А ще що?

Г у с а к. Більш нічого. *(До Вигури)*. По-моєму, все.

У л я н а *(до Гусака)*. А ти з своєю ледачою перекупкою щодня спиш до семи годин, так що ви там теж нічого більше не любите? Змичка!

Г у с а к. Тихо!.. Гаркавий!

У л я н а. А потім ходиш га людей каламутиш! Любитель...

Г у с а к. Не твоє діло!

В и г у р а. Досить. Припиніть сварити!

Г у с а к. Казав я вам! Подальше од цієї баби!

У л я н а. Пусте ти казав. І сам пустий. А що треба любити, я скажу, коли вже так виходить. Любити треба ранній-ранній ранок. Любити треба схід сонця. І в цей от восход сонечка треба колгоспу восходити на роботу. А на заході — заходити додому з піснями. Та треба любити одне одного, та роботу, та всяку новину, та високі врожаї. Треба любити багатство та того, хто гарно та багато робить. *(Сама того не помічаючи, Уляна починає творити пісню про те, що треба любити: багате насіння, свята врожаю, розумні машини, хати веселі, і веселі діти, і рясні сади. Мотив пісні виникає сам по собі, і слова народжуються тут же).*

Народ співає. Вигура дзвонить у дзвінок. І от закінчується спів урочистий.

Закінчився спів урочистий. Покидаю високу трибуну. *(Зійшла).* Тепер невисоке, буденне питання: прийняли ми на попередніх зборах той немислимий план хлібоздачі?

В и г у р а. Записано! Питання вичерпане.

У л я н а. Ой!.. А двісті десятин, що і не засіяно, і зерно пропите? Кого обдурили?

З а п о р о ж ц і *(тріо)*. Переорювати будемо! І все пересіємо!

К о ш о в и й. А чого Гусак в президії сидить?

Г у с а к. Я не в президії. Президія коло мене кінчається.

У л я н а *(до Гусака)*. Хто відповість за двісті десятин ганьби?

Г у с а к. Спитай у Скиданової жінки. Спитай, хто гуртує коло себе недобитків куркульських? І доки взагалі ходитимуть серед нас Сторчаки й Чорноти? Доки буде Цар підбурювати народ проти колгоспу?

У л я н а. Чим він підбурює?

Г у с а к. Своїм отруйним мовчанням. А чутки йдуть, ідуть!..

С к и д а н. Слово має...

Г у с а к. Царя на трибуну! Де Цар ховається?!

С к и д а н. Слово має товариш Цар Левко... Дядьку Левонтій!.. *(До Гусака)*. Моя жінка сама відповість, коли буде потреба.

Л е в к о Ц а р. Я підлягаю тихо нашій владі, як це і личить селякові, але душа моя на даному етапі до неї часом не лежить із деяких причин.

Скидан. А саме?

Левко Цар. Зараз.

Вигура. Що «а саме»? Товаришу Скидан! Куди ви дивитесь? У вас трибуну скористовує куркуль! (До Царя). Годі! Катісь! «Душа не лежить!» Нам уже ясно...

Левко Цар. Вам ясно, а мені неясно! Тому і зліз я на оцей трибун, аби осяяли мене ви промінням ясноти своєї!

Вигура. Товариші, це глум!

Біднина. Прошу слова!

Скидан. Тихо! (До Вигури). По-моєму, нехай говорять!

Левко Цар. Прошу не гніватись, товариші, і розглядати темноту мою лише як тло, що дуже вигідно підкреслює районний розум ваш.

Вигура. Хто районний? Я районний!..

Левко Цар. Я щось не так сказав?

Вигура. Прошу мене не ображати! Я представник центру!

Левко Цар. Тоді чого вам ображатись, якщо ви отакій? Я особисто вельми є щасливий, що вперше в житті балакаю з столичним чоловіком. Я вам приніс усі свої вагання, не боячись ніяких кар, звичайно, за незнання того, чому мене ніхто ніколи не вчив аж до цього часу. Я неписьменний. У городах ніколи не бував. Я, так би мовити, субстанція селянська, темна, консервативна.

Вигура. Хитра. Куркульська.

Гусак (до Верещаки). Не всі дома.

Вигура. Чому ви не в колгоспі? Вам говорилося не раз, я знаю, що ви є прапором одноосібницьких тенденцій і об'єктивно дієте як ворог народу.

Левко Цар. Я? Ворог народу? Е, хлопчику. Тепер я бачу вже, що вам також не все ще ясно.

Вигура. Що-о!

Левко Цар. Раніше для себе я знав усе. Ступив сюди ось — бог, тут — чорт, чи відьма, чи русалка. Тутечки свято, тут ось — будень: жита, толока, ярина...

Гаркавий. Спокойствие!

Скидан. Тихо!

Вигура. А зараз?

Левко Цар. А зараз хреста на церкві одтяли. Пречисту діву — матір божу — записали в курви. Пішли бай-

стрята скрізь на кожному кутку. Бога з неба геть. Попа на Соловки. Неділю — по боку...

Вигура. Правильно!

Гусак. Вірно!

Левко Цар. Святкової одежі вже не треба. Дівчата ходять в пінджаках, баби в куфайках. День вихідний придумали. Неначе коні ми вже, а не люди.

Вигура. А яка різниця? Що з того?

Левко Цар. Учинився довжелезний будень.

Верещака. Ну, що за бред!

Левко Цар. Без свята відпочинку я не бачу радості життя.

Вигура. Питання радості не актуальне зараз.

Левко Цар. Не согласен!

Вигура. Регламент кончено!

Скидан. Нехай уже виговориться весь.

Левко Цар. Од вихідного дня і некрасивої одежі і од інших недоречностей може виникнути нешанобливість, утрата смаку, невеселість. Писателі, в такому разі, й стихотворці призведуть до неясного письма.

Гусак. Брешеш!.. От темрява!

Левко Цар. І стане плохо видно нас.

Верещака. Лож! Брехня! Абсолютна брехня!

Вигура. Не твоє діло!

Левко Цар. Діло ваше. І ще скажіть...

Вигура. Округляйтесь, громадянин...

Левко Цар. І ще... округлюсь... Скажіть мені, прошу вас, де ж буду після смерті, коли немає вже ні пекла, ані раю? Пощо я живу? Куди я йду?

Гаркавий. Тихо!

Скидан. Тихо, товариші! По питаннях загробного життя зберем окремі збори з притягненням фахових антирелігійних сил!

Уляна. А що б зараз сказати про смерть?

Скидан. Ну, нащо вам про смерть? Тепер, тітко, тільки й життя.

Уляна. Та спасибі. А де ж ми будемо тепер, як помremo? Нехай би розказали.

Гаркавий. Тихо! Говорять вам — неактуально!

Вигура. Питання це не своєчасне, з провокаційною метою. Чого ви хочете, громадяніне?

Левко Цар. Я хочу безсмертя.

Біднина. А я не хочу безсмертя! Я хочу зовсім

умерти к лихій матері, щоб хоч тоді не чути оцих дурних розмов! Дайте мені слово!

Сторчак. Ага, правда очі коле?

Біднина (*ідуци до трибуни*). Яка? Ота, що Цар сказав?

Скидан. Слово має Біднина!

Сторчак. А хіба не правда?

Біднина (*підходить до Царя*). ...Правда.

Гусак. Увага! Тихо! Гаркавий, кинь дитя! Міліція ти чи нянька?

Гаркавий. Галько, забери дитину!

Біднина. Все, що казав Левко Цар, правда...

Сторчак. Слава богу!..

Біднина. Та не вся правда. (*До Царя*). Правда, Левку, вона велика, як колгоспний степ. А те, що ти тут говорив,— це лише одноосібний клаптик правди. (*До народу*). Всі оці розмови — і мати божа, й дівчата в пінджаках, і те, що шапок у хаті не знімають, і вихідний оцей конячий день і таке інше, якщо вже самокритику розводити,— все це частично єсть великеє паскудство, неакуратність і, одне слово, казна-що. Звичайно, можна б і не так. Припустимо, можна б нові моди завести і одягтись в заграничне чи в плахти, і обучатися не тракторному чи танковому ділу, а, скажім, там загробному життю чи віршам, чи як ходити під ручки, чи, я там знаю, ще чому. А потім прийде з заходу фашист, закутий в панцир, та й забере в челядники всіх. А то ще й витрошить наполовину. Отоді ти, Царю, його й спитаєш — безсмертний ти чи ні. Він тобі одразу покаже, де будеш після смерті ти, дурний твій батько й жінка язиката.

Олена. Ну, чого ти напав на людину?

Біднина. Не затуляй мені рота. Дома затулятимеш! (*До народу*). Зараз треба не безсмертя готувати собі, а непорушний запас хліба, зброї і терпіння, як каже Мина. Я знімаю, Царю, твоє питання!

Левко Цар. А я прошу столичного начальника мені одповісти по суті. Бо просто до колгоспу на трудовень не піду.

Біднина. Ну й чорт тебе бери! Не хочу й слухать... Купріяне, Хомо! Ходім по чарці вип'єм! Олено! Марш додому! (*Виходить з Кошовим і Запорожцем*).

Вигура. Прошу не розходитись!

Левко Цар. Я прошу одповісти мені.

Скидан. Ну як вам, дядьку, не стидно! Тут тисячі нерозв'язаних земних поточних справ, а ви одразу про таке, їй-богу... Дайте час! Все буде! Товариші, все буде! І свята будуть урочисті, і хати багаті, і одежа наймодніша...

Підходять тритонки з комсомольцями під прапорами.

Пасічний. Машини підходять!

Левко Цар. Розтікаємось, бачу. Спустошиться село.

Скидан. Хто вам сказав? І що ми знаєм з вами? (До Пасічного). Давай, Трохиме...

Пасічний. Шановне товариство! Сьогодні надзвичайний день. Такі дні доля посилає людям не часто. Буває, що цілі покоління живуть і вмирають, не знаючи їх. І ось вони приходять, дні, і тоді ніби якась пелена повсякденності спадає з очей, і, немовби оглядаючись далеко навколо, бачить людина своє призначення. Що ж це за день? І чим він знаменитий? А тим знаменитий, що ми сьогодні комсомольців шлем на Дніпрельстан. Ми клас робочий поповняєм од класу свого, од тіла і крові своєї! Нема нічого вічного на світі. Все йде, все минає у зміні часу. Та є щось у житті таке, що хочеться назвати вічним і завіщати майбутньому, як нетлінний знак доблесті, як дар свій народам. Ми завіщаємо майбутньому цвіт нашої юності. (До комсомольців, що вже на машинах). Готові?

Комсомольці. Готові.

Пасічний. Попрощайтесь з батьками. Всі прощались?

Комсомольці. Прощались.

Пасічний. Скажіть їм дорогі слова.

Комсомольці. Сказали.

Пасічний. Обіцяйте повернутись на землю, як прийде час!

Комсомольці. Не знаєм і самі!

Олена. Верніться! Вернетесь?

Комсомольці. Не знаєм. Не питайте, мамо.

Лариса. Василю!.. Вже їдеш!

Радчук. А ти, Ларисю?

Уляна. Донечко!

Лариса. Остаюся... Мати плаче.

Уляна. Не кинеш?

Р а д ч у к. Ніколи!.. Товариші! Давайте їхать... Ну, неможливо... «Ре-ве та стог-не Дні-іпр широкий!»

Підхоплюють хором.

П а с і ч н и й. Годі ревити і стогнати! Простогнав двадцять мільйонів років — пора. Всьому свій час. Не буде вже ні шуму, ані реву. Все потоне: камні, верби і гаї. Все перетвориться в нашу силу!

С к и д а н. Щасливої дороги!

Мають прапори. Оркестр. Рушають машини. Тужать матері й дівчата. Літні запорожці дивляться вслід знаменам в глибокім роздумі.

З а в і с а

Д І Я І V

КАРТИНА ШОСТА

Ранок у правлінні колгоспу. Почувається осінь у фарбах, в прозорім повітрі. За вікнами далеко десь мріє-синіє Дніпро і степ — широкий без краю. Десь під кінець дії люди вийдуть усі на майдан, і тоді далекі обрії відкриються перед нами у всій красі.

В и г у р а. Який жахливий сон мені приснився цієї ночі. Неначе я й не я. І чийсь неначе голос кличе: «Вставай і їж свій хліб, інакше...» Фу ти, чорт!.. Один я ночував у школі, приїхавши вночі. Не пам'ятаю, як заснув. І раптом — хто це? Я... Сплю? Ні... І що роблю? Їм хліб і сало у п'ятьмі. Навіщо?.. От пригода... Гуляють нерви, прах би його взяв...

Входять Пасічний і Гусак.

П а с і ч н и й. Умер Захарко Тихий... Добрий день!

В и г у р а. Привіт... Який?

Г у с а к. Це той будьоннівець, що з усього сміявся.

П а с і ч н и й. Помер.

В и г у р а. Ну й що?

П а с і ч н и й. Нічого. Напевно, я втомився. Я мусив би гукать на цілий світ. А я мовчу й не плачу, бо склалось так, що навіть гнів і жаль — і ті перемінились.

В и г у р а. Без психології не можна? Один день! Чи будемо тут розводити смуток? Як з транспортом діла?

П а с і ч н и й. Я кажу — Тихий помер.

Г у с а к. Годі!

Входить Скидан.

С к и д а н. Захарко Тихий... Чули?

В и г у р а. Да!

Г у с а к. Тебе покличуть. Підожди.

Скидан. Мій друг Захарко Тихий.

Вигура. Хліб готуй... Мій друг...

Пасічний. Я вас просив сто раз і вам доказував, що план наш хлібоздачі нереальний.

Вигура. А ти не доказуй. Сьогодні я перед тобою не інструктор. Я уповноважений центру по хлібозаготівлі.

Гусак. А я районний... Ось! *(Показує мандат)*.

Скидан. Буде хліб, не буде чого їсти.

Пасічний. От парадокс!

Вигура. Ну, кончено. Не будем гратися в слова. У мене область...

Пасічний. Ми просимо вас ще раз.

Скидан. Заберете — останемось з самим насінням.

Гусак. Брехня. Не вірте. Брешуть.

Пасічний. Клянусь! Народ занепаде, зневажить хліборобство, слухайте!..

Вигура. Залиште народницький тон. Ти хто тут — адвокат? Чи секретар парткому? Народ хліба недосіяв. І зрадив землю і державу... А я буду ламать собі шию! *(До Гусака і Скидана)*. Прошу залишити нас удвох.

Гусак і Скидан виходять.

Бери негайно Скидана за карк, і щоб до вечора все... Чув?.. Ти що мовчиш?

Пасічний. Ви питаєте мене, як лицемір.

Вигура. А ти відповідаєш, як подлець.

Пасічний. Я страждаю.

Вигура. Ти нікчемний.

Пасічний. Ви жорстокий.

Вигура. Я на посту!.. На посту!..

Пасічний. А я де?

Вигура. ...І, може, теж стогну в подушку і скрегочу зубами. Ти думаєш, один лише ти страждаєш? І я твій антипод? А скільки вас таких щодня терзає мою душу? Я дзеркало твоє!

Пасічний. Не бачу в дзеркалі себе я. Темно!

Вигура. Як? Мовчи мені!..

Пасічний. Ні, ти помовч, поки нас тут лише двоє. Ти думаєш, не знаю я, на що нас партія поставила сьогодні? І що таке вона для людства й для Радянської держави? І хліб оцей, що одриваєм ми од свого рота, щоб обернуть його в метал і посадить державу на колеса, щоб

вилізти з лихого бездоріжжя одній шостій частині світу і підвестись в небо на моторах, аби не згинуть навек в неволі, бо вороги кругом?

Вигура. Ти повторив мої слова.

Пасічний. Не твої, а наші. Захарко Тихий вмер, і я...

Вигура. Ти потонув у скорботі побутовій і одвернувся од великого.

Пасічний. Ти одвернувся од малого.

Вигура. Зате не втратив перспективи, і совість моя чиста.

Пасічний. Бачу. Чиста, правильна і мертва, як дистильована вода.

Вигура. Он як!

У дверях появляється Скидан.

Вигура (до Скидана). Хто тебе звав?

Скидан. Не буде хліба. Все, що можна було, здано.

Гусак. Бреше!

Пасічний. Заспокойсь, Петре! Петре! Спокійно!

Вигура. Не пряди очима... План підписував?

Скидан. Не жди... Я... Я кишки виріжу з себе і кину тобі в очі!

Вигура. Ти що?.. Гукать?

Пасічний. Петре, спокійно!

Вигура. Гукать на мене?.. Партбілет на стіл!!!

Пасічний. Петре!

Скидан. Білет?.. Я душу положу — хай партія звелить. Але не ти.

Вигура. Он як!

Скидан. І тільки так.

Вигура. Вважай, що ти вже сів. Я придививсь до тебе добре. В тобі, селюк проклятий, дві душі.

Скидан. Дві тисячі! І всі мені гукають: в тобі, Вигуро, жодної нема.

Вигура. Дарма. Зате я не забув, в ім'я чого мене поставлено на цей обов'язок відповідальний.

Скидан. Поставлено і мої обидві душі. І щоб одна була сита, друга — ні. Одна зимою мерзла в хаті, друга купалася в теплі. Холодно ж обом! Одна раділа з смерті Тихого... Сумують же обидві... (До Пасічного). Трохеме, як Тихий помирав, коли б ти бачив! Хлопчика покликав: «Синку, помираю. Прийми на спадок ордени, не маю

більш нічого. І ще прийми мій заповіт: учися день і ніч». Потім поник без тями. Потім прокинувся: «Нікому не прости мене...» і знов поник. Потім в останній раз так ніжно, й глибоко, і разом з тим неначе здалека на хлопця глянув: «...ні, синку, піднімісь над злом. Літай високо-високо, хай радується світ». Потім...

П а с і ч н и й. ...«Прощай...»

С к и д а н. ... і вмер... От велетень! Один за мільйон сказав... Ордени блищать над серцем...

П а с і ч н и й. Ордени... барельєфи епохи... Мене теж усе питав: «Скажи, оправдається?» — «Да», — говорю. «Все?» — «Все!» — «І я?» — «І ти!» — кажу. «Клянись!» І я поклявся Леніним. От велетень!

С к и д а н. Давай вип'єм за його... пам'ять...

П а с і ч н и й. Давай.

С к и д а н. За Тихого! За вірність, і дружбу, й за такт... Скільки такту в людині!..

В и г у р а. Залиште мертвого. І майте мужність повернутись до живих. Державу підвели обидва.

С к и д а н. Підвів державу я. Коли Гусак на зборах одним лиш вигуком зламав наш план, піднявши його вдвоє, і ви, пам'ятаєте, плескали йому...

В и г у р а. Я? А народ не плескав?

С к и д а н. Плескав і народ від бажання добра своїй державі. Письменник плескав... Як я ненавиджу себе, що не заперечив тоді зразу поверх ваших оплесків і не злетів тоді!..

Г у с а к. Тепер злетиш. І далеко.

С к и д а н. Псіна... (До Вигури). Не про себе дбаю, народ розбредеться з колгоспу.

Г у с а к. Народ! А хто його підбиває на втьоки? Га? Втекла твоя жінка, як криса з корабля!.. Вже десять днів... І ти мовчиш! Дітей покинула... «Хай,— каже,— пропадають з вашим колгоспом...»

С к и д а н. Кому вона сказала?

Г у с а к. Казала!..

В и г у р а. Годі! Приступимо до діла.

П а с і ч н и й. Іще раз прошу вас як людина людину...

В и г у р а. Яку людину? Що за людина? У мене об-ласть відстає! Буду я слухать тут бабські розмови.

Входить Уляна.

У л я н а. Он як!

Гусак. Прошу вийти! Сію минуту, ну!

Уляна. Куди! *(Підходить до Вигури)*. Не бійся... чого одступаєш? Вигуро, Вигуро! Чому нема щастя в нашому колгоспі, кажи?

Вигура. Спитай у Скидана.

Уляна. Питала. Скидан каже — нема щастя і не буде, поки ми душу не однесем у колгосп. Так от ми й душі однесли. А де воно? Розкрий секрет, Вигуро. Земля прекрасна, небо синє, роса вечірня, ранішня роса. І сонце, й цвіт, і плід, і пахощі насіння. Чому ж дочка вже хоче кидати нас, батьків старих? Донечко моя...

Вигура. Годі поезії! Роса вечірня... У мене область... Гусак! Гаркавий!.. Де Гаркавий!?

Уляна. Гаркавий? Міліцію вже кличеш? *(До Вигури)*. Де твоя совість? В портфелику захована.

Вигура. Я поїхав... *(До Скидана)*. Все ясно... До вечора весь хліб на станцію по плану! А вечером ми взагалі тебе провіримо. *(Виходить)*.

Уляна *(до Гусака)*. Районний гусак! Тепер ти в нас хліб забираєш...

Гусак. А ти думала...

Уляна. Який нечуваний, нелюдський сором... Як же це ми допустилися, люди робочі? Отак охляти на землі багатій і родючій. Забур'янити її, не виорати. Створити план не по врожаю... Хто заморочив нам розум у великому чистому ділі? Які безбатченки!?

Гусак *(до Уляни)*. Підводи готуй!

Скидан. Приготуємо. Ну тебе, Гусак, я все одно знищу.

Гусак. Спізнивсь.

Скидан. При людях кажу. Ось члени партії. Сам загину, але... тебе приборкаю.

Уляна. Каїн!

Скидан. Законспірована куркульська нечисть тебе, розносника незгод і наклепів, за ніс водила, сукиного сина. «Харко Гусак! Який розумний!» — і ти вже набиндючився. «Харитон Гусак! Який державний!» — і ти задрав носа. «Товариш Гусак, красавець!» — і ти в свою красу повірив, мордяка репана!

Гусак. Причім тут зовнішність?

Скидан. Я про нутро твоє кажу ледаче. З партії вилетиш.

Гусак. Не вилечу.

Скидан. Вилетиш!

Гусак. Жартуєш! Я одмежуюсь од своїх помилок. Я вже одмежувавсь. Понятно? Транспорт готуй!

Входить Верещака.

Верещака. Як радісно транспорт готувати! Бойовому колективу привіт!

Входять Пасічний і Нечитайло.

Пасічний. Товариші, по конях і машинах!.. Час!..

Пасічний, Гусак і Уляна виходять.

Нечитайло. Петре, щось у мене в очах пливе.

Скидан. А ви посидьте трохи... Писатель, здрастуйте...

Верещака. Мое вам шанування, вже сказав.

Скидан. Ви часом не зустрічали Мар'яни?.. Де вона?..

Верещака. Чому я мушу знати, де Мар'яна? Я тільки що прибув.

Скидан. Як довго... Ай-ай-ай!.. (До Верещаки). Слухайте, що ви про нас написали в газеті?

Верещака. А що?

Скидан. «Свято хлібоздачі в колгоспі «Пам'ять Леніна». (Показує газету). Для чого ці рожеві фарби? Кому потрібні ваші патетичні вигадки про стан речей у нашому колгоспі?.. Читав народу — сміялися.

Нечитайло. Не всі. Жінки кляли.

Верещака. За що?

Скидан. Не впізнали себе у вашім дзеркалі. (До Нечитайла). Догодив якомусь сатанюзі. (До Верещаки). Чи ж ми такі? Нашо ви вигадали нас?

Верещака. Хто? Я вас вигдавав? Я вас не вигдавав! Я узагальнив ваш образ з любов'ю і написав про вас високу піднесену правду, до якої всі повинні прямувати в перспективі.

Нечитайло. Нашо ж так високо правду підносять, що вже й землі не торкається? Написав би по нашому росту, що означає, наприклад, коли хліба обмаль? Лихо народне чи наклеп на високість?

Верещака (до Скидана). Що це за настрої? Раніше я тут чув подібне щось хіба у Тихого Захарка...

Скидан. Помер.

Верещака. Тихий?.. Від чого?

Скидан. Не сказав.

Нечитайло. Все жалів, що писати не може. А тут ще письменником його продражнили. Так ото він балакав, поки й не той... Ну, припустім, каже, ворог народу мене спантеличив, і я не посіяв. А те, що посіяв, оддав в порядку перевиконання. Частично, знов же, каже, припускаю, що хтось з великих начальників... ой-ой-ой!.. Великі діла! *(До Верещаки)*. Ну, ви ж серед нас живете!!! Хто вам ману наводить на очі?!

Скидан. Подумали хоч раз у всесоюзному масштабі, в яку ціну влетить Держплану ваша висока і дуже зручна делікатність, що йде в обхід турбот, страждань і небезпек?

Верещака. Ви мелете дурниці!

Нечитайло. Мовчи, Петре!

Скидан. Нема!.. Чуєте!

Верещака. Чого?

Скидан. Не знаєте? Який гнітючий сором!..

Верещака. Соромитись, товаришу, тут нічого.

Скидан. Соромитись, товаришу, тут є чого!

Верещака. Цікава думка. Запишу. Цікава й вельми підозріла.

Скидан. Не лякайте. Записуйте всі слова, які невірною вимовляв, як матюкався з ланковим і Гусаком сьогодні і морди підкуркульникам — ох, жалію! — не побив оцим от кулаком.

Нечитайло. Та не волнуйся, Петре. Годі!

Скидан. Горілки б мені чи самогону, чорт би їх побрав!.. Може б, я виспався хоч раз за тиждень... Чи я вже сплю, і все це сон?.. Товаришу, у вас нема горілки? Хоча письменники, я чув, не п'ють...

Верещака. Не п'ю. Ніколи. Чарки в рот не брав. Як комуніст...

Нечитайло. ...Тверезий. Бачу. А ми, хоча і теж партійні,— п'ємо.

Скидан. Що я наробив! Що ж я наробив, товариші?.. *(До Верещаки)*. Чого ви мовчите? Порадьте. Ви ж у Москві були. Звольте доложити урядові про все, що я тут натворив. Чи напишіть...

Верещака. Як написати? Це неможливо.

Скидан. Ой товариші... Неправильно. Може порушитись гармонія робочих і селян. А хто винен? Чи саботажники і підкуркульники самі? Чи обласні очковтира-

телі? Чи районні перевиконавці? Чи, може, я, що дію тут? Га? Може, винен я, що не зумів гаразд того, чого ніколи ще ніхто й ніде не вчив?.. За що люди працювали? Не покладали рук! На восході восходили, на заході заходили...

Верещак а. Ну, знаєте, в умовах даного уривка часу суть не завжди в тім, що єсть, а головним чином в аспекті певної спрямованості.

Не читайло. Глупості!

Скидан. Он як!

Верещак а. І я, як теж уповноважений, зрештою, навіть не маю права...

Скидан. Серця!..

Верещак а. Без афектацій. Єсть же директива...

Скидан. Ну, виконаємо, виконаємо, годі! Обставини міняються, могли б і директиви змінитись... Ой!..

Верещак а. Товаришу Скидан, я дуже вас шаную. Ви вірите, я преклоняюсь перед вами.

Скидан. Спасибі.

Верещак а. Але ви можете злетіти з посади. Попереджаю.

Скидан. Куди? Летіти можуть зави чи наркоми. Нам з вами нікуди летіти. Письменнику і біографу мій, посад у нас нема. Я хліб творитиму державі все життя, ви — твори. Шаную все, що потрібне державі, і розумію посади, ранги і пости. Тільки я говорю, ви чуєте мене: заготовителі також приходять і уходять, а ми тут вічно. Тому їм план і хліб, нам — спір... Як голова болить і серце... І десь Мар'яна... Ой досада... Ви дивитесь на нас зви-сока, знаю.

Верещак а. Неправда! Несправедливо!

Скидан. Можливо, не те слово вжив. Для многих з вас ми взагалі існуємо як булочка, яечко, молочко. Ми хитрі, ви — одверті. Ми «собі на умі», ви — бездоганні... Тільки буде так, послушайте! Хто з нас і що оддасть на комунізм процентуально, на щастя людства кому судилось що оддати,— колись же стане ясно всім. Усім буде легше, всьому світу. А зараз так чогось мені жаль... Я пішов. *(Іде. Спиняється в дверях, щось збагнувши)*. Да! Два слова... Хочу я, аби ви втілили в мистецтві мої діла. І не в холоднім результаті, а в самому пеклі процесу. Є величезний смисл, їй-богу. Щоб не пропала разом з нами ні одна краплина поту...

В е р е щ а к а. Ну, що ви!.. Слухайте...

С к и д а н. Аби мій запорозький рід, мої нащадки в комунізмі пишались моїми навіть помилками, як діти лицарів в старовину пишались шрамами на темних портретах своїх батьків трудних — розбійників і оборонців віри.

В е р е щ а к а. Ви збожеволіли! Я вас не чув!

С к и д а н. Не чув? О, мій співець з голоском побутовим... Він мене не чує... Як ви смієте мене не чути?!

В е р е щ а к а. Як ви смієте на мене кричати?

С к и д а н. Я не кричу. У мене діти в хаті кричать без матері вже другий тиждень, а я... Запишіть: літературний образ у складному стані. Безодня труднощів і перешкод, недосконале, поспішне знання, і жаль, і ненависть до темряви й нікчемства, і біль народження нового, і муки творчості не в кабінеті, не в уяві, а на новому всесвітньому полі... Хліба не вистачить, чув?! Постарався Вигура!

В е р е щ а к а. Так... Ну, добре... Он як... Слухайте, невже це?.. Цього бути не може!..

С к и д а н. Не повинно бути.

В е р е щ а к а. Я... я мушу щось зробити... *(Виходить)*.

Пауза.

С к и д а н. Написав листа. Провір мене. *(Читає)*. «Шановний товаришу Сталін. В дорученім мені колгоспі діла туговаті. Кругом несправедливості чимало, плям капіталізму і дурниць. І трохи забагато вже розносників суворих директив з портфелями попід руками. Через незгоду і невміння вибилися з сил і почали потроху ненавидіти одне одного. Пришліть негайно в допомогу розумного більшовика, да не штрафного, ми, бачте, село, а з вищою освітою марксизму-ленінізму і з добрим серцем, інакше можемо пострілять один одного до суду. Сіяти почнемо нормально, через тиждень. Насіння маєм. Ваш Скидан». *(До Нечитайла)*. Як?

Н е ч и т а й л о. Треба сіять. Державу мусим годувати. Лист добрий.

С к и д а н. Послав з Мар'яною. І ось — ні Мар'яни, ні одвіту.

Входить Тягнибіда. За ним Уляна.

С к и д а н. О! Степан! Приємно... Ти що?..

Тягнибіда. Мовчу.

Скидан. Так... Понятно. Маєш?

Тягнибіда. Да... Прошу всіх вийти.

Скидан. Нашо?.. Роби при людях.

Уляна. Це що таке?.. Ой!..

Скидан. Хвилиночку... Робота Гусакова?

Тягнибіда. Да. Пригадуєш розмову?.. Сьогодні я міг би сказати, як мені жаль. Але тут люди... Виконую обов'язок сумний.

Уляна. Ой!

Скидан. Без зайвих слів. Виконуй.

Тягнибіда. Громадянини Скидан, ви арештовані.

Уляна. Не дам!.. Рятуйте!.. Мино!.. Левку!

Входять Цар, Трубенко, Біднина, кілька жінок.

Цар. Що сталося?

Уляна. Петра арештували!

Левко Цар. Петра? Хто смів?!

Нечитайло. Он як! *(До Тягнибіди)*. Бери вже й нас! Арештовуй разом з нами всю «Пам'ять Леніна».

Левко Цар. Не йди, Петре. Нема за що тягти тебе до криміналу!

Скидан. Спокійно. Не будемо вчиняти бунту. *(До Уляни)*. Прошу не плакати. *(До Тягнибіди)*. Три слова колективу на прощання.

Тягнибіда. Можна.

Входить Гусак.

Гусак. Товаришу прокурор, ви не маєте права вчиняти мітинги злочинців.

Тягнибіда. Не маю. *(До Скидана)*. Говори.

Скидан. Прощайте, товариство. Простіть, що не вистачило в мене знання і розуму розкрити вам ясну картину світу... Що був я часом косноязыкий перед вами і що не повірили ви напочатку моїм домашнім аргументам. Але, товариші, з того часу, повірте мені на прощання, з того великого часу, як розчахнувся світ і Ленін став на стороні людського, не покладав я рук. Прощайте.

Всі. Прощай.

Левко Цар. І ти прости, Петре, що не повірили тобі до кінця. Бо ти такий же, як і ми, та ще й з нашого села. Що не хотілось нам вважати тебе за вчителя життя.

Скидан (*до Гусака*). Прощай і ти... переможець... Презираю.

Гусак. А що мені твоє презирство вже. Ніщо!

Тягнибіда сидить за столом, обнявши щільно голову руками. Раптом підводиться.

Тягнибіда. Ніщо?.. Хто сказав? З яких це пір презирство Скидана до ворогів звелось на ніщо? (*До Гусака*). А коли я порву (*рве ордер*) і плюну на це паперове шмаття?

Гусак. Он як! Ти кинув під ноги свою долю.

Тягнибіда. Чорт з нею.

Скидан. Ой дивись, Степане...

Тягнибіда. Петре, поки я прокурор, я сам розслідую сьогодні...

Гусак. Кого? Ти маєш наказ товариша Вигури! Його розслідуєш? Зволь діяти негайно!

Тягнибіда. Я буду діяти, як велить закон — єдиний для всіх! І моя совість...

Входить Мар'яна. Вся її постать — страх, тривога і торжество.

Мар'яна. Петре!.. Що це тут?

Нечитайло. Розбий!.. Арештувати хотіли!

Левко Цар. Вже забрати прийшли Петра.

Скидан. Уже мене Вигура прикончив, Марисю!

Мар'яна. Хто... Ніхто тебе... Ніхто вже не посміє... (*Іде назустріч*).

В сусідній кімнаті шум і галас. Відчиняються двері. Чорнота двічі стріляє в Мар'яну з нагана, але не влучає. Мар'яна падає в обійми Скидана. Лунає третій постріл. Чорнота падає. Його застрілив Сторчак. Загальне збентеження.

Сторчак. О господи! Безневинну людину... Що ж це таке?.. До чого дожили.

Тягнибіда. Несогласована стрільба. Врозбрід пішла.

Гусак. Зброю! (*Кидається на Сторчака*).

Сторчак впустив наган на підлогу. Гусак хутко його піднімає.

Сторчак. Я... Я смерть хотів одвести... Клянусь... (*До Гусака*). Ви пам'ятаєте, я казав вам: не стріляти ж...

Гусак. Хто казав?.. Кому?.. (*До Тягнибіди*). От вилазка!.. Три роки панькались!.. Скільки раз я говорив — знищити гадів.

Тягнибіда. Знищимо... до одного...

Входить секретар обкому партії Орацький.

Орацький. Що за шум? Здрастуйте... Хто і кого тут збирається нищити?

Нечитайло. Скидана забирати хочуть!

Уляна. І вже стріляли Мар'яну, трохи не вбили!

Орацький. Мар'яну? Хто?

Хутко входить Вигура.

Вигура. Товаришу секретар!.. Уповноважений по заготівлі... хлібообласті... Вигура!..

Орацький. Бачу. Видно Вигуру по фігурі. Що ви тут накоїли? Як це розуміти?

Вигура. Я... проявляв твердість. *(Тихо)*. Пропав.

Орацький. Твердість? Яку твердість?.. Дубову. Так я і ЦК повідомлю.

Вигура. Я... Хотів сказати...

Орацький. Мені вже сказали Мар'яна й Орися в дорозі. Все і всіх уже знаю... Навіть в обличчя: товариш Нечитайло, Гусак, товариш Цар Левко?

Левко Цар. Я, вашій милості.

Орацький. Будьмо знайомі. Я — новий секретар обкому партії Орацький. Як живете?

Левко Цар. Не питайте. Погано.

Орацький. Чому?

Левко Цар. По сукупності многих причин і обставин.

Орацький. Що ви кажете!

Левко Цар. Молекули не утряслися, — раз. Тепер, — письменники аналіз учинили: страждання, кажуть, не те — спрямоване не на головні предмети. Навіть сумніви, повірите, і ті вже не годяться.

Верещак. Він одноосібник.

Орацький. Ну і що ж? Сьогодні одноосібник, завтра — колгоспник, і не абиякий, а член правління, а там, може, й голова колгоспу, якщо ми Скидана порекомендуем в інструктори замість Вигури. Як ви, товаришу Цар?

Левко Цар. Премного вдячний. Згоден на все добре. Ну, скажу наперед, щоб ви знали, — діло наше навряд чи вийде.

Орацький. Вийде. Вже вийшло. Весь світ схвилюваний.

Левко Цар. Що ви кажете?

Орацький. Йй-богу!

Левко Цар. А я, признатись, думав, що таких людей, як ми, на світі немає. Що не друзні, а не любезні...

Орацький. Хто? Найдружніші.

Левко Цар. Хлібом не годуй,— дай обсудити щось своє, огудити...

Орацький. Ну... Позвольте... Ви ж самі й осуджуєте...

Левко Цар. І я ж такий, хіба який. І сини були якісь, хто їх знає, неслухняні. Повиростали — подалися з дому. Ну, правда, роботящі були і великі любителі бійки.

Орацький. А де вони?

Левко Цар. Десь на війні повбивано.

Скидан. Сини були герої. Коли ми втратили їх під Новоградом, тужив, повірте, весь Богунський полк.

Орацький. А де їх пам'ятник? Що названо їх іменем в селі? Лікарня, школа, вулиця? Нічого! Все іменем Лассаля, Розі Люксембург!

Нечитайло. Клари Цеткін.

Орацький. Де їх портрети? У вас нема художника в колгоспі?

Уляна. Є! Професор. Ось!

Безверхий. Безверхий.

Уляна. Будяки все малює та горщики на тину. А зараз взявся за корів.

Безверхий. Не за корів, а за колгоспну череду.

Орацький. Наскільки пам'ятаю ваші твори, раніше цих корів ви просто чередою називали.

Безверхий. Да. Нет. Позвольте. Зачем? Я ось тут намітив собі цілу п'ятилітку. Думаю бабахнуть ось так вот (*перелічує на пальцях*): взятіє Зимнього дворця, взятіє Києва, взятіє Перекопа — шість на три. Потім рішив засмалить заседаніє етого, как его... А корови й будяки — ето пустячки, так сказать, для душі, а вообще мій жанр: взятіє, вступленія, заседанія і портрети видатних діячів.

Орацький. Так. А ви напишіть портрет Тарасика чи його батька — Скидана, та так, щоб навіть літ через

п'ятсот, милуючися вашим твором, народ казав: «Які красиві були люди великої революційної доби».

Вигура (*підходить*). Товаришу секретар, дозвольте...

Орацький. Ну?..

Вигура. Після того, як ви розкритикували й викрили мене з такою ясністю і геніальною прозорливістю, я глибоко зрозумів, що я... людина не наша.

Орацький. Чого там — не наша. Наша. Ви непоганий ворог ворогів, але друг друзів ви нікчемний. Нікчемний! І це велике наше лихо. (*До колгоспників*). Оці Вигури, Гусаки, на жаль, все наші люди.

Уляна. Самі наплодили! Ото як вийде на трибуну, поверх людей як гляне, та так розумно й гарно промовляє, та довго так, що плачеш і не знаєш — на небі ти чи на землі. Злізе додолу — хмара. Голос міняється. І хоч би тобі раз усміхнувся! Усміхніться, прошу вас, хоч разочок! Я ж трудівниця! «Ніколи всміхатись. Мені треба соціалізм будувати!»

Орацький. Єсть і такі. А зачепи його — на партію обижається. Не зрозуміла його партія. (*До Вигури*). Ні, зрозуміла. Війну об'явили вигурівщині, війну! Бездушність, пиху, холодну байдужість, казенщину, дурість — усе, що ображає «Пам'ять Леніна» і гідність народу...

Уляна. ...виметемо залізною мітлою!

Орацький. Так, Уляно. Каленим залізом. Все в наших силах. Нема перепон добру!

Левко Цар. А скажіть, тепер пак, коли все, казав той, уже наше і нема нігде нічого там такого, так от теперечки, коли людина, скажیم, умирає, то як от її трактувать: списується вона з бригади в яму, як безпольний інвентар, чи можна думати, що є щось і зараз таке...

Орацький. Великий Ленін буде вічно жити.

Левко Цар. Ленін — зрозуміло. А ми — прості, звичайні люди, оті, що по церквах колись копійчані свічки перед образами палили, вимолюючи крихітку безсмертя...

Орацький. Безсмертне людство, товаришу мій. І в ньому людина знаходить безсмертя через свої діла. Якість содіяного і буде його мірою в комунізмі. Іншої міри життя я не знаю. Бездоганна ленінська міра, безсмертного Леніна. (*До Скидана*). Спасибі за мужність,

Скидан. Податок зменшуємо до ваших пропозицій. І всім спасибі!

Всі. Спасибі й вам!

Орацький. Все. (*Пауза. Поволі повертається в бік Гусака і Вигури і, ледве стримуючи гнів*). Громадянинне Вигура, громадянинне Гусак, вийдіть вперед. Народ вас хоче розглядіти.

Гусак і Вигура виходять, спустошені, на авансцену.

Завіса

*Київ — Москва — Київ,
1935—53 рр.*

ЖИТТЯ В ЦВІТУ

П'еса на 4 дії

ДІЙОВІ ОСОБИ:

- Мічурін Іван Володимирович.
Олександра Василівна — дружина Мічуріна.
Терентій — робітник Мічуріна.
Калінін Михайло Іванович.
Карташов — професор, представник формальної генетики (вейсманіст).
Хренов — козловський справник.
Отець Христофор — благочинний.
Биков — міський голова.
Бикова — його дружина.
Соколова-Орлова — родичка Бикових, дружина члена міської управи.
Бурьонкін — листоноша.
Рябов
Синицин (Павлуша) }
Лісницький Федір } учні Мічуріна.
Лісницький — його син)
Пашкевич — академік.
Дружина Пашкевича.
Донька Пашкевича.
Кічунов — професор.
Сивцев — професор, представник формальної генетики.
Наташа Жукова — студентка.
Візник.
Мавра — служниця Бикових.

Майєрс
Берд
Перекладач
Вартовий

} американці.

Червоноармійці, командири, ревкомівці, робітники, селяни, студенти, садівники, піонери та інші.

Дія відбувається в місті Козлові — нині Мічурінську.

ДІЯ І

КАРТИНА ПЕРША

Будинок з верандою в саду. Біля хвіртки зупиняється Лісницький. Він прибув здалеку: кашкет в пилюці, вицвілий піджак. Торбинка, чайник, вузлики, пакунки. Він молодий, життєрадісний, очі голубі.

Біля грядки працює Терентій.

Лісницький. Здорово! Тут живе Мічурін?

Терентій. Живе він тут, та десь немає вдома. Губернію пішов оглядати.

Лісницький. Досада! Сім тисяч верст проїхав! Нема, кажеш?

Терентій. Нема! Вже другий місяць блукає.

Лісницький. Чого це він?

Терентій. Неправильна, каже, природа. Все, каже, не так: росте себто все невірно. І ходить та сердиться або замислиться й мовчить. Нелегка доля...

Лісницький. Велика, отже... І ходить, треба гадати, неспроста, і сердиться недарма.

Вдалині з'являються двоє подорожніх.

Перший подорожній. Гей! До Мічуріна куди?

Терентій. До Мічуріна? *(Побачивши вдалині Мічуріна)*. Дозвольте. Либонь, іде. Дивіться! Лександро Василівно!

На ганочку з'являється Олександра Василівна.

Олександра Василівна. Він... Біднесенький! Весь у поросі!

Терентій. Еге. Одні вуса стирчать. Піти поки що від гріха. *(Виходить)*.

Олександра Василівна *(за сцену)*. Іване, здрастуй!

Всі. Здрастуйте!

З'являється Мічурін, засмаглий, запорошений, стомлений.

Мічурін. Привіт дому. Подорожнім привіт.

Олександра Василівна. Господи, як висох! Ну, чистий Дон-Кіхот з картинки. А засмаг та обносився як! Стомивсь, певне?

Мічурін. Ні.

Олександра Василівна. Ну... як же ні? Тож обійшов, я бачу, половину Росії.

Лісницький. Широка картина!

Перший подорожній. Суворо!

Мічурін. Сумна картина. Все, що давним-давно випадково потрапило під руку землеробові,— злаки,— все вироджується, куди не глянь. Такі ж убогі сільські сади: аніси, боровники та інші — археологічні рідкості, копійка ціна.

Лісницький. А на півночі скрізь хвоя шумить, пане. На тисячі верст.

Мічурін. Тисячі верст та тисячі літ. *(До подорожніх)*. Звідки будете?

Перший подорожній. Сибірські.

Другий подорожній. З Уралу.

Лісницький. З Далекого Сходу. Ось вам лист від пана Куроша.

Мічурін. Дякую. Сашо, от гість!

Лісницький. Лісницький Федір. Привіз вам насіння — мигдаль, монгольський бобовник...

Мічурін. Бобовник?! Дорогий мій, як я його чекаю!.. *(До дружини)*. Сашо!

Лісницький. ...тайгова груша, китайська яблуня, лимонник, виноград!

Мічурін. Сашо!.. Слухайте, та ви золота людина! От тепер я багач! *(До дружини)*. Тепер ми багачі з тобою!

В глибині сцени, біля воріт, зупиняється візник. В колясці три американці, з них один перекладач.

Перекладач. Хеллоу! Ге-е! Тут живе містер Мічурін!

Лісницький. Тут.
Візник. Ось стоїть! Диковина!
Перекладач. Хеллоу!
Мічурін. Зараз! *(До подорожніх)*. Заждіть трошки. *(Підходить до американців)*.

Олександра Василівна іде в дім.

Перекладач. Джентльмени, ми приїхали. *(До Мічуріна)*. Пліз¹. Візьміть.

Мічурін бере чемодан. Американці ідуть слідом за ним до веранди. Лісницький і подорожні залишаються біля хвіртки.

Майєрс. Яке все незвичайне!

Берд. Я нічого не бачу тут незвичайного, окрім пилу й вибоїв. Чорт мене поніс у цю діру.

Майєрс. Ви невдоволені?

Берд. Я не бачу тут найменших ознак діла. Фу! Ай-ай! Фу! Мені здається, ми не туди потрапили.

Майєрс *(до перекладача)*. Скажіть, хай доповість.

Перекладач *(до Мічуріна)*. Пліз. Можна бачити містера Мічуріна?

Мічурін. Можна. Я Мічурін.

Перекладач. Ви Мічурін?! Містер Майєрс, ось містер Мічурін!

Берд. Но!.. Містер Джін Мічурін?!

Майєрс. О, пардон! Ради бога.

Берд *(кидається до Мічуріна, вириваючи один чемодан, до перекладача)*. Чорт вас побери! Беріть чемодани! Я вас прожену к чорту. Дайте чемодани!

Перекладач. Дайте чемодани! Містер Мічурін, ради бога!

Берд. Тисяча чортів! Містер Мічурін! Це оригінально! Ах!

Перекладач. Містер Берд каже, що це дуже оригінально. Він сам теж любить носити чемодани... *(До Берда)*. Я кажу, що ви теж любите носити чемодани.

Мічурін. Це дуже похвально.

Перекладач. Містер Берд з цього почав кар'єру.

Мічурін. Так... Ну що ж. Похвально.

Майєрс. Здрастуйте. Професор Майєрс. Франк Майєрс, зі Сполучених Штатів.

¹ Пліз — будь ласка *(англ.)*.

Мічурін. Дуже радий.

Перекладач. Зі Сполучених Штатів Америки!
Юнайтед Стейтс. Директор інституту землеробства.

Майєрс. Містер Берд. Мій друг.

Берд. Берд. Уоллес Берд.

Перекладач. Містер Уоллес Берд, найбагатша людина Америки.

Майєрс. Я спеціально приїхав...

Перекладач. Містер Майєрс спеціально приїхав до вас на кращому пароплаві Америки де-люкс.

Мічурін. Це дуже люб'язно. Я дуже радий.

На веранді з'являється Олександра Василівна.

Мічурін. Прошу. Моя дружина, Олександра Василівна, мій друг і помічник.

Берд. Берд.

Майєрс. Майєрс. Це дуже чудовий день, місіс Мічуріна.

Олександра Василівна. Прошу, тобто дякую.

Перекладач. Містер Майєрс каже, що він в захопленні взагалі.

Берд. Містер Мічурін... Пробачте... *(До перекладача)*. Спитайте, одначе, чи він той Мічурін.

Перекладач. Містер Мічурін, містер Берд цікавиться — чи не живе тут поблизу інший містер Мічурін.

Мічурін. Не знаю. Не чув.

Перекладач. Містер Берд цікавиться: цей дворик і є той сад, про який ми читали в Америці? У вас є інший, більший сад?

Мічурін. Більший? Чому більший? Ви приїхали дивитися мій сад? Ось він. Прошу вас.

Мічурін і американці ідуть в глибину саду. Олександра Василівна іде в дім. Входять Терентій і Бурьонкін. До них наближається візник.

Терентій. Вигадка, і більш нічого...

Бурьонкін. Вся пошта гуде...

Візник. Кажуть, власноручно сам цар...

Терентій. Цар?.. Брехня... Не може бути, щоб цар та знав, що є місто Козлов. Немає таких царів.

Бурьонкін. Не про місто знає, а про Івана Володимировича.

Т е р е н т і й. Мели!

В і з н и к (до Бурьонкіна). З міністрами говорив...
Дайте йому, каже, золота, срібла, скільки забажає. Хай,
каже, купається в молоці, тільки не пускайте, каже, за
кордон. Он як!

Т е р е н т і й. За кордон такого сквернослава, був би
я цар, і я б не пустив.

В і з н и к. Так. А той — губернаторові.

Т е р е н т і й. Це ж котрий?

В і з н и к. Не знаю. А той, отже, вже справникові на-
шому, шкурі. Ось він, хижий.

Бурьонкін виходить. Швидко входять Биков і Хренов.

Х р е н о в. Що передавали? Хто? Кому? Стій!..

В і з н и к. Награжденіє.

Х р е н о в. Яке? Хто сказав?

В і з н и к. А чиновника губернського з вокзалу хто
віз? Я!

Х р е н о в. Ну...

В і з н и к. А опісля — мериканців.

Х р е н о в } Яких? Де вони?..

Б и к о в }

В і з н и к. Котрі мериканці — га?

Х р е н о в. Авжеж! Ну!

В і з н и к. Тутечки. А губернський у гостиниці.

Х р е н о в (до Бикова). Все знають!..

В і з н и к. Ну, як же не знати, коли сам казав. У вас,
каже, знаменитий садівник. Нагорода йому від царя
дуже спішна. Це той уже, губернський...

Б и к о в. Сказитись!

Х р е н о в. А американці де?

В і з н и к. В саду. Он чемодани. А самого повели в
кущі умовляти.

Б и к о в. Провалитись!

Х р е н о в. Голубчики, що ж це робиться! Пошта гуде,
гостиниця шушукає. Лише я нічого не знаю!

Б и к о в. Самі винуваті.

Х р е н о в. Я винуватий? А хто казав: поспішиш —
людей насмішиш? Хто затримав мене? Ви! Треба було
зразу цього губернаторського хлопчика в коляску —
і сюди. А не варення варити.

Б и к о в. Я винен? Дякую вам. Це ж пряма ваша
справа.

Хренов. Моя, звичайно. Ой голова болить, рятуйте!..

На веранду квапливо виходить Олександра Василівна.

Олександра Василівна. Панове... що з вами? Здрастуйте.

Хренов. Нам потрібен пан Мічурін.

Биков. Доброго ранку.

Олександра Василівна. Прошу зайти. Він буде дуже радий.

Терентій. Зрадіє... тьфу... от брехні...

Хренов. Пробачте, де він?

Олександра Василівна. В саду. До нього приїхали начебто здалека.

Биков. Яка неприємність!

Олександра Василівна. Не лякайте. Щонебудь сталось?

Биков. Ваш чоловік одержує нагороду.

Олександра Василівна. Слава богу! Він такий щасливий! Я так цього хотіла, так хотіла! Хвилиночку... *(Іде в дім)*.

Биков. Ах, добре! І головне — було б із-за чого.

Хренов. Все неймовірно в цьому світі!

Биков *(оглядаючись)*. Я розумію — нагороду Філіпову, отцю Христофору, французові Дюльно. В них-бо сади! А це?..

Хренов. Дарма!.. В гостиницю швидше!

Терентій. З похмілля одурів собачник.

Биков і Хренов виходять. Входять Мічурін і американці.
На веранді з'являється Олександра Василівна.

Майерс *(надзвичайно схвилюваний)*. Те, що я бачив,— геніально. Ви, містер Мічурін, дивовижна людина. Я ніколи вас не забуду.

Перекладач. Те, що Майерс бачив,— геніальне. Ви дуже здивували містера Майерса. Містер Майерс каже, що йому буде приємно згадувати про вас взагалі, навіть коли він помре.

Мічурін. Ну, що ви! Дякую. Не треба.

Майерс. Я щасливий бути вашим сучасником.

Берд. Так. От це бізнес!

Перекладач. Містер Майерс і містер Берд ка-

жуть, що вони були б щасливі стати вашими компаньйонами.

Мічурін. Не розумію. Як? Ага. Так-так.

Майєрс. Я кажу, варто було приїхати з Америки, щоб потиснути вам руку.

Перекладач. Вам руку.

Олександра Василівна. Правда?

Майєрс. Так. Це правда.

Олександра Василівна. Ви сказали, що ви щасливі...

Перекладач. Так, містер Майєрс сказав, що це має щось таке... І що він надзвичайно щасливий бути вашим сучасником взагалі.

Олександра Василівна. Я заплачу.

Мічурін. Сашо, заспокойся. Це так кажуть. Це люб'язність.

Олександра Василівна. Але це так гарно. Як радісно, коли люди привітні!

Майєрс. Перекладіть. Це грандіозно по силі і глибині задуму. Я вперше тут відчув, що може створити людина. Це майже надприродно.

Перекладач повторює фразу за фразою.

Мічурін. Ні, що ви. Це тільки початок!

Олександра Василівна. Боже мій!

Мічурін. Сашо...

Олександра Василівна. Іване, я щаслива... Спасибі вам... Я щаслива це чути. Мені так цього хотілось, мені так цього хотілось! Адже так мало щастя!

Мічурін. Ну, що ти кажеш, їй-богу! Нічого вони не щасливі. Балаканина.

Берд. Цікаво, про що вони говорять, Майєрс? Що вони кажуть?

Перекладач. Вони кажуть...

Мічурін. Слухайте, не перекладайте цього. Це надто приватна розмова. Сашо...

Олександра Василівна. Ну, добре, добре. Мені піти?

Мічурін. Ні, чого? Залишайся.

Олександра Василівна. Вони сказали, що вони щасливі. Боже мій!.. Ти чув, що вони сказали?.. Вони сказали — це майже надприродно...

Б е р д. Містер Мічурін. Я приїхав висловити вам подяку від садівників Канади. В Канаді цього року замерзли всі вишні, крім вашої.

Перекладач повторює фразу за фразою.

М і ч у р і н. Так? Я дуже радий.

О л е к с а н д р а В а с и л і в н а. Ну, як тобі не соромно! Не можна ж так, Іване.

М і ч у р і н. Почекай. Я кажу — дуже радий. Не терплю тендітних сортів.

П е р е к л а д а ч (до Берда). Він каже взагалі, він... Йому не подобається щось таке.

Б е р д. Уелл¹. Містер Мічурін, поясніть, одначе, чому ми не бачим ваших лабораторій? Де ваші робітники?

Перекладач повторює фразу за фразою.

М а й е р с. Так. Невже ваш уряд...

М і ч у р і н. Мій уряд садовими справами не цікавиться.

Б е р д. Дуже дивно й безглуздо.

Швидко входить Б и к о в і спохвату, будучи до того ще й близоруким, зупиняється перед Майерсом.

Б и к о в. Пане Мічурін!

М і ч у р і н. Я зайнятий.

Б и к о в. Здрастуйте!..

М і ч у р і н. Зайнятий, кажу!

Б и к о в (просто по квітах підходить до Мічуріна). Пардон... По указу його величності, государя... імператора Миколая Олександровича маю честь вручити вам...

М і ч у р і н. Що вам треба?

Б и к о в. ...орден Святої Анни третього ступеня.

М і ч у р і н. Слухайте. По-перше, дякую цареві. По-друге, стійте і не руштесь, інакше я вас ображу дією, хоч ви і міський голова. Стійте! Ви наступили мені на серце!

Б и к о в. Ой!.. Пробачте. (Тихо). Ну, я тобі це пригадаю. Ванько скажений.

М і ч у р і н (кидаючись до зламаної квітки). Обережно. Ти!!! Терентію, проведи пана!

Биков і Терентій виходять.

---

¹ У е л л — добре (англ.).

Мічурін. Ось потіштесь. Фіалкову лілію злавав. Унікал!.. (До Майєрса). Прошу вас.

Майєрс. Ах!

Мічурін. Запах який? Скільки світ стоїть, люди не знали запаху лілій.

Майєрс. Абсолютно вірно, лілії не пахнуть.

Берд. Або пахнуть падаллю.

Мічурін (подає лілію Берду). Прошу.

Берд. О-о. Це бізнес...

Перекладач. Містер Берд каже: це щось божественне. Це гроші. Ви можете нам продати?

Мічурін. Ні, ні, ні. Це єдине, що я за все життя присвятив моїй дружині.

Перекладач (до Майєрса). Це... лірика взагалі. Родинне.

Мічурін. Ціла епопея, панове... Я вивів її з жовтої і шехлахової лілії. Гібриди першого і другого покоління були жовті. В третьому поколінні з'явилися окремі лілові екземпляри, пилкок чорний і, як бачите, запах. Три нових ознаки, яких не було у батьків. Це вже нові якості, що заперечують закон Менделя.

Майєрс. Закон Менделя?

Мічурін. Так. Закон Менделя не пояснює розвитку рослин. І я почав займатися створенням нового дерева.

Берд. Уелл. (Рішуче). Містер Мічурін, вам тут не місце.

Перекладач. Містер Мічурін, містер Берд каже...

Берд. Це ж ваш масштаб.

Перекладач. Це не ваш масштаб.

Берд. Ваше місце в Америці!

Перекладач. Ваше місце в Америці!

Мічурін. В Америці? Чому в Америці?

Олександра Василівна. Іване Володимировичу...

Мічурін. Помовч.

Берд. Подумайте.

Перекладач. Подумайте!

Мічурін. Бачите, для дослідів, звичайно, цікаво мати весь світ. Але я тут чекатиму, поки не буде по-моєму.

Перекладач. Він хоче тут одержати деякі результати.

Майєрс. Ви що маєте на увазі?

Перекладач. Що ви маєте на увазі?

Мічурін. Найголовніше. Просунути плодоносний світ далеко на північ.

Берд. Перекладайте: містер Мічурін!..

Перекладач. Містер Мічурін!

Берд. Я вам ще раз кажу: ваше місце в Америці. Ми всьому надамо нашого масштабу. Я купую це! Увесь цей сад ми навантажимо на пароплав — і в Америку! Ви будете мати вісім тисяч доларів, лабораторію, сто помічників!

Перекладач повторює фразу за фразою.

Мічурін. Ні.

Перекладач. Ф'юїть!..

Олександра Василівна. Іване...

Берд. Розумію. Вам жаль розлучатися з цим пейзажем. Ми вам створимо точно такий самий пейзаж. Я кажу відверто — ви золота людина.

Перекладач повторює фразу за фразою.

Мічурін. Я російська людина, і це... і нема таких ні грошей, ні пароплавів... Зрозуміли? Ну, ось...

Берд. Подумайте.

Перекладач. Що ви робите! Ви губите бізнес!

Мічурін. Ні, чому? Це не та розмова. Це мене пригнічує. Годі, годі...

Олександра Василівна. Іване, вони ж нічого не сказали. Вони сказали — подумайте.

Мічурін. А я їм кажу: хай приїдять за двадцять років. І хай не пригнічують мене своїми грошима, чорт їх забери... (До перекладача). Це ти їм вдома перекладеш.

Берд. Що він сказав?

Перекладач. Я... Він каже... Я не зовсім зрозумів. Він просить перекласти вам це не тут.

Лісницький (підійшовши). Пане Мічурін! Приїздіть до нас на Дальній! От де ваше царство! От де могутність! Там, здається, всі ліки світу. А краса яка! Тільки справжнього фруктового дерева нема! Все, що завозили звідси, з України, не кліматизується, мерзне.

Перший подорожній. Жорстока у нас природа.

Мічурін. Панове, умовимось: природа не жорстока і не добра. Закони її безособові! Для неї, змії, цареві

красуні, холерні бацили — одна ціна. Тому наївно і безглуздо чекати милостей від природи. Взяти їх у неї — ось завдання.

Лісницький. Подолати закони!

Мічурін. Зрозуміти, а не подолати. Думати треба. *(Про себе)*. Вони мені будуть пейзаж робити, як звіру...

Перекладач. Пане Мічурін! Містер Майерс і містер Берд в однаковій мірі захоплені вами.

Мічурін. Так? Дуже добре.

Перекладач. Вони сказали, що ви маєте діло, яке взагалі чого-небудь варте. До побачення.

Берд. Гуд найт¹, містер Мічурін. Гуд найт, місіс Мічуріна.

Американці виходять. В глибині саду лунає постріл. Вигуки дітей, Терентія. Мічурін іде в сад і вертається. Входить Терентій, він тягне злодійчука — Павлушу. Зупиняється перед Мічуриним.

Терентій. Отакий батько був пройдисвіт, і такі діти. У, звір...

Павлуша. А-а!..

Мічурін. Замокни!

Терентій. Розбійник!

Мічурін. Дивись на мене. Бити не буду! Подивимось, чого це живіт у тебе так роздуло...

Терентій. Відомо чого.

Мічурін *(витагує з хлопчикової пазухи яблуко)*. Що це? Чого мовчиш? Що це?..

Павлуша. Яблуко.

Мічурін. Яке?

Павлуша. Кисле.

Мічурін. Зелене!

Олександра Василівна. Не лякайте дитину! Не кричіть.

Мічурін *(Павлуші)*. Де оте яблучко крапчасте? З маленького дерева. Одне висіло... Ну? Де воно?

Павлуша. З'їв.

Мічурін. Що? З'їв? З насіннячком? Терентію! Розріж йому живота!

Павлуша. А-а-а!

Олександра Василівна. Ну, що ви робите?

¹ Гуд найт — на добраніч *(англ.)*.

Мічурін. Достати мені насіння! Чув? Терентію, щоб було насіння!

Павлуша. А-а-а! *(Вибігає)*.

Мічурін. Ось... творить. *(До Лісницького)*. Ай-ай-ай! Так мені хотілось показати вам одне... тобто... не плод — видіння, клянусь... Немов передвісник... Неначе радісний талант поміж юрби... Нема таланту. З'їли. *(Відходить на веранду)*.

Олександра Василівна. Стомився він. Зайдіть пізніше.

Подорожні виходять. Мічурін біля робочого столу лагодить годинники. Недалечко біля грядки Терентій.

Пауза.

Терентій. Ех, даремно ви, Іване Володимировичу, в Америку не погодились! Воістину даремно. Я б від цих іродів не те що до Америки, до Японії втік би.

Мічурін. Не твоє діло.

Терентій. Та не моє, звичайно, а жаль. В Козлові всіх аж скрутило б від заздрості. *(Починає співати)*.

Мічурін. Перестань співати. Співець!

Терентій. Ну, що за наказаніє господне! Не стуй, не ходи, не дихай, не співай. Не було такої домовленості.

Мічурін. Росію лають іноземці, а відповісти нічого... Не співай, прошу тебе.

У хвіртку входить отець Христофор.

Отець Христофор *(з'являючись на веранді)*. А чому не співати?.. Радуватись треба всьому дому і веселитись, Іване Володимировичу. Возвеличили ви град наш Козлов.

До нього підходить Олександра Василівна.

Отець Христофор. Олександро Василівно, з кавалером вас, царської милості орденом...

Олександра Василівна. Спасибі, батюшко.

Мічурін *(не відриваючись від роботи)*. Хто тут?

Олександра Василівна. Отець Христофор.

Мічурін. Що треба отцю Христофору?

Отець Христофор. Відносно годинника...

Мічурін. Не брешіть... Годинник буде готовий за два дні. Ви це знаєте.

Олександра Василівна. Іване Володимировичу!

Отець Христофор. Ну, припустимо, просто зайшов.

Мічурін. Попи просто не заходять. Нікого не хрестимо, не ховаємо... Підслухувати прийшли, отець Христофор? Розвідувати?

Олександра Василівна. Ну, посоромся, що ти.

Отець Христофор. Іване Володимировичу, я прийшов об'яснитись.

Мічурін. Об'яснитись?.. Скажіть, яка складна натура — отець Христофор!

Отець Христофор (*сідає в крісло проти Мічуріна*). Не смійтесь. Двадцять п'ять літ тому був я не отець Христофор, а звичайний семінарист.

Мічурін. А зараз ви — звичайний піп.

Отець Христофор. Дозвольте, не зовсім, не зовсім... Так. Так ось, закінчив навчання, вірував, молився і вирощував мій сад. Але ось прочитав я пана Дарвіна, і віра моя...

Мічурін. Вилетіла в трубу!.. Світ стоїть без бога. А вам треба було служити, посаду добру зайняти. В акцизники йти не хотілось...

Отець Христофор. Ні, ви послухайте.

Мічурін. Ну?

Отець Христофор. Так... Потім довелось мені якось познайомитись з трудами вченого монаха Георга Менделя, котрий схрещував...

Мічурін. ...зелений і жовтий горошок і довів, що спадкове начало непізнанне і недоступне ніяким втручанням.

Отець Христофор. Саме так.

Мічурін. Далі.

Отець Христофор. Ну і ось, саджаю і переконуюсь, що ознаки справді проявляються в нащадків у незмінному вигляді. І щороку біля грядки стверджується моя віра в бога.

Мічурін. А чому бог у вас щороку сад виморожує?

Отець Христофор. Клімат.

Мічурін. Убогість розуму і косність, а не клімат. Чого в мене не виморожує?.. Ось, погляньте. (*Показує малюнок персика*). Персик. Бачите? Так от, він у мене буде рости під Тамбовом.

Отець Христофор. Персик? Під Тамбовом?

Мічурін. Так!

Отець Христофор. Яким чином?

Мічурін. Беру монгольський бобовник і схрещую його з південним персиком. Ви уявляєте віддаль? Потім, коли я побачу...

Отець Христофор (*зіскакує в гніві*). Це блуд, а не персик! Іване Володимировичу, не блюзнірствуйте! Не перетворюйте божого саду на будинок розпусти!

Мічурін. Ех, темнота!

Отець Христофор (*забігав у хвилюванні*). Не спокушайте мене! Олександро Василівно! Терентію! (*До Мічуріна*). О, я бачу вас! Бачу, хто водить вашою рукою, щоб осквернити землю господню, пречисту матір всього створеного!

Мічурін. Заждіть, мислителю. Вже коли почали розмову про землю, так дозвольте вам сказати, що в житті рослини земна куля грає роль батька, а не матері.

Отець Христофор. Як? Хто ж тоді мати?

Мічурін. Зовнішнє середовище природи, ось хто. Воно — справжня мати-вихователька. Розуміти треба. Треба мати фантазію.

Отець Христофор. Дозвольте...

Мічурін. Нічого не дозволю.

Отець Христофор. Дозвольте! Я кажу...

Мічурін. Не перебивайте мене!

Отець Христофор. Я кажу...

Мічурін. Я кажу, не перебивайте мене, чуєте! Нічого ви на природі не розумієтесь... або брешете. Сядьте!

Отець Христофор. Ну, знаєте, хай я нічого не розуміюсь, але я все-таки скажу вам: це так безглуздо, неможливо і гріховно, як у тваринному царстві спарувати собаку зі щукою.

Мічурін. Хороше порівняння. Але вже, видно, з цього приводу мені не з вами розмовляти.

Отець Христофор. Ах, ось як!

Мічурін. Так. От створю нове персикове дерево і напишу до Академії наук.

Отець Христофор. Це справа не Академії наук, а найсвятішого синоду.

Мічурін. Сашо, чуєш?.. Розумію. Он як. Так знайте, я теж до синоду напишу.

Отець Христофор. Що?

Мічурін. Я напишу, що ви в бога не вірите.

Отець Христофор. Як?.. Як?.. Як?..

Олександра Василівна. Іване Володимировичу!

Отець Христофор. Олександро Василівно, Терентію! Будьте свідками!

Мічурін. Чого — свідками? Ви, священнослужитель, насмілились заявити мені, прихожанину, в моїй хаті, що ви в бога не вірите?!

Отець Христофор. Коли?.. Я говорив про помилкову думку юності.

Мічурін. Облиште. Це не вертається. Нема у вас бога! Пуста ви людина. Синодський чиновник у рясі, і більш нічого. Вчений! Горох розводить!..

Отець Христофор. Не смійте!

Мічурін. Він не вірить у персик. Він ні в що не вірить!

У хвіртку входить листоноша Бурьонкін.

Бурьонкін. Доброго здоров'ячка, Іване Володимировичу!

Терентій. Тихше, йди сюди.

Отець Христофор. Ось я-а-ак...

Мічурін. Так. І ніяка ряса тебе не врятує.

Отець Христофор. О! Ти злий... Ти раб химер своїх і марень облудних! Ти пригнічуєш ближніх!

Мічурін. Я служу дальнім. *(Підійшовши до отця Христофора, тихо)*. Хто ти? Чому при твоїй появі мене охоплює печаль, нудьга, слабість? Ідять геть. Я не хочу лагодити ваш годинник. Він непотрібен вам. Ваш час не рухається. Ви вічні, як косність.

Отець Христофор. Іване Володимировичу, не треба. Погарячилися.

Олександра Василівна. Іване, ради бога.

Мічурін. Ідять геть... Ідять! Ідять!

Терентій. Та йдять уже, добром вас просять.

Отець Христофор *(бере годинник)*. Добре, Іване Володимировичу. Я піду... Я піду! *(Виходить)*.

Мічурін. А-ай...

Бурьонкін *(підходячи)*. Заспокойте ваші нерви, Іване Володимировичу. Здрастуйте. Доброго ранку, з добрими вістями.

Мічурін. Здрастуй, Кузьмичу.

Бурьонкін. Плюньте ви на них. Ви подивіться, скільки кореспонденції приніс. Вся пошта ваша. От діла! Сьогодні, Іване Володимировичу, ми з вами побили рекорди. Шістдесят листів, шість бандеролей і чотири закордонних... Во!.. Просто забирайте з сумкою — все ваше. А ви хвилюєтесь. Адже всі оті попи, купці, справники тобто, повірте, до ста літ доживуть, а ніхто їм ніколи не написав і не напише такого шанобливого листа. Во! Дивіться — Персія, їй-богу, бачите. А ось Англія чи Голландія... Зараз, зачекайте... Во марка — король якийсь!

Мічурін. А, ну їх, королів. Поглянь, чи немає з Сибіру, з Кавказу.

Бурьонкін. Є! Заждіть. Тут ще Америка є, на пошті казали...

Мічурін. Та ну?..

Бурьонкін. Є... Де вже вона? Ага, ось. Баришня з свічкою. Ось вона. Запитує! Щось таке їй треба від Івана Володимировича, Олександро Василівно. Наша бере! Всім буду казати.

Мічурін *(розкриває конверт)*. Насіння.

Бурьонкін. Дайте подержати. *(Бере)*.

Мічурін. Алтайське.

Бурьонкін. Насіннячко, чи думало ти, що потрапиш в Козлов? Ну, рости, рости... В час добрий. Побачимо, чим ти нас порадуєш.

Олександра Василівна. Спасибі, Федоре Кузьмичу. Буде радість.

Бурьонкін. Обов'язково. До таких людей, як ви, радість повинна прийти по закону.

Олександра Василівна. Спасибі.

Бурьонкін. І вам спасибі, панове, від усіх добрих людей. А марочки оці прошу мені подарувати.

Мічурін. Колекцію збираєте...

Бурьонкін. Іване Володимировичу, життя прожити — не поле перейти. Хочу, щоб діти мої бачили, що батько їх не даром переходив житейське поле. Я марочки під склом повішу. Будьте здорові.

Мічурін

Олександра Василівна } Спасибі.

Бурьонкін. Щасливо залишатись. *(Виходить)*.

КАРТИНА ДРУГА

Рання весна. Сад. Маленька оранжерея. Грядки сіянців. Мічурін на грядці, схилився над рослиною, наче лікар над хворою дитиною. Видно з усього, що минуло чимало часу.

Мічурін. Ні! До персика нам, видно, ще далеко. Сашо, запиши: дикий мигдаль з персиком не схрещується.

Олександра Василівна. Записую вже п'ять років.

Мічурін. Ще раз запиши: дикий мигдаль з персиком не схрещується. Пошукаємо обхідних шляхів. Хто ж винен тут — я чи персик? Звичайно, я. Не вистачає майстерності спостереження. *(Уважно розглядає сіянці)*. А ці вимерзли.

Олександра Василівна. Так. Я ж казала тобі...

Мічурін. Тільки, будь ласка, без зауважень.

Олександра Василівна. Але ж я нічого ще не сказала, господи.

Мічурін. Зажди. Я кажу, вони знову вимерзли. Отже, зовсім ймовірно, що мені дуже важко. Зрозуміла?

Олександра Василівна. Ну...

Мічурін. Так от розуміти треба, а не зразу: «говорила та говорила».

Олександра Василівна. Ну, мовчати теж не буду.

Мічурін. Ні, ти все-таки помовч. Дай мені висловитись.

Олександра Василівна. Ну, висловлюйся. Оратор! Смішно.

Мічурін. Так. Я, очевидно, смішний серед тисячолітніх зарослів ніким не розгаданих закономірностей. Шановні пані і шановні панове! Якщо вам важко зі мною, облиште мене. Я проробив лише маленьку щілинку в таємницях і вже бачу, який слабкий і жалюгідний я. Ну, що я знаю?

Олександра Василівна. Ти знаєш більше від усіх.

Мічурін. А-а! Поки що я знаю лише одне: цей сад нікуди не годиться.

Олександра Василівна. Що?

Мічурін. Я відмовляюся від цього саду.

Олександра Василівна. Ти що? Здурів? Ти пам'ятаєш, що казали іноземці? В світі подібного нема.

Мічурін. Багато вони розуміють, твої іноземці.

Олександра Василівна. Ну, звичайно, у тебе всі дурні і нездари. І ти сам завжди з усього невдоволений.

Мічурін. Сашо, я прошу уваги і співчуття, а не критики!.. Цей сад я вирішив перенести в інше місце.

Олександра Василівна. Але вже раз переносили.

Мічурін. Не туди перенесли. Доведеться ще раз. *(Пауза)*. Чого ти мовчиш?..

Олександра Василівна. Я згодна.

Мічурін. Ну от, слава богу, за багато літ хоч це зрозуміла.

Олександра Василівна. Тобі не соромно?

Мічурін. Рідна моя... Не те що соромно, голову б розбив об дерево, так я собі надокучив. Ну, та що робити, коли не вистачило передбачливості зрозуміти все зразу. Грунт жирний! Ось вони вирости швидко і померзли, розманіжені панята! А ми розплачуємось за їх швидкий ріст.

Олександра Василівна. А куди переносити?

Мічурін. В Донську слободу. Там цей казнокрад Агапов продає ділянку. Чудовий ґрунт, виснажений, пісочки, яри, болотця.

Олександра Василівна. Але ж там водою заливає.

Мічурін. Ну й добре. Там, коли вже виживе, то буде дерево, а не тепличний паразит. До речі, сарайчик є — пожити на перший час.

Олександра Василівна. А гроші? Адже на хлібі сидимо. Діти. Ваню, подумай про дітей.

Мічурін. Я думаю про дітей. Про кого ж мені думати? Все, що я роблю, я роблю для дітей. Коли-небудь вони придуть у наш сад. Я думаю...

Лунає гучний хрипливатий голос, з-за кушів з'являється Хренов. У витягнутій наперед лівій руці він тримає на повіді мисливських собак, а в правій — кашкет. З живота звисає ягдташ з дичиною.

Добрий десяток качок за поясом.

Хренов. Все думаєте, все мрієте! Моє шанування, панове!

Мічурін

Олександра Василівна } Здрастуйте.

Хренов (*оглядаючи сад*). Боже, яка благодать! От уже де завжди свято, це у вас. Ельдорадо!

Мічурін. Чи не можна без глуму?

Хренов. Образились за Ельдорадо? Ха! Але ж це обивателі ради лихослів'я так охрестили. Олександро Василівно, чи не хочете качечку? Чудесні качечки! Не образьте мисливця!

Олександра Василівна. Ні! Ні!

Хренов. От ненавиджу ці принципи! Ну, хочете в обмін? Вже признаюся — за цим і зайшов.

Олександра Василівна. Не розумію.

Хренов. За травичкою.

Олександра Василівна. Ах, клематис! Зараз. (*Виходить*).

Хренов. Яка розкішна настойка на цій траві — китайська медицина, клянусь! В Америці такої нема! Тубо! Це медицина, особливо перед ухом з йоржів... Сьогодні ми на луку смажили... Голубчики мої!.. Тубо!..

Мічурін. Ви мені щось хотіли сказати.

Хренов. Я вам багато дечого хотів сказати, але ви людина противна, колюча, як йорж. Бог вас покарав, тому я помовчу.

Мічурін. Не скаржусь і не чекаю похвал.

Хренов. Ні, чому? Ви розумний. Все ваше листування з закордоном я знаю і все, що ви робите, теж знаю, оскільки мені це належить. Тільки нічого з цього не вийде. Країна наша темна. «Фрукти — народу...» Які фрукти?! Аби був хліб!

Мічурін. Не одним хлібом...

Хренов. Чув. Гордість вас заїла. От що. Пихатість. Незгода. Ви подивіться на мене. От я справник. А я не гордий і не пихатий. Гордості в мене ні на гріш. А вже кому б, здається!..

Мічурін. Я не гордий. Я зосереджений.

Хренов. Воно й видно. Тубо!.. Так... Потім говорите казна-що.

Мічурін. Не розумію.

Хренов. Нащо ви отцю Христофору мислі одкриваєте? Це людина лукава, кар'єрист. Чорт його зна, що він напише про вас до синоду. Не дивіться на мене так. Думаєте — справник, то вже й сучий син!.. Про мене

гидоту говорите. Називаєте мене казнокрадом, Ноздрьовим, Собакевичем. Називали?

Мічурін. Не криюсь.

Хренов. Отож-бо... А який я Собакевич? Хіба що собак люблю. Погана ви людина. Аморальна! Все вам не так. Вам навіть дерева ростуть не так!

Мічурін. Не так.

Хренов. А по-моєму, так! Я розумію, можна дещо там з чимось... Сам закінчив класи. Та не можна ж до паскудства. Ви скоро скажете, що світ... Що цей прекрасний божий світ теж побудований не так?! Це... це — опозиція.

Мічурін. Це не опозиція, а властивість моєї натури.

Хренов. Як?

Мічурін. Все, до чого я в житті торкаюсь, я намагаюсь покращити.

Входить Олександра Василівна.

Хренов (*сміється*). Вже куди краще. Боже мій... (*Бере у Олександри Василівни пучок трави*). Ну, так от що: за травичку спасибі. А сад, повірте мені, здайте Міністерству землеробства під питомник. В усякому разі, будете забезпечені. Попросіть.

Мічурін. Прошу три роки.

Хренов. Читав. Погано просите. Це не прохання, а прожекти.

Мічурін. Мені потрібні умови для науки.

Хренов. Вам потрібні умови, а нам потрібна служба, а не кавардак в природі на державні кошти... Дуже вдячний, Олександро Василівно! (*Виходить*).

Олександра Василівна його проводить.

Мічурін (*услід гнівно*). Олександро Василівно!

Пауза. Музика. Вечоріє. Мічурін і Олександра Василівна на сцені біля молодої яблуні.

Який убогий, жалюгідний світ! Як я ненавиджу мізерність і розумову бідність. Вільха, осика, ялина, верба — куди не гляну, все не так, усе не людське — боже! (*Підходить до яблуні*). Яблуне, яблуне, що ж нам робити?.. В холодній сліпоті споконвіку застигла величезна Північ без щастя садового плоду і цвіту. Яблука — ла-

сощі. Виноград — пісенне слово. Невже не суджено нам перемогти! Невже я не доживу до тих часів, коли щезне деревобязнь, деревоненависництво і темрява; коли не соснова шишка, а плід садового дерева радуватиме дитину? Вирощування плодів земних, о господи, хай замінить закон твій у кожній школі... Як це просто, як абсолютно просто. Дайте мені світ на сто років!

З а в і с а

ДІЯ II

КАРТИНА ТРЕТЯ

Вітальня квартири академіка Пашкевича в Петербурзі. Професори, дружини, доньки, сини професорів — студенти. Настрій святковий — напередодні Нового року. В сусідній кімнаті накривають на стіл.

Входить професор Кічунів.

Кічунів. Панове, справа Мічуріна набирає зовсім неприпустимого ганебного характеру. Сьогодні департамент землеробства відмовив йому в допомозі.

Сивцев. Ганьба!

Карташов. Жахливо!

Донька Пашкевича. Ганьба... Яка ганьба! Та що ж це робиться!

Кічунів. Місяць оббиває пороги! О чиновні, прогнилі душі! «Які гібриди, що за гібриди, соромтесь! В слідує кимнату!»

Донька Пашкевича. І він іде?

Кічунів. Іде! В слідує, в слідує, в слідує! Місяць!.. Одна лише людина заступилась.

Карташов. Хто саме?

Кічунів. Інспектор Марфін. Уявіть, приїздив з Тамбова. Так ось за це при мені вигнали його з міністерства. «Пане Марфін, ви звільнені з посади інспектора». — «За що?» — «За втручання не в свої справи. Ви стільки років протегували цьому суб'єктові. Мало того, що він займається чорт зна чим, ви хочете, щоб він розводив цю розпусту в природі на державні кошти».

Загальний шум обурення.

Хвилиночку. Тоді я не витримав. «Послухайте, кажу, що ж це робиться? Адже Мічурін найвидатніший наш селекціонер-оригіна́тор. Перший у світі. Це наша російська гордість!» Ух, бачили б ви, як піднялась з-за столу чиновнича підла пика, щедрінський органчик: «Прошу не дорікати мені гордістю. У мене теж є гордість! Він відмовився виконати наші умови». Я встав і кажу: «Він хоче займатися наукою». Грюкнув дверима. Будьте ви прокляті,— думаю. Іду. Зустрічаю його в коридорі — ви б подивились!

Донька Пашкевича. Мічурін?

Кічунів. Так.

Донька Пашкевича. Боже мій! Треба було його запросити до нас на Новий рік!

Кічунів. Запросив.

Пашкевич. Спасибі. Я завжди захоплююся вашим благородством.

Донька Пашкевича. Так-так. Вам би не професором бути...

Всі засміялись.

Кічунів. Абсолютно! Капітаном далекого плавання. Все життя мрію.

Пашкевич. Чого ж він не йде?

Донька Пашкевича. Здається, дзвоник? *(Виходить і незабаром вертається)*.

Пашкевич. Мене не тільки департаменти обурюють, панове...

Кічунів. Розумію. Коли навіть у Канаді, де вимерзли всі вишні і залишилась одна лише — Мічуріна, наша! Коли половина земної кулі одержує, нарешті, можливість плідництва на новій, науковій, нашій російській основі, чому мовчать деякі наші «жерці» — охоронці мошей природи?

Сивцев. Жахливо, панове!

Карташов. Я обурений бездушністю департаменту, одначе я хотів зауважити, що Мічурін, як практик, що не має спеціальної теоретичної освіти...

Кічунів. І слава богу! Майже всі великі відкриття зроблені такими. Я стверджую, що його практика вище наших теоретичних пізнань. Вона має не тільки риси всезагальності, але й безпосередньої дійсності, від якої ви, Євгене Григоровичу, відірвані, пробачте.

К а р т а ш о в. Я не згоден.

К і ч у н о в. Звичайно. Вам страшно визнати його погляди.

К а р т а ш о в. Чому?

К і ч у н о в. Тому, що доведеться тоді викинути півжиття своїх друзів.

К а р т а ш о в. Не думаю. Я вважаю, що Мічурін, не-свідомо, можливо, але, безумовно, суперечить Дарвіну.

К і ч у н о в. Оборонець Дарвіна!

Всі сміються.

(До Пашкевича). Василю Васильовичу!

П а ш к е в и ч. По-моему, Мічурін продовжує Дарвіна. Дарвін пояснив еволюцію...

К і ч у н о в. А він хоче її творити!

В передпокою лунає дзвоник.

Іде... (Виходить).

П а ш к е в и ч. І наш обов'язок допомогти йому! Подумати — десь у страшній самотності, в глушині народжується людина!

Загальне схвалення.

К і ч у н о в (в дверях). Панове! Пан Мічурін.

Входить Мічурін.

Пане Мічурін, ось ваші друзі.

М і ч у р і н. Пробачте, запізнився.

Д о н ь к а П а ш к е в и ч а. Панове, одну мить.

Д р у ж и н а П а ш к е в и ч а. Панове, прошу вас. Новий рік! Тут через вас, пане Мічурін, ціла баталія.

Всі підходять до стола.

П а ш к е в и ч. Панове! Остання хвилина століття. Бачу мільйони людських очей, спрямованих у майбутнє. Двадцяте століття! Що принесе воно науці? Росії? Людству? В цю хвилину урочистого чекання звернімо свої погляди до народу, огляньмо століття минуле. Яку невимовну силу виявив наш російський народ при наявності найжахливіших умов! Гігант Пушкін, чарівник Глінка, Гоголь, Лермонтов, Некрасов, великий Толстой!

С т у д е н т и. Чайковський, Мусоргський, Крамської, Рєпін! Белінський, Герцен!

П а ш к е в и ч. Чернишевський — великий демократ, «справжня честь Росії». Сеченов, Мечников, Тімірязєв, Павлов, Менделєєв — гордість світової науки і наша гордість. Радісно від багатства, могутності і різноманітності талантів, народжених Росією дев'янадцятого століття! Наповніть бокали. За народ! За геній народу! Хай же наступаюче двадцяте століття принесе нашій батьківщині повний розквіт і свободу. Хай підніметься Росія! Хай розправлять крила всі її степові й гірські орли і понесуть славу вітчизни в усі прийдешні століття, не скороминушу, а вічну, як писав Чернишевський, на благо всьому людству. За вас, мислителі, вигнанці з кафедр, з батьківщини, горді в'язні і пророки прийдешнього! Чим ніч темніша — тим яскравіші зорі! З новим століттям!

Починаючи зі слів: «За вас, мислителі...» — годинник б'є дванадцяту.

Д о н ь к а П а ш к е в и ч а. Яке все стало урочисте! Я почуваю, що стою на земній кулі, на планеті, і вона летить. Нове століття! Щось величне приходить в наше життя.

К і ч у н о в. Так. Сьогодні ніч великих передчуттів і високих бажань.

С т у д е н т и. За високі бажання!..

П а ш к е в и ч. Тост, гостю Іване Володимировичу, ваші бажання?

М і ч у р і н. Багато бажань хвилюють мене, тобто одне бажання: я хотів сказати, панове, саме для даного випадку...

В с і. Яке?

М і ч у р і н. Я хотів би в цьому столітті посягнути в якійсь мірі на світовий порядок.

Сміх.

К а р т а ш о в. Дуже скромно.

П а ш к е в и ч. Чому? Будь ласка.

М і ч у р і н. Дев'янадцять століть нашої ери спостерігає людина таємничу мінливість в природі під впливом мінливих оточуючих умов. Але коли я повстану, так би мовити? Повстану і створю мінливість в природі за своїм бажанням? Я маю на увазі створення запланованих спадкових змін.

Студенти. Браво! Браво!

Сивцев. Ач, куди сягнув!

Карташов. Остільки ж красиво, оскільки й неможливо.

Пашкевич. Тихше, панове!

Мічурін. Хто посміє зрівнятись тоді з могутністю народу?! Коли труд на землі стане творчістю, мистецтвом! Все стане іншим!

Студенти. Браво! Браво!

Студенти підводять Мічуріна до рояля. Одна з дівчат почала грати.

Карташов. Власне, чому все обов'язково повинно стати іншим? Іншим — ще не значить більш досконалим.

Дружина Пашкевича. Панове, не сперечайтесь. *(До Мічуріна)*. Прекрасно!

Сивцев. Ну! Для новорічного снігу це занадто, але для віку, раз за сто років, — можливо.

Студент. Пане Мічурін, це грандіозно! Це прекрасно! Ви напишіть книгу таку, щоб прозвучала на весь світ!

Мічурін. До книги мені ще далеко.

Донька Пашкевича. Що ви! Ви знаєте, батько сказав, що ви створюєте для людства нову науку землеробства...

Мічурін. Ну, що ви. Дякую.

Студент. Скажіть, звідки у вас це розуміння?

Мічурін. Від батька й діда. Я вирощую рослини з чотирьох років. Все життя сиджу на грядці й дивлюся вниз.

Кічунів *(очевидно, на адресу Карташова)*. Багато хто дивиться вниз!

Пашкевич. Тільки одні бачать калюжу, інші — зорі. Іван Володимирович бачить...

Донька Пашкевича. ...зорі!

Мічурін. Я бачу сни... Поринаю в спостереження... Так. Тільки сни ці, признатися, поки що важко заробляти. Іноді один сон за п'ять років заробиш, а то й того менш... За ваше здоров'я!

Пашкевич. За ваші сни!

Студенти. За зорі!

Донька Пашкевича. З новим століттям!

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

Рання весна. В саду біля веранди працює Терентій. На першому плані біля розчиненого широкого вікна веранди Олександра Василівна. Вона напівлежить у кріслі, хвора.

Олександра Василівна. Ну ось і новий сад на новому місці. Очам не віриться, що це ми його перенесли сюди руками оцими. Що продавати, Терентію?..

Терентій. Та все вже продали. Не шкода мені праці, дерева жаль. Пропаші дерева.

Олександра Василівна. Оцими ось руками. Як радісно мені!

Терентій. Що продавати, не втямлю?

Олександра Василівна. Пригадуеш, коли тієї весни, вночі, в дощ, усі ми троє звалилися в рів з водою. Ти проклинав тоді дорогу в темряві, в грязюці. Пригадуеш, що він сказав?..

Терентій. Відомо, що: «Дурень». Хіба почувеш що путне від нього?

Олександра Василівна. Ні, він сказав: «Дурний, це дорога до безсмертя».

Терентій. Ви мене безсмертям не годуйте. Що завтра на базар нести?

Олександра Василівна. Та щось таке, щоб не помітив. Крісло там, чи що? Нічого ти, Терентію, не бачиш. Темна твоя душа.

Терентій. Дурниці. Ви мені картоплі дайте. Щоб посадив весною, а восени поїв: картопля, ріпа, огірок. Гов'ядина! А це... коли воно виросте? А виросте, то зволь вгадати — яка, як не замерзне. А там і помирати час.

Олександра Василівна. Терентію, те, що ти сказав, жахливо. Це не твої слова.

Терентій. Каюсь, не мої. Важко мені з вами — ото й говорю — абищо.

Олександра Василівна. Йому ти такого ніколи...

Терентій. Йому вже не скажу до смерті. Нехай, так уже мені випало... То що ж нам продавати?..

Олександра Василівна. Недобре мені, Терентію.

Терентій. Бачу.

Олександра Василівна. Як простудилася тоді, з церкви ідучи...

Терентій. А-а... Діло не в простуді.

Олександра Василівна. А в чому ж?

Терентій. Не знаю. Ваша таємниця, не моя.

Олександра Василівна. Не треба так, Терентію.

Терентій. Мовчу.

З-за веранди з'являється Мічурін з садовим інструментом, ящиком з землею, чимось до краю захоплений.

Мічурін. Сашо. Ти тут? Що з тобою?

Олександра Василівна. Нічого. Тобі видалося щось?

Мічурін. Ні. Я щось хотів сказати... забув... Хм... Що ж це я хотів сказати?.. Ага!..

Олександра Василівна. Що?

Мічурін. Приснився дивний сон. Якесь весілля. І ми віддали заміж доньку, а вона — вишня. І все — музика, музика. Потім дивлюсь — а вона не вишня, а японська черешня.

Олександра Василівна. Це ти думав щось.

Мічурін. Ні, я... Це що в нас — завтра чи сьогодні?

Олександра Василівна. Сьогодні.

Мічурін. Сьогодні? Як, сьогодні?

Терентій. Господи! Час — і той вже розгубили! *(Виходить)*.

Мічурін. Дозвольте, дозвольте... *(Поклав інструмент, присів і почав щось дивитися в записній книжці)*.

Входить Бурьонкін.

Бурьонкін. Добрий день, Іване Володимировичу!

Мічурін. Заждіть, заждіть. Де ж це воно? Яке число?

Бурьонкін. Дуже важливі події відбулися в світі.

Мічурін. Так, так...

Бурьонкін. Вже другий рік.

Мічурін. Заждіть, заждіть. Зараз, одну мить. *(Іде знову на веранду)*.

Бурьонкін. Кажуть, у місті холера.

Олександра Василівна. Так, так. Я забула провідати хвору. Ти пообідаєш без мене... Іване...

Мічурін *(з'являючись)*. Чого тобі?

Олександра Василівна. Ти пообідаєш без мене.

Мічурін. Обідати не хочу.

Олександра Василівна (до Бурьонкіна). От бачите...

Мічурін. Дивись, що робиться. Ось...

Показує їй померзлі сіянці.

Олександра Василівна. Знову ні?

Мічурін. Ні.

Олександра Василівна. Отже, всі труди пропали марно...

Мічурін. Як, марно?.. Я сказав — ні. Це дуже багато, моя люба. О, тепер я знаю, що робити... Помилка! Тисячі дурнів, подібних до мене, століттями повторюють її. Чому? Тому що косність розуму, млявість духу... Терентію!

Голос Терентія. Іду!

Мічурін. Акліматизація. Яка дурниця! І от знаю, що нічогосінько не вийде, а сію. Яка сила інерції зохвана в людині! (Кидає сіянці).

Терентій (підходить). Вовка скільки не годуй... Я вже вам казав, облиште... Ну, чого ви так на мене дивитесь? Ну, не я вам говорив, ви мені казали!

Олександра Василівна. Заспокойся. Як же бути? Що робити?

Мічурін. Я буду робити нові дерева. Абсолютно нові.

Олександра Василівна. Та ти їх робиш.

Мічурін. Природа... Досить мені її милості. Я людина, Сашо! Я повинен створити рослини, кращі від природних.

Олександра Василівна. Ти вже створив їх, Іване. Їх уже багато, і всі вони прекрасні.

Мічурін. Ну, що ти, що ти.

Олександра Василівна. Прекрасні. Навіщо ти себе дратуєш одним лише мізерним персиком?

Мічурін. Але ти розумієш, що це вже не персик, а ціле дерево пізнання! Шістнадцять років боротьби!

Олександра Василівна. Ваню... дивись навколо. За півмісяця тут буде рай.

Терентій. Цвітіння буде розкішне.

Олександра Василівна. Дивись, птахи летять. Боже мій, летять! Журавлики летять!

Бурьонкін. Отак сини мої полетіли на Карпати, і немає синів.

Мічурін. Якщо ми проживем ще десять років, персик буде у Тамбові.

Олександра Василівна. Звичайно, любий мій, все буде так, як ти задумав.

Бурьонкін. Летять журавлики!..

Олександра Василівна. Щось мені недобре сьогодні. Холодно. Так холодно!..

Бурьонкін *(до Терентія)*. Кажуть, у місті холера.

Мічурін. Все зрозумів. Тепер лише б життя вистачило.

Бурьонкін. Іване Володимировичу, кажуть...

Мічурін. Будь ласка, хай кажуть... Зараз, одну мить. *(Іде в кімнату і зразу ж повертається з папкою рукописів)*.

Терентій рухом голови одзиває Бурьонкіна вбік. Виходять.

Сашо!

Олександра Василівна. Га.

Мічурін. Сьогодні вночі до мене завітало натхнення, і я записав його з такою ясністю, приміром, ну... як пишуться закони. Запам'ятайте, друже мій, на все життя.

Олександра Василівна. Так.

Мічурін. Почну тобі спочатку. Слухай. *(Читає)*. «Ми живемо в одному з етапів часу безупинного творіння природою нових форм живих організмів, але по короткочастотності не помічаємо цього...»

Олександра Василівна. Так.

Мічурін. «Властивості порід не передаються від покоління до покоління в незмінному вигляді. Вони формуються в кожному поколінні наново за час від появи прорості до дорослого стану...»

Олександра Василівна. Ой... Іване...

Мічурін. Хвилинку, Сашенько. В голові у мене така ясність, так далеко бачу...

Олександра Василівна. Хороші слова. Все так схоже на тебе... Недобре мені... Ой...

Мічурін. Ну, що ти... що ти?.. Терентію!

Входить Терентій.

Терентій. Немає доктора. Поїхав полювати.

Олександра Василівна. Тихше. Скажіть, що в саду?

Мічурін. В саду? В саду весна. Барометр...

Олександра Василівна. Про птахів я питаю.

Мічурін. Птахи? Птахи полетіли.

Терентій. Далеко. Ех, Іване Володимировичу.

Мічурін. Іди.

Терентій. Слухаю. *(Виходить)*.

Олександра Василівна. Не шуміть. Хочу тиші. Іване, я покидаю тебе... Шезаю. Ой...

Мічурін. Ну от. Не треба. Чому ти так думаєш?

Олександра Василівна. Спогади заповнили весь дім. Розпадається час... Де ти?..

Мічурін. Я тут. Ти бачиш мене?

Олександра Василівна. Так. Ти стоїш передо мною в цвіту, молодий і щасливий. Я чую твій голос... Згадай слова, Іване, поки ще не згас мій світ, що ти казав мені тоді... такі слова прекрасні.

Мічурін. Тоді, пам'ятаю, я говорив тобі: «Моя кохана, ми проживемо все життя не так, як всі. Зовсім інакше». І ти відповідала...

Олександра Василівна. І я відповідала: «Вірно, любий мій...» А ти мені хороше, ніжно говорив тоді про Росію! Так... «Нашу жалюгідну вербоосикову Росію ми перетворимо на сад, такий прекрасний, який ніколи ще не снівся людям». Так... Який ти був тоді красивий!

Мічурін. Яка красива ти була!

Олександра Василівна. Любий мій...

Мічурін. Моя любя.

Олександра Василівна. І ми, пам'ятаєш, поклялися тоді за все життя наше не сказати одне одному жодного неласкового слова. Ніколи...

Мічурін *(одночасно з дружиною)*. Ніколи. Ніколи...

Олександра Василівна. Боже мій! На все життя!

Мічурін. Та ось увійшли ми з юнацьких безжурних літ у сувору змужнілість. Багато прекрасних поривань розгубили по дорогах. І вже не підняти, не повернути їх ніколи. Інші веління життя хвилювали наші серця...

Олександра Василівна. Дай води... *(П'є)*. Так. І ти став мовчазним... А я, бувало, плачу: чому ти мовчиш? Чому ти завжди мовчиш, Іване? Ах, як недобре ти відповів мені одного разу. Ти майже закричав.

Мічурін. Ні, не закричав. Я простогнав тоді жахливі слова: «Слухай, невже спільне життя існує для того, щоб не бачити, яке все неймовірно важке й складне, і чим далі — тим складніше!»

Олександра Василівна. Був час, ти казав: «Як усе ясно!»

Мічурін. То була молодість, цвіт життя, її великий проблеск — любов.

Олександра Василівна. А хіба я не люблю тебе? Хіба любові вже нема?

Мічурін. Пригадую, одного разу я жахливо відповів тобі не «немає», а «ніколи». Потім я сказав: «Слухай»... *(Кладе руки собі на серце і на чоло)*.

Олександра Василівна. Я віддала тобі все.

Мічурін. «Що тобі треба?» — я питав.

Олександра Василівна. «Мені потрібна твоя любов».

Мічурін. «А мені потрібна твоя увага до моєї творчості і співчуття».

Олександра Василівна. Так. Який ти важкий став потім.

Мічурін. Так.

Олександра Василівна. Де ти? Я не бачу тебе.

Мічурін. Тут. *(Раптом все зрозумів: падає перед нею на коліна)*. Сашо! Я все життя належав деревам!..

Олександра Василівна. Ти належав деревам.

Мічурін. Вони мої творіння... Прости.

Олександра Василівна. Прощаю. Бідний мій Іване, не вийшло життя, але благословляю кожен твій крок, кожную думку. Як я жалію тебе!..

КАРТИНА П'ЯТА

Квартира Бикова. Вітальня з верандою в сад. Гості. Хренов і отець Христофор сидять біля столика. Биков, Бикова, Соколова-Орлова підходять до вікна і дивляться через завіски на вулицю.

Биков. Господи! Ну до чого антипатична людина! Іде як, погляньте-но.

Бикова. Жахливо. *(До Хренова)*. Семене Семеновичу! Дивіться.

Биков. Дивіться, як він демонстративно тримає голову. Він весь демонстративний! Хода... Паличка... Чорт зна що!

Соколова - Орлова. Кажуть—скупий, як Плюшкін. Абсолютно аморальний.

Бикова. Він ненавидить нас. Коли він проходить повз наш дім, по моему тілі завжди пробігають якісь флюїди.

Хренов. Недаремне ви його, батюшко, хотіли відлучити від церкви. Недаремне.

Отець Христофор. Коли?

Хренов. Дружина, кажуть, помирає... Кажуть...

Отець Христофор. Що ви? Що кажуть?

Хренов. Н-ну!

Отець Христофор. Не розумію.

Хренов. Да-а... Налякали ви її анафемою.

Отець Христофор. Ніколи! Облиште ці жарти.

Хренов. А ви можете. При вашому ораторському хисті... Кажуть, після сповіді вона бігла з церкви мов божевільна, посковзнулась і впала в воду. О, ви великий серцезнавець! (П'є).

Отець Христофор. Та ви ж не знаєте, що вона мені сказала.

Хренов. Не хочу, не хочу. Церковна таємниця. Не смію.

Отець Христофор. Коли я звернувся до неї з увіщуванням подіяти на мужа, щоб він припинив свої богомерзкі вправи в божому саду, вона стала дорікати мені і крикнула в храмі: «Він святий!»

Хренов. Ну, святий не святий, а наливки в нього — куди вашим! (П'є).

Входить Карташов.

Карташов. Пробачте, будь ласка. Професор Карташов з Петрограда. Маю честь представитись.

Биков. Приємно. Чим можемо служити?

Карташов. Від Академії наук. Маю доручення до садівника Мічуріна. Дуже прошу вас, панове...

Биков (розгубившись). О, з великим задоволенням!.. Саме до обіду...

Карташов. Дякую. Я дуже поспішаю.

Хренов. Куди?

Биков. О ні, ні!

Карташов. Панове, вельми вдячний.

Хренов. Не ображайте главу міста, хоч ви і вчений. Тут до нас перед війною три американці приїздили. Теж, знаєте, вчені. Так будьте певні, довго Америка буде пам'ятати! Іван Петрович як накачали... А тут ще закусочка... Саме на йоршову уху натрапили. Скипає, знаєте, вода, тобто лавровий, розумієте, лист; перець береться, розумієте, га! Іван Петрович? Сказитись, клянусь честю! Тобто, коли вони вже зварені, і ви починаєте їх віджимати в казанок... Ой-ой! Нічого в світі, клянусь, ні в Америці, ні в Європі; куди їм, боже мій! Казка!.. Пробачте, як ваше ім'я, по батькові?

Карташов. Євген Григорович.

Хренов. Що ви кажете? Тезко! В мене шурин Євген Григорович.

Биков (*запрошуючи сісти*). Так от. Прекрасно. Прошу вас, Євгене Григоровичу. Дуже радий, а до садівника Мічуріна завтра. Наперед кажу — одержите силу задоволення.

Карташов. Цікава людина?

Биков. Унікал!

Соколова - Орлова. Тільки не всі вдома.

Биков. Не кажіть. Ні-ні. Е-е... Важка людина.

Отець Христофор. Та-ак.

Биков. Важка і, на жаль, небезпечна. Ну, ні з чим рішуче не згоден. З якого боку не зайді — все йому не так! Ви знаєте, як його в місті обивателі прозвали?

Соколова - Орлова. «Ванька скажений».

Биков (*до Карташова*). Ха-ха-ха! Розумієте, був у нього сад, а він переніс його на пустир, на пісок. Сміху було — все місто сміялось. Це ж придумати треба! Ну, половина саду, натурально, пропала.

Хренов. Ви розкажіть, як він в управу приходив.

Биков. Так. Перед тим як перенести сад, приходив він до мене в управу. Ну, приймаю дуже люб'язно, прошу сідати. Стоїть. «Я прийшов до вас як прохач». — «Що вам потрібно?» — кажу. «Те, що я роблю, не подобається мені, і я вирішив...» Тут отець Христофор зразу йому... Як це ви сказали?

Отець Христофор. Великий розум стародавності — Евріпід — сказав: «Ти будеш змінювати життя і нічому не будеш радий. Те, що перед тобою, не подо-

бається тобі, і ти будеш віддавати перевагу тому, чого немає. Все життя людське скорботне».

Бикова. Ах, чудово! Як ви завжди красиво говорите!

Биков. Так. А він тоді: «Я не згоден з цим... Е... Е...»

Отець Христофор. З Евріпідом.

Биков. «Я хочу змінити світ для радості».

Соколова-Орлова. Ну, ви подумайте. От комедіант!

Биков. Дозвольте, кажу. Та ваших витворів не можна в рот взяти. А він зразу в позу. «Це наклеп. Це поки що взагалі не має значення». — «Як,— кажу,— не має?..» — «Це справа смаку. А про смаки не сперечаються. Я відкрив таємницю методу, як робити нове. А як з нового зробити хороше нове — це справа інша. Головне — поступ думки, матеріалізований в природі!» А я повторюю: «Усе місто сміється над поступом вашої думки!» (До Карташова). А він тоді: «Місто буде знищене. Буде нове місто, і воно буде пишатися мною».

Биков, Бикова, отець Христофор, Соколова-Орлова та інші гості сміються.

Ви чули що-небудь подібне? Мене мало удар не стукнув, їй-богу!

Отець Христофор. Господи, прости! Якась суміш Толстого, Кропоткіна і цього, як його...

Биков (до Карташова). Придивіться.

Карташов. Та-а-ак...

Отець Христофор. Яка жахлива безодня гордині...

Биков. Да-а.

Отець Христофор. Виписав я...

Биков. От! Розкажіть...

Отець Христофор. Так... з-за кордону чудесні яблука, виростив, покликав його і кажу: «Ось,— кажу,— вчіться». А він подивився: «Ха-ха-ха! Це ж вони у мене вкрали. Видають за свої та ще й обдурюють вас...»

Хренов. ...дурня.

Отець Христофор. Ні, цього він не казав.

Хренов. Казав. Ви ж самі розповідали. Е-е!..

Биков. Семене Семеновичу, годі. Все-таки духовна особа. (До Карташова). Ну, що ви скажете?..

К а р т а ш о в. Смішно, звичайно. Але скажу я вам, панове,— є в нього і дещо таке...

Б и к о в. Хороше? Є.

О т е ц ь Х р и с т о ф о р. Є, говорите!

К а р т а ш о в. Безумовно. Я дещо писав. Цілий ряд дослідів по селекції і гібридизації заслуговують на серйозну увагу. Але, панове, його теоретичні претензії і та безцеремонність, з якою він поводить ся з найвеличнішими законами природи...

О т е ц ь Х р и с т о ф о р. Ах ти, боже мій!

К а р т а ш о в. ...це щось неможливе.

С о к о л о в а - О р л о в а. Ось бачите, я завжди казала.

К а р т а ш о в. При всьому цьому — ніякої теоретичної бази. Гола емпірика.

Б и к о в. Пропаде людина!.. А може, панове, зобов'язати його передати все оте під городи для військового шпиталю?

К а р т а ш о в. Ні, навіщо!

Х р е н о в. Боже борони! Галас зчиниться.

Б и к о в. Таж треба якось допомогти йому виправитись!

Х р е н о в. Ви мене пробачте, панове, але я довго спостерігав за ним і сам дещо розумію, закінчив класи...

Б и к о в. Ви знов про травичку...

Х р е н о в. Не в травичці справа. Ви б подивились на його листування.

О т е ц ь Х р и с т о ф о р. Ну?..

Х р е н о в. З усім світом. Іноді читаєш, голова йде обертом. Наука, та ще яка наука! Жах! І всі йому пишуть російською мовою. (До Карташова). Не вірте йому. То він вдає такого... як ви сказали?

К а р т а ш о в. Емпірика.

Х р е н о в. Так. Я вже мав з ним одного разу теоретичну розмову. Панове, обережно. Коли б не довелось шапки перед ним скидати. Нещодавно снівся мені сон: наче ми всі стоїмо на колінах, а батюшка навіть у землю вгруз по пояс, як святий Іоанн-столпник, а він іде, в руці квітуча гілка, і гілкою нас по мордах! По мордах!

Пронизливий дзвінок у передпокою.

Б и к о в а. Ой! Хто там?

М а в р а. Це той... баламут.

Бикова. Хто?
Мавра. Зараз.

Входить Мічурін в пальті і шляпі. В руці палка.

Мічурін. Мені потрібен священнослужитель. Він тут.

Всі, крім Бикова і отця Христофора, виходять до іншої кімнати.

Биков. Е-е... Ви, може... присіли б... Що ви сказали?

Мічурін. Священик мені потрібен і більш ніхто в цьому домі.

Биков. Отче Христофоре!.. До вас... *(Ретирується)*.

Мічурін *(наближається до отця Христофора, який стоїть не рухаючись)*. Олександра Василівна померла. Перед смертю веліла простити вас. Але в мене нема прощення. Я надто малий для цього. І що простити?!

Отець Христофор. Мужайтесь...

Мічурін. Ідіть відспівувати.

Карташов *(увійшовши)*. Дозвольте? Дозвольте висловити вам глибоке співчуття. Карташов Євген Григорович, пам'ятаєте? Доктор сільськогосподарських наук.

Мічурін. Іван Мічурін, фельдшер наук...

Карташов. Пробачте... я до вас...

Мічурін. Так пізно? Яких перешкод ви зазнали по дорозі? Які сили перетинали вам шлях? Розумова бідність, гордість?

Карташов. Ні-ні, що ви. Ви, може, образились на мою статтю?

Мічурін. Ні.

Карташов. Я дуже радий.

Мічурін. Убога стаття. Та й що мені до вашої статті! Коли роки минули, виснажені сили. Сам тягну лямку... Сам! Душать дерева одне одного на жалюгідному клапті. Опускаються руки. Що принесли ви мені з столиці? Пожовклі спогади про зустріч двадцятого століття. І мислі поблідлі. Як жаль мені... О гнів, прийди на допомогу! *(Виходить)*.

Карташов теж.

Пауза.

Отець Христофор. Господи! Нащо ти оселив мене поруч нього? Нащо спокушаєш раба твого? Пощо душа моя в гріху і немощі смятіння? Пощо я заздрю нагому цареві рослин навіть у скорботі й тузі його?!

Завіса

ДІЯ ІІІ

КАРТИНА ШОСТА

Приміщення ревкому в місті Козлові. Багато людей, переважно молодих. Серед них — легко поранені молоді командири і комісари, робітники, селяни з сусідніх сіл. Всі звернені до вікон і балкона. На балконі оратори. За вікнами, очевидно, площа, а на ній — народ і військо. Чути музику, пісню і слова промови оратора. Слова Рябова, який диктує друкарці. Музика і слова Мічуріна, який тільки-но увійшов, — звучать одночасно.

Синицин *(на балконі)*. ...В ім'я сього найвеличнішого історичного завдання трудящі виконають титанічну роботу. В них приспані великі сили революції, як сказав товариш Ленін...

Музика, вигуки «ура».

Хай живе велика пролетарська революція! Хай живе Ленін!

Рябов *(диктує друкарці)*. «...За наявними документальними даними, він єдиний в Росії по виведенню нових сортів плодкових рослин... Визнати питомник недоторканим...»

Вартовий *(прочинивши двері, пояснює командирові)*. Кажу — перепустку. А він, цей неорганізований дідок, суне в двері, розумієш.

Командир. Припиніть шум!

Вартовий. «Уже засідає, — каже. — Не встигли, — каже — в місто увійти, а вже засідають!» Во який...

В дверях з-за спини вартового з'являється Мічурін, він у лакових черевиках, сюртуку, з шляпою в руках і з паличкою.

Мічурін. Здрастуйте, глибокоповажні і вельмишановні товариші!

Ревкомівець. Здрастуйте.

Синицин *(на балконі)*. Хай живе союз робітників і селян! Хай живе світова революція!

Вигуки «ура».

Мічурін. Мені приємно і радісно сповістити вам про те, як великий учений Дарвін довів і роз'яснив, що в боротьбі за життя з'явилися різні ознаки у нащадків спільних родичів. Довго боролась наука...

Ревкомівець. Ви ближче до діла, товаришу.

Рябов *(проходячи)*. Що треба громадянинові?

Мічурін. Тобто як, що треба? По-перше, я прийшов привітати перемогу революції. По-друге... як, що треба? Я вимагаю сказати мені точно: будете ви охороняти мій питомник чи ні?

Ревкомівець

}	Звичайно, будем!
	Який питомник?
	Котрий у Донській слободі?

Поранений командир *(весельчак)*. А дивлячись для кого охороняти!

Сміх.

Рябов *(з'являючись знову біля дверей)*. В сюртучок прибрався...

Сміх.

Бурьонкін. А-а! Негарно, негарно, товариші. Причому тут сюртучок?!

Синицин *(з'явившись у дверях балкона, схвильований внаслідок виголошення промови)*. Здрастуйте, Іване Володимировичу! *(Поривчастий рух до Мічуріна)*. Товариші, який гість!

Мічурін. Ні, дозвольте...

Рябов *(до сусіда)*. Хто це?

Мічурін. Хвилиночку... ніякий не гість. Я пережив тут трьох царів і фізично зігнувся в старій епосі. Сорок три роки провів я на грядці в шуканні нових плодів для Росії.

Конвоїри вводять Хренова, Бикова і одягненого в цивільне отця Христофора.

Бурьонкін. Сто п'ятдесят нових сортів.
Отець Христофор. Істинна правда. Свідчу!

Мічурін. Попівських свідчень не потребую!

Хренов (*до отця Христофора*). І гілкою нас по мордах, по мордах!

Мічурін. Я почав сад на пустирі в прямому і переносному смислі. Дурість царів таврувала мене непотребно. Чиновники кричали мені: «Не сміти!» Казенні вчені називали плоди мої незаконнонародженими! Попи ричали: «Не блюзнірствуй!» ...Як—що треба?! Всенародна користь — ось що треба. Для того й сюртук одяг. (*До Рябова*). А не для тебе, дурня!

Синицин. Пробачте!

Мічурін. Я вінчався в цьому сюртуку!

Рябов. Та я ж не знав, я не тутешній.

Синицин. Іване Володимировичу, помилка вийшла; то сюртук його підвів. У боротьбі за життя у нас теж з'явилася спадкова ознака: ворожість до сюртуків.

Рябов (*зняюковів*). На даному етапі.

Мічурін. Не перебивайте. Я дуже спішу подати вам кілька порад, щоб не натворили зразу ж помилок і не покотились по старій інерції косності: якщо пролетарська революція покликала перетворити світ, а це безсумнівно так і є, перше, що треба зробити, — це завести в школах Росії навчання селекції. Негайно! Байдушних щодо садівництва і ворогів саду не приймати ні на яку роботу. Більше того, — заборонити їм женитись.

Член ревкому - дівчина. Це неможливо!

Мічурін. Забороняю! Через двадцять років усі міста й села без садів спалити! Вони непотрібні в нашій державі.

Член ревкому. Пожалійте, Іване Володимировичу! Це ж так половину Росії спалимо.

Мічурін. Друге! Ввести загальний податок на бездеревних громадян, тобто, хто до вісімнадцяти років не виростив трьох дерев — плати за повітря. Прошу!

Всі сміються. Мічурін починає роздавати яблука, виймаючи їх з кишені, як фокусник.

Синицин (*бере яблуко*). Спасибі. А я ваш давній знайомий, Іване Володимировичу. Пам'ятаєте американців? Я тоді яблука у вас...

Мічурін (з робленою суворістю, голосно). Кандиль-китайку хто обламав?

Синицин. Я! Пам'ятаєте, ви ще хотіли мені живіт розпороти, насіння дістати?

Мічурін. Ось куди я попав! Ну-ну!

Терентій. У, звір!..

Голосний сміх.

Мічурін (з робленою суворістю). Звольте видати мені охоронну грамоту! І огородіть мій сад і самих себе від великих неприємностей!

Синицин. Грамоту Іванові Володимировичу!

Йому передають грамоту.

Ось вона. Вже заготовили.

Мічурін. Так?! Он як...

Синицин. Охоронна грамота ім'ям революції і наказ про утримання і розширення питомника. Професора Карташова виписали вам на допомогу з Наркомзему...

Мічурін. Кого?

Синицин. Карташова.

Мічурін. Карташова? Ні в якому разі!

Синицин. Чому? Найприємніший...

Мічурін. ...приспосованець для прикраси президії і комітетів. Таланту ні на гріш.

Синицин. Нічого. Ми вам за те в помічники Рябова дамо. Величезний талант і мріє.

Мічурін. Це котрий?

Синицин. Ось!

Рябов. Рябов Степан Васильович.

Мічурін. Як?

Рябов. Степан... Васильович.

Мічурін. Обійдемося Стьопою.

Синицин. А ось державна субсидія — двісті п'ятдесят тисяч карбованців. (Дає велику пачку грошей, яку йому принесли з сусідньої кімнати).

Мічурін. Скільки?! Ти що, ти... розтратчик... забери назад!

Терентій. Дозвольте, дозволяйте... (Бере гроші).

Мічурін. Не смій! Віддай назад!

Терентій. Нема дурних! Як це — назад? Нема такого закону, народні гроші. Давай!

Синицин. Іване Володимировичу!

Мічурін. Віддай! Двісті п'ятдесят тисяч! Що ми будемо робити з ними? Ми ж заплутаємось у звітах і підемо під суд.

Сміх.

Ревкомівець. Тепер держись!

Сміх.

Підходить комісар полку Лісницький.

Лісницький. Ні, Іване Володимировичу, ви не будете більше рахувати карбованців і копійок. Це ми вже самі. І ми виведем ваш сад на історичний шлях... Винесем ваші дерева на простори ланів, на площі! Хай оновиться земля! І люди хай стають перед видатними деревами, як перед знаменитими картинами або скульптурами. Таке може й повинно бути!..

Мічурін. Мої слова. Звідки ви? Хто вас навчив такому розумінню?

Лісницький. Три людини: Ленін, ви і мій батько, Лісницький, ваш учень з Алтаю. Пам'ятаєте? Його там звуть алтайський Мічурін.

Мічурін. Заждіть, не хвилюйте мене. Для першої зустрічі це занадто. В останні роки мені стало, зізнаюсь, здаватися, що я зовсім один...

Лісницький. Що ви! Вже є сибірський Мічурін, український... У кожного народу є вже Мічурін!

Ревкомівці. Щасливець ти, Стьопо. Поздоровляємо.

Рябов. Спасибі.

Мічурін (*підходить до Рябова*). Зажди приймати поздоровлення. Зрадів. Ще, може, жалітися почнеш та кляузи писати.

Синицин. Ну, що ви? Звідки у вас така недовіра до людей? Не треба...

Мічурін. Постарів, пробачте. Характер став ні к чорту.

Рябов. Нічого...

Мічурін. Ах, боже мій!.. Через хвилювання забув сказати головне. Слухайте: якщо вже вийшло так, що ви стали вчителями життя, то пам'ятайте: що б не трапалося далі, як би високо не піднесла вас нова доля — любіть землю. Не тікайте від землі. Вона ревнива: помститься за зраду. Будьте щасливі, панове... тобто, товариші, пробачте...

КАРТИНА СЬОМА

Кінець серпня. У приміщенні колишньої монастирської трапезної — виставка досягнень Мічуріна. Це центральна генетична лабораторія. Стелажі з фруктами. Великий овальний стіл з різними сортами яблук, груш. Лозунг: «Не ждїть милостей від природи. Взяти їх у неї — наше завдання». Багато світла і квітів. Гості: вчені, садівники, агрономи, робітники з дітьми. Святково одягнений організатор виставки Рябов.

Рябов. Товариші! Довгі століття прославляла історія страшні поля битв, де вмирали люди. Але мовчала вона про зорані поля, на яких ми працюємо. Прославляла тиранів, царів-убивць...

Терентій. Ну, вже! Осідлав царів.

Рябов. ...царів та їх нащадків. *(До Терентія)*. Зараз... *(До гостей)*. Так. Прославляла імена тиранів, нічого не знаючи про походження пшениці, плодів, про героїв і художників землі..

Терентій *(помітив наближення Мічуріна; до Рябова)*. Облиш царів, — кажу: йде. Чуєш?

Рябов. Вісімсот кращих видів зібрав тут Іван Володимирович за довгі роки праці!.. Сто п'ятдесят нових сортів створив він до початку великої пролетарської революції і приніс їх народові. Від імені міського комітету Російської Комуністичної партії більшовиків і виконкому Ради робітничих і селянських депутатів, відкриваючи цю першу...

З'являється Мічурін в супроводі Кічунова і Сивцева.
На Мічуріні сюртук і шляпа.

Мічурін *(до Кічунова)*. І я дякую вам: все пам'ятаю — і ваші турботи про мене, і незабутню зустріч двадцятого століття. *(До Рябова)*. Досить, досить, досить...

Рябов. ...виставку плодів його праці, організовану...

Мічурін. Я дуже щасливий, панове...

Рябов подає знак.

Пробачте. Як?.. Так-так... Товариші, сьогодні у нас значний день. Відкриваючи в колишньому храмі центральну генетичну лабораторію, ми... Прошу сідати...

Кічунов. Розкішна президія. Єдина в своєму роді... На всю, можливо, Росію. Кожен оратор перед тим, як сказати що-небудь розумне і практичне *(поглянув*

у бік Карташова), повинен покуштувати плодів, які перед ним лежать.

Мічурін. Ви вгадали. На цьому столі природа пропонує нам на розгляд... Взагалі, це дивний і, смію запевнити присутніх, настільки прекрасний стіл, що я навіть схвилюваний. Це плоди мої. Наказую!.. Тобто шанобливо запрошую всіх присутніх з'їсти по пів-яблука номер один і при цьому дивитись на мене...

Пауза. Всі їдять.

Ну, як?

Кічуров. Іване Володимировичу! Це дивне яблуко! Це... ви нас перетворюєте просто на дітей. По-моєму, в світі немає подібного плода!

Гомін схвалення.

Мічурін. Згоден. І саме тому дозвольте детальніше зупинитися на ньому. Я вважаю, кожна свідомо людина повинна про це знати, кожен робітник, селянин і кожен вчений. Ось його батьки. (Показує жовтий маленький «бельфлер» і «китайку»). Ось мати, ось батько, ось нащадок. (Показує велике яблуко).

Піонер. А чому батьки маленькі, а яблуко велике?

Мічурін. Зараз. Мати — з півдня. Прибувши до нас в континентальний клімат, зразу, звичайно, зачахла на морозі і ледве плодоносила — плоди ріденькі, дрібні. В тисяча дев'ятсотому році я переносу на її квіти пилок китайської яблуні. Достигле насіння висіваю тієї ж осені. Виявляється: всі сіянці ухиляються в бік матері. Лише один визначається повним розвитком всіх частин зовнішнього габітуса. Беру, пересаджую ще два рази і на сьомому році одержую плід — великий гібрид прекрасного смаку. А чому? Тому що в гібридах передаються спадкові нахили не тільки матері й батька, як це стверджують деякі горе-теоретики. В гібридах складаються комбінації цілої групи дідів, прадідів, прабабок, а іноді ще дальших родичів по двох лініях! І пробуджуються вони до життя при гібридизації, як при вибуху, проспавши цілі століття в прихованому стані. Майте на увазі: всі гібриди, одержані від схрещення видів або різновидностей, далеких між собою за місцями батьківщини, мають найбільшу силу пристосування до умов нової місцевості.

К а р т а ш о в (до Сивцева). Ач, куди загнув.

М і ч у р і н. Але це тільки початок біографії. В новому сорті з'явилися і нові недоліки — рано стали достигати. До кінця серпня губиться соковитість, з'являється мучнистість, гнилизна. Тоді я вводжу в дію ментора, тобто прищеплюю йому на нижні гілки, ближче до стовбура, пасинки іншого, старого сорту. А через кілька років — ще шість пасинків інших зимових сортів. Як змінювались сорти з року в рік, як вони твердішали, важчали, набирались аромату, як стали достигати все пізніше і пізніше — це дивна картина! (Плаче від творчого захоплення). І дерево з комбінацією властивостей трьох найближчих сіменників стало міцним, ні зимових морозів, ні весняних — нічого не боїться.

Оплески.

Припиніть. Я не артист. До речі, біографія не закінчена. (Голосно, з нотою особливої, урочистої, наступаючої сили). Через п'ятнадцять років я прищеплюю його в крону дорослої антонівки півторафунтової! В результаті — дуже висока врожайність, плоди збільшуються до крайнього розміру! Присмак антонівки є?

П і о н е р. Нема!

М і ч у р і н. Ах ти! Все перепробував! Немає присмаку антонівки!.. Це значить — новий сорт виробив уже в собі повну стійкість і не підпадає вегетативному впливу підщеп.

К і ч у н о в. Це класично, Іване Володимировичу! Це велично! Яка точність думки!

М і ч у р і н (до Кічунова). Це, Василю Васильовичу, взаємність довгої любові і згоди. Я штучно і тактично підставив природі відповідні умови для створення нового сорту. Ось за цю увагу, за відданість і вірність прекрасна дама і пішла мені назустріч. Роман продовжувався двадцять п'ять років.

К а р т а ш о в. Це дуже захоплюючий роман, Іване Володимировичу! Тільки я боюсь...

М і ч у р і н. Ну, ви завжди чого-небудь боїтесь.

К а р т а ш о в. Та ні, дозвольте. Я хотів зауважити, що це надзвичайно цікаво, хоч у нас існує кілька аргументів, якими б ми хотіли довести протилежну точку зору. Ви дозволите?

М і ч у р і н. Так.

К а р т а ш о в. Дозвольте бути зовсім відвертим.

М і ч у р і н. Будь ласка, хоч це вам, як я помітив, ніколи не вдається.

К а р т а ш о в. Е-е... мм... е-е...

С и в ц е в (*тихо*). Тільки ми просили б вас не при публіці.

М і ч у р і н. Чому?

К а р т а ш о в. Ми не хотіли б ставити вас у незручне становище як великого садівника.

Ці слова прикро вражають Мічуріна. Він, мов поранений, мовчки відходить від стола до вікна. Це помічає професор Кічунів.

К і ч у н о в. Заждіть, заждіть, я щось не розумію тут... Що ви хочете сказати?

К а р т а ш о в. Ви, звичайно, розумієте, що все це виключно серйозно і що справа тут не тільки в яблуці?

С и в ц е в. Що це яблуко — так би мовити, символічний плід дерева пізнання?

К і ч у н о в. Чому символічний? Я бачив тут зовсім реальний вегетативний гібрид яблуні і груші.

К а р т а ш о в. Яблуні і груші? Нема такого плоду!

К і ч у н о в. Як нема? Чому?

К а р т а ш о в. Тому що цього бути не може!

Т е р е н т і й. Драстуйте! Та ви ж тримаєте його в руці.

Сміх.

Покуштуйте!

К а р т а ш о в (*випускає з рук яблуко*). Дозвольте, дозвольте! Іване Волод... я не розумію! Перестаньте мене містифікувати! Я не можу куштувати того, чого нема! Відмовляюсь!

С и в ц е в (*піднімає випущене яблуко*). Пробачте, припустимо — цей плід навіть є. Припустимо — ця випадкова модифікація могла виникнути...

К а р т а ш о в. Так. Я припускаю. Більше того, я навіть з'їв її, як дане, що об'єктивно існує. Але з цього зовсім ще не виходить... е... е... тобто... що висновки, які ви робите публічно, це — пробачте...

С и в ц е в. Це неможливо! І цього ми нікому не дозволимо...

К і ч у н о в. Хто це ми?

С и в ц е в. Прекрасно ви знаєте хто.

Кічуров. Говоріть ясно і без отих загадкових узагальнень.

Мічурін (*відходить від вікна*). Я вас покликав на свято. Але, бачу, свято моє не відбулось... Скажіть на прощання, нащо ви ховаєте мене? Нащо відгороджуєте мій сад від світу?

Сивцев. Даруйте, даруйте.

Мічурін. Я вас питаю. Доки ви будете замовчувати мій труд?

Карташов } Як замовчувати?
Сивцев }

Карташов. Ми визнаємо гібридизацію міжвидову і навіть міжродову. Визнаємо деякий вплив відкритого вами ментора... Але... на жаль, в еволюції це не має перспектив. Організм у своєму розвитку автономний від умов життя.

Мічурін. Дурень.

Карташов. Прошу без грубощів. Ви... ви звужуєте мені судини! У мене гіпертонія!

Мічурін. Слово має професор Сивцев.

Сивцев. Умовимось, Іване Володимировичу, без цього... без словечок...

Мічурін. Будь ласка.

Сивцев. Причини мінливості спадковості незбагненні!

Мічурін. Папуга!

Сивцев. Без грубощів.

Мічурін. А чому б мені не бути грубим з вами? Ви мої противники, люди безідейні, благополучні, обмежені.

Сивцев (*благородно обурений*). Я мовчу.

Мічурін. Добре, беру папугу назад.

Сивцев. Генні і хромозомні мутації виникають випадково... Зрозумійте ви...

Терентій. А я розумію так, своїм розумом, що ніяких генів та хромозомів взагалі нема!

Карташов. Як — нема? А що ж, по-вашому, є?

Терентій. Служба.

Сміх.

Мічурін. Академік.

Карташов. Ось наукова розмова в лабораторії біолога!..

Мічурін. Справа не в розмові, а в революційному землеробстві і революційному тваринництві. Вже б кому, як не біологам, зійти з п'єдесталу на землю і заговорити мовою народу. А не плутатися в тумані: випадково, незбагнено! К чорту таку науку!

Карташов. Шкода. Мені дуже прикро. Якщо хочете знати, я завжди був схильний захоплюватись вашим фанатизмом. Але ж треба бути великодушним і не забувати, що не тільки ви мрієте про щастя людства.

Мічурін. Облиште.

Карташов. Запевняю вас! Звичайно, людству байдуже, хто зробить його щасливим,— ви чи ми...

Кічунов. На жаль, світ побудований так, що для щастя людства потрібне чиєсь страждання...

Мічурін. Так-так. А його, в усякому разі, було в цьому саду... (До Карташова). Облишмо розмову.

Карташов. Будь ласка.

Мічурін. Тільки знайте: від цього вам не втекти. (Показує «яблуко розбрату»). Доведеться покуштувати. І чим пізніше, тим гіркішим видасться вам його смак. (До Кічунова). Ми з вами вийдім на хвилину.

Сивцев. Та ні, навіщо ж. Ми можемо...

Мічурін і Кічунов виходять.

Карташов. Ну, що ж... Дуже шкода...

Карташову і Сивцеву нічого іншого не залишається, як піти.

Терентій. Ех, вчені!.. Я б таких вчених...

Рябов. Не треба.

Терентій. А, ну їх! Ось тепер побачите.

Рябов. Що?

Терентій. Не поїде він на виставку, ось що.

Рябов. Як не поїде?

Терентій. Ось побачиш.

Рябов. Ну, це ми побачим. Не поїде... Я розширю діло, ставлю його на державні рейки, готую виставку в Москві. Пишу доповіді. Раднарком запрошує область негайно виїхати в Москву для доповіді...

Терентій. Відмовиться, згадаєте моє слово.

Рябов. Так? Тоді хай мене знімають. Я більше не можу. (До Карташова). Замовлено квитки. Вагон заготовлено для експонатів.

Карташов. Треба йому з'ясувати стан речей.

Терентій. Який стан? Фантазію треба мати.

Карташов (до Сивцева). Нічого не розумію.

Терентій. Взагалі не їздив нікуди. Зрозуміли? За-
лишити сад боїться. А не дай бог?.. Один на всю Росію.
Знову ж таки, нездужає... Всю ніч писав і кашляв... А тут
ще ви його... Ідїть... Мутації, мутації!..

Карташов і Сивцев виходять. Входять Мічурін
і Кічунів.

Кічунів. Дякую, Іване Володимировичу.

Мічурін (якось змінився). І вам спасибі.. Пробач-
те, не можу сперечатися з нездарами і пошлыми людьми.
Втрачаю силу, дратуюсь, роблюсь безпомічним, млявим,
навіть віру в себе починаю втрачати.

Кічунів. Ну, що ви. Це ж доктринери, чиновники...

Мічурін. Просто захворів, їй-богу. І сон мені снів-
ся, чорт, забув уже... Я в забобони не вірю, звичайно,
але вранці, коли мені ще два коти перебігли дорогу...

Терентій. Це точно. Карташов і Сивцев.

Рябов. Іване Володимировичу, може, перед доро-
гою ви трохи спочинете?..

Мічурін. Я?.. Перед якою дорогою?

Рябов. В Москву ж їдемо. Забули? Сьогодні в де-
сять десять.

Мічурін. Ні.

Рябов. Як ні? Що ні?..

Мічурін. Те, що ви говорите.

Рябов. Даруйте. Ви усвідомлюєте, що ви сказали?

Мічурін. Не їдем нікуди.

Рябов. Це неможливо!

Мічурін. Не вчїть мене.

Рябов. Адже Ленін вас жде, Ленін!

Мічурін (сідає). Нічого він не жде. Дитяча уява.
Ви думаете — у нього гібриди мої в голові. Країна яка —
півсвіту. Революція. Дихати ніколи. Як же я з'явлюся
до нього і буду відбирати дорогий час?.. Він, очевидно,
випадково згадав та з люб'язності, як хороша людина,
написав,— мовляв, приїздіть. Розуміти ж треба.

Рябов. Ви глибоко помиляєтесь.

Мічурін. Любий мій, все моє життя — боротьба
помилки з непомилками. Ні-ні... Ось ти краще сам їдь,
організуй доповідь в академії та для Наркомзему, не
далі, а до Леніна — ні. (Стукнув цїпком об підлогу).

Всякий буде до Леніна! Та ще на «ти»! — Ілліч. Стид і страм! Я забороняю вам! (*Виходить на авансцену*). Дорогий товаришу, я не приїду до вас... Я запізнився. Я старий, помічники зелені, а недоробленого так багато, що я не можу відірватись. Не судилось мені щастя побачитися з вами. Не трибуна судилась мені, а грядка. Тут мене тримають убогі мої витвори ось уже півстоліття. Коли стане вам легше, приїздіть сюди помріяти про долю людства. Ви уявити не можете, як тут хороше! Тільки зима сувора і зла. Коли морози скують російські ріки, птахи падають на льоту, дорогий Володимире Іллічу. Товариш...

З а в і с а

ДІЯ ІV

КАРТИНА ВОСЬМА

Весна. Сад в цвіту. Весняне небо. Сцена немовби переділена пополам пишними квітучими кущами. На правому боці сцени, перед невеликим квітучим деревом, Мічурін в оточенні садівників — його послідовників. Помітно постарів.

Лісницький. Інтерес до вас, Іване Володимировичу, величезний. Я вже лекції про вас читаю.

Другий садівник. І я.

Мічурін. Чи бач! Лектори! Хе...

Лісницький. Абсолютно. Змінюється країна. Все стало іншим. Питання які задають! Не завжди даси відповідь.

Мічурін. Заждіть, ось як почне усупільнюватись землеробство... А почне, почуваю... Яка революція піде по ланах!

Садівник Жуков. А яка, скажи мені, суть у схрещуванні саме рослин різних видів? Практично ти мені поясни.

Мічурін. Величезна! Яблуня з грушею, з бояришником. Персик із сливою. Мигдаль з персиком! Величезна! Тут перед нами розкривається можливість одержання рослин з небувалими властивостями. Тут з глибини, так би мовити, майбутніх віків, ми викликаєм до життя бажані дерева, яким би довелось іти до появи на світ через тисячоліття повільної еволюції. Та не тільки дерева...

З лівого боку з'являється Карташов з групою студентів.

К а р т а ш о в *(до студентів)*. В оцій от тиші провів я на самоті два роки. Тут я дуже багато попрацював над критичним освоєнням емпіричних викладок Мічуріна.

М і ч у р і н *(з-за дерева)*. А хто там меле дурниці, Терентію, хто це?

Т е р е н т і й. Професор Карташов зі студентами.

К а р т а ш о в. А-а! Здрастуйте, Іване Володимировичу!

Т е р е н т і й. Здравія желаю.

М і ч у р і н. Господи, до чого я... Ну, досить з'явитись оцій людині, як у мене негайно починає псуватись характер. *(Виходить)*.

Р я б о в. Вважайте — день пропав: приїхав улюблений опонент Івана Володимировича... *(До Карташова)*. Здрастуйте!

Входить Мічурін. В руках у нього садові інструменти.

М і ч у р і н *(до Карташова)*. Даруйте, руки зайняті і голова теж. *(До двох студентів)*. Ви чого розсілись? Куди ви приїхали? На дачу? Встати! Пане професор!

Т е р е н т і й. Неподобство. Розуміти треба, коли вже у студенти вийшли.

М і ч у р і н. Не твоє діло!

Т е р е н т і й. Господи помилуй!

М і ч у р і н *(до Карташова, відводячи його трохи вбік)*. Послухайте, я прошу вас негайно вивести звідси оцих людей.

К а р т а ш о в. Тобто, як вивести? Іване Володимировичу, адже це Наркомзем прислав до нас студентів на практику.

М і ч у р і н. Це не студенти. Ви мене містифікуєте.

К а р т а ш о в. Студенти третього курсу, Іване Володимировичу. Йй-богу, не можна так. Що ви робите?

М і ч у р і н. Що роблю? Добре. Студенти, кажете? А чому я не бачу в їх очах захоплення, радості, жаги пізнання? Чому вони розсілися зразу як дачники? Чи вони не знають, що ви їх привели в єдиний у світі сад, до якого звернені погляди всіх передових вчених? Чи, може, вони бездарні?

К а р т а ш о в. Іване Володимировичу, ну, що ви! Це мої учні.

М і ч у р і н. Ах, так. Ну, тоді все ясно. *(Йде до студентів)*. Маю честь представитись.

Студенти. Здрастуйте.

Мічурін. Іван Мічурін. Експериментатор і розвідник. Ідїть за мною. *(Іде до кущів)*.

Рябов *(до Терентія)*. Зараз почнеться екзамен біля персика.

Мічурін *(до студентів)*. Ось поле непомітних, безкровних, але жорстоких боїв. *(Підводить до персикового саджанця)*. Зверніть увагу — персик. Скільки років б'юся, скільки саджанців, — жодного морозостійкого гібрида. І розщеплюється то на мигдаль, то на персик... Ваш професор зараз скаже, що не розщеплюватись вони не можуть.

Карташов. Звичайно.

Мічурін. Чому?

Карташов. Закон.

Мічурін. Ви так обставили себе законами того Менделя, що скоро вже ногою не зможете поворухнути... Час не прийшов! Є час приходу і відходу всього, в тому числі й законів. *(До студентів)*. Висновок який!..

Синицин. Продовжувати. Розберемось.

Мічурін *(до Карташова)*. От. Призначаю його професором. *(Жест в бік Синицина)*. Передаю йому на щастя своє завдання. Коли-небудь народ подякує йому за північний персик. А ви потім... будете базу підводити наукову.

Карташов. Іване Володимировичу, я хотів би на решті... І взагалі прошу вас не пригнічувати мене в присутності...

Мічурін. Так-так-так... *(До Рябова)*. Степане, займися студентами. Я, здається, повинен поговорити з Євгеном Григоровичем наодинці. Він це любить. *(До Карташова)*. Будьте ласкаві. *(Відходить у бік квітучої яблуні, до якої підставлена садова драбинка)*.

Терентій. Не розходьтесь! Куди ви? Ніякої тобі моральності. Де ви знаходитеся? В академії чудес Івана Володимировича! Тут дихати не можна, а ви — хи-хи-хи, ха-ха...

Мічурін. Терентію, йди сюди... Хвилиночку. *(Іде назустріч Терентію)*. Терентію, я повинен тобі сказати: ти зовсім не вмєш розмовляти з людьми.

Терентій. Я?

Мічурін. Чекай. По-перше, ти завжди втручаєшся не в свої справи.

Т е р е н т і й. Ну.

М і ч у р і н. Всіх перебиваєш, не даєш закінчити думку.

Т е р е н т і й. Іване Володи...

М і ч у р і н. Помовчи, так не можна. Потім, ти хвастун. Хвастун і грубіян.

Т е р е н т і й. Ага, так-так.

М і ч у р і н. Так не можна поводитися з людьми. Адже до нас приходять з великими життєвими питаннями. Треба з людьми м'яко, делікатно.

Т е р е н т і й. Так-так-так, ага...

М і ч у р і н. Що — ага?.. Чого ти кричав на студентів?...

Т е р е н т і й. Хто? Я — на студентів? Ви кричали! Ви ображали молодь. На витяжку перед вами не стали! Вам все не подобається! Вчених лаєте...

М і ч у р і н. Яких вчених?

Т е р е н т і й *(дуже тихо, киваючи в бік Карташова)*. Ось...

М і ч у р і н. Слухай, Терентію. Я в житті жодного вченого не образив. Зрозумів?

Т е р е н т і й. А чого ви мене професором дразните, академіком?

М і ч у р і н. Зажди, зажди.

Т е р е н т і й. Ні, ви тепер уже заждіть.

М і ч у р і н. Терентію, не перебивай. У мене й так скляна голова. Про що я говорю? Ага... *(Іде до Карташова)*. Будьте ласкаві... *(Підійшов)*. Отже, ви мною недоволені?!

К а р т а ш о в. Так, я вимагаю від вас зовнішньої пристойності, якої ви так добивались від моїх студентів.

М і ч у р і н. Так. Припустимо, ви вже маєте одне очко. Хоч я тут міг би вимагати від вас внутрішньої пристойності. *(Показує на стрем'янку під квітучою яблунею)*. Ось сходи в мій кабінет. Прошу.

Обидва піднімаються по сходах. Мічурін починає займатись опилуванням.

К а р т а ш о в. Іване Володимировичу!

М і ч у р і н. «Емпіричні викладки»! І це ви сказали студентам з таким відтінком, начебто привезли їх не до мене, а до Терентія.

К а р т а ш о в. Даруйте, та коли у нас в академії говорять, що ви найталановитіший, великий садівник і емпірик...

М і ч у р і н. Мені однаково, що ви там мелете про мене...

К а р т а ш о в. Заждіть. Я хочу сказати, що нічого тут не бачу образливого. Ви дійсно найталановитіший емпірик-дедуктивіст!

М і ч у р і н. А ви канцелярист!

К а р т а ш о в. І... і... не ображайте мене... нас можуть почути.

М і ч у р і н. Не турбуйтеся, тут тільки бджоли, але вони зайняті. У мене тут були вчені. Вони не чіпляли на мене ярликів. Вони шапки знімали в моєму саду, а ви отруюєте студентів балаканиною.

К а р т а ш о в. Пробачте, я читаю курс генетики.

М і ч у р і н. Знаю. Читав ваші жалюгідні витвори, на які прирекла вас мізерність практичних знань. Ви забуваєте, що студенти — сини робітників і селян. Що вони покликані перебудувати землеробство революційними темпами, а не плентатись століття з вашим поетичним сюсюканням — «природа незмінна»!

К а р т а ш о в. Ніхто не говорить, що вона незмінна. Я кажу, що зміни її непередбачені.

М і ч у р і н. Для дипломованих роззяв. Ви думаєте, ця квітка яблуні існує вічно? Як би не так! Змініть зовнішні умови, і через тисячі років ця яблуня перетвориться на що-небудь інше. Хочете, я зміню цю квітку за п'ять років.

К а р т а ш о в. Це неможливо!

М і ч у р і н. Це я чув від священнослужителів.

К а р т а ш о в. Я Дарвіну служу, а не церкві!

М і ч у р і н. А я служу народові. Для вас Дарвін — бог, а для мене — наказ до дії. Тому я його продовжувач, а ви утриманець. Заслужений утриманець дарвінізму!

К а р т а ш о в. Боже, який ви злий! Я ніколи не думав, що єднання з природою зробило вас таким жорстоким.

М і ч у р і н. Не єднання, а боротьба з чужоучками і любителями... Чого ви до мене їздите? Я знаю чого: того, що все передове всіх республік тягнеться в мій сад. Але заждіть: скоро вас усі, навіть студенти, покинуть.

К а р т а ш о в. Ви дуже багато на себе взяли.

Мічурін. Так. Я, продовжувач Дарвіна і Тімірязєва в Радянській державі, взяв на себе багато. Я не любитель канонів природи. Я творець. Все! Диспут закінчено.

Карташов. Ну, дякую вам. Я думав, ми будемо говорити як вчений з вченим. А все те, що ви мені сказали, і вся ваша запальність і нетерпимість, Іване Володимировичу, яка ігнорує всяку наукову думку...

Мічурін. Не всяку.

Карташов. Е-е... всяку!.. на жаль, зайвий раз доводять мені... І ваше небажання провадити суперечку, як її належить провадити на гірських висотах...

Мічурін. Гірських висот досягають, на жаль, не тільки орли, а й ящірки...

Карташов. Як ви сказали? Повторіть, що ви сказали?!

Мічурін (*помітив студентів*). Замокніть, базіка!

Карташов. Ви страшна людина...

Мічурін. Студенти йдуть. Зараз я буду виказувати вам знаки пошани. (*До студентів*). Будь ласка, будь ласка! (*Злізає з драбини*). Ну як?

Наташа. Ми, Іване Володимировичу, прийшли сказати, що ми мріяли про зустріч з вами багато років. Адже ми всі майже — діти ваших учнів. Тільки спочатку від хвилювання розгубились.

Мічурін. Так? Знаєте, я це зразу помітив. І теж розгубився.

Наташа. Ми поклялись одне одному піти з вашого саду професорами.

Мічурін. Прекрасно! Неодмінно! Ми ось з Євгеном Григоровичем багато про вас говорили. Яка людина ваш професор! Яка ерудиція! Яка далекосяжність! Правда, він мене тут таки добре пробрав. Але я не ображаюсь. Що вірно, то вірно. (*До Карташова*). Так, Євгене Григоровичу...

Карташов. Ні, Іване Володимировичу, ви мене неправильно зрозуміли.

Мічурін. Ви думаєте? (*До студентів*). Підіть, там он побачите три яблуні, які я не проміняю ні на що в світі.

Наташа. Такі незвичайні яблука?

Мічурін. Ні, поки що звичайні, але вони вже ви-

зривають за шістдесят другим градусом північної широти.

Студенти виходять.

Євгене Григоровичу...

К а р т а ш о в. Іване Володимировичу!

М і ч у р і н. Заждіть. Я щось хотів сказати... але ви мене перебили... Ага, так. Терентію, попроси до мене студентів.

Терентій іде і повертається з студентами.

М і ч у р і н (до студентів). Послухайте. Закрийте очі. (Сам закриває очі і широкими змахами палки креслить в повітрі уявну карту Росії). Уявіть собі карту Росії. Проведіть тисячу кілометрів з півночі на південь і кілька тисяч — з заходу на схід до океану. Подумайте, скільки мільйонів дітей не бачили там цвіту плодових. Прикиньте кілометри, тонни, століття, радість мільйонів. Ідіть. (До Карташова). Так! Між іншим, те, що я вам сказав на драбинці,— останній мій гнів. Останні, так би мовити, крихти: старію. Старію і добрішаю з кожним днем!

К а р т а ш о в. Але ви мене зрозуміли? Адже я не студентом прийшов до вас, а зі своєю величезною закінченою картиною світу.

М і ч у р і н. Ну, я б не сказав. А втім, може, й так. І в цьому все ваше, пробачте, безсилля. В мене вона ніколи не буде закінченою,— картина світу.

К а р т а ш о в. Будь ласка, Іване Володимировичу, по суті кажучи, це навіть не так і важливо. Для мене більше важить і приємніше саме оце ваше відчуття марності...

М і ч у р і н. Що?

К а р т а ш о в. ...всього переходящого і мудра спрямованість до злагоди й миру.

М і ч у р і н. Якого миру? Де ви його бачите?...

К а р т а ш о в. Іване Володимировичу, дозвольте, ви ж самі сказали: «Останні крихти гніву».

М і ч у р і н. Слухайте, не ловіть мене на слові... Не забувайте, що, крім гніву, ще існує священна непримиренність. А її в мене, слава богу, вистачить на всю вашу канцелярію.

Рябов (здаля). Іване Володимировичу... до нас приїхав...

Мічурін. Нікого не приймаю!

Рябов. Михайло Іванович Калінін!

Мічурін. Що?.. Хто?..

Рябов. Калінін.

Мічурін. Боже мій! Ну, що ж це... Слушайте!.. (До Рябова). Це ти все підстроїв?

Рябов. Іде!

Мічурін. Що ви зі мною робите?! О-ой!..

На садовій доріжці з'являється Михайло Іванович Калінін. Мічурін швидко йде йому назустріч.

Калінін (простягаючи руку, на ходу). Надзвичайно... От точно таким я вас собі і уявляв. Здрастуйте, Іване Володимировичу.

Мічурін. Здрастуйте, Михайле Івановичу. Ви теж зовсім такий, яким я вас собі уявляв.

Калінін. Яка благодать! Ось пройшов по одній доріжці, і десять років ніби з плечей спало. Як радісно!

Мічурін. І радісно, і часом дуже сумно.

Калінін. Ну, що ви!

Мічурін. Так. Народитись поспішив. Тільки зараз розкрились очі — а день повечорів.

Калінін. Іване Володимировичу, це наклеп на себе. Що ви? Зараз тільки все починається.

Мічурін. Тому й сумно. Природа, Михайле Івановичу, так само, як і суспільство, перебуває поки що в дуже чорновому накресленні.

Калінін. Правда. Зате як радісно знати, що перебудова людського суспільства і природи почалась саме в нашій країні. Володимир Ілліч часто згадував про вас.

Мічурін. Дякую.

Калінін. Як жаль, що він не міг відвідати ваш сад. Яке б це було для нього джерело натхнення... Це хто?

Мічурін. Це професор Карташов, неодмінний член різних е... е... президій і видатний генетик. А це студенти сільськогосподарського інституту.

Калінін. Так? Здрастуйте.

Студенти. Здрастуйте, Михайле Івановичу.

Мічурін. Наші майбутні вчені.

Калінін. Так? Дуже славно.

Наташа. Спасибі. Ми хотіли б так думати.

Калінін. Аякже! Звичайно. Ви і є майбутні вчені. Вдивіться один в одного. Хіба ви не бачите, скільки благородних можливостей написано на ваших обличчях. Кожен з вас... ось у вас, наприклад, є щось ленінське, і у вас... і у вас...

Наташа. Михайле Івановичу, скажіть, як товариш Ленін ставився до природи?

Студентка. Що він більш від усього любив?

Калінін. Людину.

Наташа. Що він любив у людині?

Калінін. Любов до праці. Любов до праці і фантазію, без якої, як він казав, не може бути пошуків істини. Вільну працю любив на вільній землі. Любив красу в людині і красу, яку шукають художники і поети в природі: квіти, плоди і насіння, посіви і жнива, ранок і вечір. Він був великий з великих і веселий, абсолютно гармонійна людина з неосяжною фантазією.

Наташа. Він був радісний?

Калінін. Він був радісний геній, і в цьому щастя наслідування йому.

Мічурін. Скільки він зробив!

Калінін. Він не встиг дійти до саду. Але мрії його були тут. Скільки разів говорив він: наша країна повинна перетворитись на соціалістичний Сад.

Мічурін. І вона буде Садам.

Калінін. Це не фантазія. Все в наших руках.

Мічурін. Безумовно.

Студенти, Синицин, Рябов і Карташов відходять набік. Калінін і Мічурін повільно ходять по саду.

Калінін. Справді, уявім собі, що кожен наш землероб виростив...

Мічурін. ...два дерева.

Калінін. Так. Одне для себе, друге для товариша, позбавленого щастя землеробства. Це значить — двісті мільйонів фруктових дерев.

Мічурін. Через п'ятнадцять років це півмільярда.

Калінін. Це проблема харчування.

Мічурін. Харчування, пейзажу, клімату. Високої естетики, якщо хочете. Тільки, коли ж зрозуміють байдужі?

Калінін. Зрозуміють. Велике діло ви робите, Іване Володимировичу. Я уявляю, як розквітнуть кращі якості

нашого народу. Як пом'якшують звички, облагородяться характери.

Мічурін. Грандіозна картина...

Калінін. Партія говорить: ми підійшли вже до нової форми землеробства — соціалістичної. Запам'ятайте, Іване Володимировичу: в колгоспах і радгоспах все велике майбутнє нашого природознавства.

Мічурін. Так. Збувається мрія мого життя.

Калінін (*замислено*). Зрозуміють. Адже ось, при-міром, образити людину під квітучим деревом, я гадаю, неможливо.

Мічурін. Ну, дивлячись кого... Тобто так, звичайно. (*Помітивши Карташова*). Хоч я знаю одного вченого, якого не тільки образити...

Далеко на доріжці з'явилися фотографі.

Калінін. Ой дивіться... фотографі? І тут знайшли.

Мічурін. О господи... сюди... за кущ... лягайте.

Калінін (*ховається за кущ*). От наказаніє. Ну, нікуди не сховаєшся. Ач, шмигають!

Мічурін. Побігли.

Калінін. В мене дивний характер, Іване Володимировичу.

Мічурін. В мене теж.

Калінін. Ви не любите зніматись...

Мічурін. Ненавиджу. Знімуть тебе і, як на зло, всі зморшки повип'ячують. І обличчя виходить таке, просто дивитися гидко. Так... Про що це я... Ага... До чого б я не торкався, я завжди бачу, що це можна поліпшити.

Калінін. Розумію.

Мічурін. Все життя. І все життя я вдосконалював усе, до чого торкався. Тому людям завжди зі мною якось незручно і неспокійно. Ви не помічаєте?

Калінін. Ні. Що ви. Навпаки.

Мічурін. І що особливо прикро: з часом у мене якось не вийшло. Пора б створювати смуги лісів-садів у степах, винести науку на поля, в народ.

Калінін. І це буде.

Мічурін. Буде. Не буде тільки нас уже з вами. Який жаль, що справжнє знання приходить пізно і багато часу втекло на помилки. Адже я, признатись, Дар-

віна і Тімірязєва лише недавно прочитав. Що б уже було!..

Калінін. Нічого, Іване Володимировичу. Тепер ми все вам дамо.

Мічурін. Все? Спасибі. Не думаю, щоб усе. Ні...

Калінін. Чому? Ви тільки скажіть, що вам потрібно.

Мічурін. Коней вороних, Михайле Івановичу, вернути б хоч двадцять.

Калінін. О ні, дорогий мій, ні. Промчали ворони назавжди. Але я впевнений, що, саме дякуючи вам, наші онуки зовсім по-іншому вже будуть розмовляти на цю тему. Це фаустівська, вічна тема. І ви її рішаєте.

Мічурін. Рішаєте її ви, а я вже разом з вами.

Здалека доноситься пісня.

Калінін. Як хороше співають!

Мічурін. Студенти. Багато стало студентів. Величезної суті набирає життя.

Слухають пісню. Вечоріє. Настає ніч. Світанок.

Калінін. Світає. На прощання хочу сказати вам спасибі.

Мічурін. І вам спасибі, добрий чоловіче.

Цілую

Калінін. Це місто ми вирішили перейменувати вашим ім'ям.

Мічурін. Хай буде так... Славолюбство, правда, вже покинуло мене.

Калінін. Це як знак безсмертя вже. Чим вимірюється воно в людині? Якістю содіяного... Ну, Іване Володимировичу, мені пора. Пора... *(Виходить)*.

Мічурін *(після паузи)*. Хай буде так. Давно, давно, я пам'ятаю, казав колись: буде нове місто, і воно буде пишатися мною.

Міняється світло і, можливо, щось з декорації. З'являються з різних боків Рябов, Карташов, студенти, але Мічурін увесь заглиблений в свої думки і нікого не бачить.

(Думки вголос). Все життя я був байдужим до визнання. Тільки невизнання і заперечення завжди жорстоко ранили мене, і я пристрасно ненавидів противників своїх.

Обмеженість оточення пригнічувала мене, гальмувала рух моєї думки і довгі роки надавала мені вигляду ма-ніяка. Бачення речей в природі набирало іноді такої ясності, що нерозуміння оточуючих здавалось мені злочинним і жалюгідним. Тоді я, очевидно, теж був несправедливий... так-так... (*Зупиняється біля лілії*). Ось лілія. Її я виростив колись: єдине, що я, мізерний сім'янин, присвятив дружині своїй... давно, давно... Сашею звали... її... (*Зриває квітку лілії і тримає її в руці*). Ну, Сашо, здійснилась наша мрія — прийшли з тобою до народу... Благословен день, і дім, і труд! І мільйони трудящих, даючих рук. Бачу майбутню Росію в цвіту і кажу — я щасливий.

Виходить на авансцену.

Вперед, сучасники! Хай перетвориться на сад радянська наша земля! Хай прикрасить вона людство!

З а в і с а

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
1. Кольоровий портрет О. П. Довженка роботи художника Г. Романова	4—5
2. Хата в м. Сосниці, де народився О. П. Довженко	32—33
3. Маленький Сашко. <i>Малюнок О. П. Довженка в 50-х роках</i>	80—81
4. Автопортрет 20-х років	160—161
5. О. П. Довженко серед бійців на фронті. 1943 р.	224—225

З М І С Т

	Стор.
Олександр Довженко. <i>Стаття Максима Рильського</i>	5
Автобіографія	20
Зачарована Десна	<u>37</u>

О П О В І Д А Н Н Я

Стий, смерть, зупинись!	89
Відступник	93
На колючому дроті	<u>99</u>
Незабутнє	113
Ніч перед боєм	123
Перемога	134
Невідомий	175
Мати	176
Тризна	183
Федорченко	199
Бронза	200
Хата	204
Сон	207
Сіятель	<u>210</u>
У полі	212
Капітан Ус	213
Слава	216
Корінь життя	<u>220</u>
Воля до життя	222

Д РА М А Т И Ч Н І Т В О Р И

Потомки запорожців. <i>Драматична поема</i>	<u>(231</u>
Життя в цвіту. <i>П'єса на 4 дії</i>	311
Список ілюстрацій	377

АЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ ДОВЖЕНКО

СОЧИНЕНИЯ В ПЯТИ ТОМАХ

Том первый

(На украинском языке)

Відповідальна за випуск *Н. П. ЛІСОВЕНКО*

Редактор Л. Г. Чубасова

Художник К. К. Калугін

Художній редактор В. В. Машков

Технічний редактор Л. М. Бобир

Коректор О. Т. Супруненко

БФ 34442. Здано на виробництво 31/III 1964 р.
Підписано до друку 23/VI 1964 р.
Формат паперу 84×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 11,875.
Умовн. друк арк. 19,475+5 вкл. Обліково-видавн.
арк. 19,222. Ціна 1 крб. Замовл. 1642. Тираж 5000.
Т. П.— 1964 — поз. 153.

*

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

*

Книжкова ф-ка «Жовтень» Державного комітету
Ради Міністрів Української РСР по пресі,
Київ, Артема, 23 а.

